

Významné životní jubileum PhDr. PAVLY HORSKÉ, CSc.

V tomto roce se dožívá významného životního jubilea PhDr. Pavla Horská, CSc. (nar. 5. února 1927), dlouholetá hlavní redaktorka našeho časopisu. Pavla Horská se od poloviny šedesátých let intenzivně věnovala historické demografii, jejíž čelnou představitelkou se u nás stala, a to jak vlastními vědeckými výkony, tak i neúnavnou aktivitou organizační. Významně přispěla i k dějinám českého průmyslu, věnovala se odborně rovněž dějinám žen a dějinám česko-francouzských vztahů. Od poloviny 60. let (s výjimkou vynucené „normalizační přestávky“) vedla československou (později českou) Komisi pro historickou

demografii, dlouhá léta pracovala rovněž v hlavním výboru Československé (později české) demografické společnosti, obětavě redigovala Historickou demografii a zastupovala českou vědu v Mezinárodní komisi pro historickou demografii. Díky svým mezinárodním vědeckým kontaktům zprostředkovala u nás metodologické podněty západní, zejména francouzské historické demografie a stála rovněž v čele několika významných projektů, jimiž česká historická demografie úspěšně přispěla k rozvoji oboru. Její neutuchající elán a energie, obětavá práce pro obor i výsledky vlastní vědecké činnosti jí přinesly všeobecné uznání a obdiv. I když jí v posledních letech zdravotní potíže nedovolují věnovat se vědě tak intenzivně, jak dosud byla zvyklá, stále sleduje vývoj oboru a je připravena svými zkušenostmi i hlubokými odbornými znalostmi poskytnout všem zájemcům nezištnou a účinnou pomoc. Její zásluhy o obor jsme podrobně zhodnotili několika medailony u příležitosti jejich minulých jubileí, naposledy roku 2012 (viz HD 36/2012, č. 1, s. 115–119). Na ně čtenáře našeho časopisu odkazujeme. Dnes jí redakce Historické demografie přeje, aby se dokázala s potížemi, které přinášejí přibývajících léta, zdárně vyrovnat a aby prožila ještě řadu klidných a šťastných let uprostřed svých blízkých a přátel.

PŘÍSPĚVEK KE STUDIU PŘIROZENÉ MĚNY OBYVATELSTVA ČECH V 16. A PRVNÍ POLOVINĚ 17. STOLETÍ

Ludmila Fialová – Eduard Maur

Contribution to the study of population development in Bohemia in the 16th and the first half of the 17th century

Abstract: The present study follows up with a long-term research of population development in the Czech Lands, initiated by Pavla Horská. It is based on registers from 14 parishes in western and northern Bohemia, where the church records were kept very early. Even though the results of the research are necessarily approximate, they prove the value of the sources and the correspondences with developments in Europe. Important is especially the calling into question of the idea that the population development until the Thirty Years War was even and ascending. Neither the Thirty Years War, that brought a substantial population loss, nor the previous era of Rudolph II were favourable for the population development, even though the population loss around the year 1600 did not reach the height of the war period.

Historická demografie, 2017, 41:1:3–37

Key words: Bohemia 16th century, population development.

Contacts: Doc. RNDr. Ludmila Fialová, CSc., Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Albertov 6, 128 43 Praha 2, e-mail: fialova@natur.cuni.cz; Prof. PhDr. Eduard Maur, CSc., Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, J. Palacha 2, 110 00 Praha 1, e-mail: eduard.maur@ff.cuni.cz.

1. Dosavadní stav výzkumu

Tato studie navazuje na dlouholetý výzkum přirozené měny v českých zemích v raném novověku, iniciovaný původně Pavlou Horskou,^[1] který byl v roce 1999 završen vydáním monografie *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*.^[2] Citovaná monografie vycházela z rozsáhlé databáze matričních záznamů ze 170 matričních obvodů na území dnešní České republiky, rozložených rovnoměrně po celém jejím území, které byly zpracovány agregativním způsobem a doplněny o výsledky rekonstrukce rodin z matrik několika vybraných farností. Většina excerpovaných matrik byla vedena od druhé poloviny 17. století. Starších

[1] První výsledky byly publikovány ve sborníku *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)* (=Acta demographica IV). Praha 1981.

[2] Lumír DOKOUPIL aj., *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999. Práce vycházela z rozsáhlé databáze, na jejímž sestavení se podílel větší počet spolupracovníků, zejména z řad archivářů. Je v ní podrobně popsána použitá metodika, včetně seznamu všech zpracovaných sond, proto v dalším výkladu podáváme metodické výklady jen v nejnужnější míře.

matrik bylo ve studovaném souboru málo a jejich záznamy vykazovaly značné nedostatky, zejména časté mezery, jež vznikly hlavně za třicetileté války. Pokud jde o 16. století, odpovídá stav pramenné základny skutečnosti, že v tomto období byly u nás matriky teprve postupně zaváděny, přitom nikoliv současně na celém území Čech a Moravy. Přesto jsme v monografii využili i záznamů z doby před rokem 1650 a nevyločili ani záznamy z doby před rokem 1600, ovšem s vědomím skutečnosti, že získané údaje z této doby nejsou příliš reprezentativní a že zejména z doby před rokem 1600 mají spíše jen doplňkovou hodnotu. I tak však mohou upozornit na některé dosud přehlížené skutečnosti a dát nový směr dalšímu bádání. Nejstarší údaje jsme ovšem vyloučili z detailní analýzy různých dílčích problémů přirozené měny a spokojili se jen s celkovými počty narozených (přesněji řečeno pokřtěných), zemřelých a oddaných v jednotlivých letech, rektifikovanými (např. vypuštěním let s neúplnými záznamy) a přepočtem za použití návodu vypracovaného v pařížském INEDu na celozemské počty, a na několik základních ukazatelů, které z nich bylo možno odvodit.

I torzovité údaje, které jsme měli k dispozici, nicméně ukázaly, že v naší odborné literatuře a tím více pak v širší veřejnosti byl poněkud přeceňován význam třicetileté války jako období základního zlomu v dosavadním příznivém populačním vývoji a že nebylo dostatečně přihlíženo k velkým demografickým krizím z doby rudolfínské a jejich důsledkům. Ve světle našich výzkumů se některé zmíněné krize svým rozsahem snad vyrovnaly krizím válečným, pokud je dokonce nepředčily, jak naznačují získané sondy. Jejich průkaznost není ovšem stoprocentní. Že k nepříznivému zlomu v populačním vývoji českých zemí došlo již na konci 16. století, ale není třeba pochybovat. Vědomí, že při důrazu kladebnému při výběru matrik na rovnoměrné pokrytí celého území republiky nebyly ve zkoumaném vzorku zastoupeny zdaleka všechny matriky z doby předbělohorské, které má historická demografie k dispozici, a také zvýšená pozornost, kterou v poslední době přitahuje 16. a počátek 17. století v souvislosti s významnými klimatickými změnami, k nimž tehdy docházelo (nástup tzv. malé doby ledové), nás přivedlo k myšlence doplnit dosavadní poznatky o tomto období rozšířením pramenné základny o matriky z dalších farností, a to s využitím databáze vzniklé v letech 2008–2010 na FF UK v rámci výzkumného záměru MŠMTV.^[3] Vznikl ovšem problém výběru, protože zejména matriky ze 16. století zdaleka nepokrývají území celých českých zemí rovnoměrně. Tato skutečnost souvisí se způsobem, jakým u nás k rozšíření matrik došlo, a zčásti také se ztrátami způsobenými za třicetileté války a za rekatolizace, které nepostihly všechny kraje a lokality Čech a Moravy stejnou měrou.

[3] Výzkumný záměr MŠMTV ČR MSM 0021620827 *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*, řešený na FF UK Praze. Autory databáze byli Petr Kolář a Jiří Jiša ze Státního oblastního archivu Plzeň a Ladislav Dušek ze Státního oblastního archivu Litoměřice.

Populačnímu vývoji Čech v šestnáctém století a v první polovině století sedmáctého jsme se věnovali poprvé v Dějinách obyvatelstva českých zemí. Konstatovali jsme zde, že 16. století bylo obdobím populačního růstu, který byl na konci století vystřídán stagnací a posléze hlubokým regresem, vrcholícím na konci třicetileté války. Toto tvrzení ovšem nebylo v práci doloženo žádnými statistickými údaji sériové povahy, ale opíralo se především o závěry Petra Jančárka získané studiem demografie českého Krušnohoří, o zprávy o osazování jednotlivých usedlostí i celých vsí zpustlých v 15. století,^[4] o novém rozmachu kolonizace, o rychlém tempu rozvoje některých měst, zejména měst spojených s báňskou činností a textilní výrobou, o růstu cen základních životních potřeb a konečně o zprávy vyprávěcích pramenů informujících o jednotlivých demografických krizích, které naznačují jejich výraznou intenzitu nejen za třicetileté války, ale i v době rudolfínské.^[5] Jako o možném stimulu populačního růstu se tu uvažovalo o zklidnění poměrů v zemi, o absenci válek na českém území, o pokroku zemědělství, o preventivních opatřeních proti opakujícímu se nedostatku obilí. V úvahu byly brány i analogie s jinými evropskými zeměmi.

K prvnímú pokusu doplnit, případně korigovat tento obraz došlo koncem 90. let ve výše zmíněné publikaci Přirozená měna obyvatelstva Českých zemí v 17. a 18. století, a to na základě analýzy matričních údajů zpracovaných agregativní metodou. I když těžiště práce leželo v období 1650–1800, podařilo se zachytit i pět českých farností, jejichž matriky začínají v 16. století. Z nich mimořádně důležité údaje přinesly matriky z Kadaně, sahající až do roku 1558, zatímco ostatní matriky začínají až v osmdesátých či spíše v devadesátých letech (včetně pražské farnosti sv. Jindřicha). Právě údaje pro Kadaň se staly hlavním pramenem pro poznání tendencí přirozené měny v Čechách ve druhé polovině 16. století, zatímco ostatní pomohly osvětlit jen rudolfínské období. Počet matrik pro první polovinu 17. století byl již mnohem větší, a tudíž i výsledky jejich zpracování byly reprezentativnější. Zpřístupněná data v podstatě potvrdila závěry načrtnuté v Dějinách obyvatelstva, pro 16. století ale měly závěry opřené o pouhou Kadaň přece jen poněkud nejistou vypovídací hodnotu, neboť mohly odrážet určitá místní specifika, která nemusela platit pro Čechy jako celek. V dalším období se problematice populačního vývoje doby předbělohorské věnovala především Ludmila Fialová, a to jednak ve studii o demografických krizích ve farnosti sv. Jindřicha, jednak ve studii založené na kompletním zpracování dochovaných pražských matrik z období 1650–1800, která některé otázky sledovala i hlouběji do minulosti.^[6]

[4] K tomu nověji Eduard MAUR, *Pustnutí vsí na Plzeňsku za pozdně středověké agrární deprese*. In: J. Stočes – E. Mušková a kol., *Tenkrát na západě (Čech)*. Kapitoly z dějin kultury a každodennosti Plzně a Plzeňského kraje. Plzeň 2013, s. 49–68.

[5] Ludmila FIALOVÁ a další, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. 2. vyd., Praha 1998, s. 80–105.

[6] Ludmila FIALOVÁ, *Epidemie zaznamenané v matrikách u sv. Jindřicha na Novém Městě pražském v první polovině 17. století*. In *Documenta Pragensia XVI*, 1998, s. 227–234; TÁŽ, *Hlavní*

Ve standardní syntéze populačního vývoje Evropy z roku 1997 podal Jacques Dupâquier vývoj v 16. a 17. století poněkud zjednodušeně: Celé 16. století podle něho bylo „šťastným“ obdobím poměrně rychlého růstu, zatímco v 17. století se populační vzestup Evropy zpomalil a v letech 1625–1650 byl dokonce vystřídán regresem.^[7] Tato obecná charakteristika, v zásadě správná, příliš nerespektovala regionální zvláštnosti. Další bádání ukázalo, že v mnoha zemích, například ve Francii, došlo k nepříznivému zlomu v populačním vývoji již ve druhé polovině 16. století, aniž by ovšem byl zpochybněn hluboký úpadek populace ve století následujícím. Novem však bylo, že začala být vedle tradičních výkladů příčin nastalé změny, jako byly ve Francii např. náboženské války, zvýšená pozornost věnována souvislostem demografického vývoje s krátkodobými i dlouhodobými klimatickými změnami, zejména s nástupem tzv. malé doby ledové kolem roku 1560.^[8]

Průkopnický charakter v tomto oboru měly zejména práce Christiana Pfistera.^[9] Na ně u nás navázal velmi podnětně Rudolf Brázdil,^[10] který kolem sebe shromáždil početnou skupinu historických klimatologů.^[11] Závěry zásadní studie Ch. Pfistera a R. Brázdila shrnuje a doplňuje jeden z členů Brázdilova týmu Ondřej Kotyza následujícím způsobem: Ve střední Evropě se 16. století rozpadá na tři období s rozdílným charakterem klimatu a s rozdílnými dopady na ekonomiku i populační vývoj. První období, vymezené léty 1500–1531, se vyznačovalo střídáním teplejších a chladnějších let. Druhé období (1532–1567) bylo v průměru o 0,3°C teplejší a léta v něm byla o 5 % sušší. Třetí období bylo naopak chladnější (v průměru o 0,4°C) a panovala v něm o 4 % vlhčí léta. Například v období 1585–1598

trendy demografického vývoje křesťanského obyvatelstva Prahy v letech 1650–1800. In A. PAZDE-ROVÁ (ed.), Pocta Elišce Čáňové. Sborník k životnímu jubileu. Praha 2003, s. 27–38. Při sledování některých problémů zasahuje druhá studie i do doby před rokem 1650.

[7] Jean-Pierre BARDET – Jacques DUPÂQUIER, *Histoire des populations de l'Europe, I, Des origines aux prémices de la révolution démographique.* Paris 1997, s. 252–253.

[8] Časové vymezení malé doby ledové u jednotlivých autorů ovšem značně kolísá, takže se například můžeme setkat i s tím, že dolní hranice je kladena až k roku 1619, ale také do 14. století. Převládlo však hledání počátku záhy po roce 1560. Českému čtenáři zpřístupňují danou problematiku překlady Brian FAGAN, *Malá doba ledová. Jak klima formovalo dějiny v letech 1300–1850.* Praha 2007 a Wolfgang BEHRINGER, *Kulturní dějiny klimatu od doby ledové po globální oteplování.* Praha-litomyšl 2010.

[9] Christian PFISTER, *Das Klima der Schweiz von 1525 bis 1860 und seine Bedeutung in der Geschichte von Bevölkerung und Landwirtschaft.* I–II, 3., rozš. vydání, Bern 1988.

[10] Christian PFISTER – Rudolf BRÁZDIL – Rüdiger GLASER (eds.), *Climatic Variability in sixteenth Century Europe and its Social Dimension.* Dordrecht-Boston-London 2001.

[11] Stranou tohoto týmu vznikla práce Jiří SVOBODA – Zdeněk VAŠKŮ – Václav CÍLEK, *Velká kniha o klimatu zemí koruny české.* Praha 2003. Práce se vyznačuje naprostou nekritičností vůči pramenům a v mnoha bodech se rozchází s ostatní literaturou v charakteristice jednotlivých období.

převažovala až na dvě výjimky vlhká a studená léta, která měla např. za následek neúrodu vína ve Švýcarsku roku 1585, ve Württembersku roku 1586 a roku 1587 v Dolních Rakousích a západních Uhrách, v devadesátých letech rovněž došlo k rychlému nárůstu alpských ledovců.^[12]

Negativně byla klimatickou změnou ovlivněna i produkce obilí. Např. v Hesensku bylo dosahováno v první polovině 16. století díky příznivým klimatickým poměrům relativně vysokých sklizní, zejména u žita, a jen relativně málo let přineslo malou úrodu, kterou tudíž bylo možno kompenzovat zásobami nebo příští úrodou. Zato v letech 1564–1622 se neúrody žita kumulovaly, a to v důsledku sněhu, chladna, dešťů a zejména mrazů, obilí na sýpkách hnilo. Podrobná analýza také ukázala, že v Norimberku, Augšpurku, Mnichově a Kolíně nad Rýnem byly v poslední třetině 16. století ceny potravin ovlivněny (směrem nahoru) především kolísáním sklizní, nikoliv populačním tlakem nebo růstem zásoby oběživa. Na zhoršení životních podmínek ukazuje i pokles tempa zakládání nových osad. Zatímco v letech 1520–1560 v Německu přibývalo nových osad v průměru o 0,7% ročně, v letech 1590–1600 klesl roční přírůstek na pouhých 0,3%. Podobně se v Německu zpomalil i přírůstek počtu obytných domů. Na základě údajů z různých oblastí říše uvádí Ch. Pfister, že takový přírůstek činil v období 1520–1560 v jednotlivých desetiletích 7,1–7,5% ročně, v šedesátých letech klesl na 5,8%, v sedmdesátých letech činil 4,6%, v osmdesátých 4,0% a v devadesátých dokonce jen 3,2%.^[13] Svě i cizí výzkumy shrnuje Ch. Pfister v konstatování, že z dlouhodobého hlediska lze rozlišit v Německu v raném novověku klimaticky příznivá období 1525–1565, 1630–1678, 1721–1766 a klimaticky nepříznivá 1566–1629, 1679–1720 a 1767–1817, jež nacházejí částečný odraz v demografickém vývoji.^[14] Z Pfistera a Brázdila vyšel ve své monografii i Emmanuel Le Roy Ladurie, podstatně je však doplnil, pokud jde o Francii a zčásti i další západoevropské země, přičemž upozornil hlavně na značné regionální variace. I on se však v zásadě s oběma autory shoduje.^[15]

Z monografií věnovaných jednotlivým zemím je cenná zejména důkladná práce Alfaniho o Itálii v 16. stol., v níž autor dochází k závěru, že mimořádně nepříznivou dobou v klimatickém i populačním vývoji severní Itálie byla právě doba

[12] Ondřej KOTYZA, *Současná historická klimatologie a možnosti jejího využití v historickém výzkumu*. Časopis Matice moravské, 120, 2001, Supplementum, s. 17–59, zde s. 43–44.

[13] Christian PFISTER, *Bevölkerungsgeschichte und historische Demographie, 1500–1800*. (= Enzyklopädie deutscher Geschichte 26) 2. vyd., München 2007, s. 75, tab. 4. Text je plně převzat z 1. vyd. z r. 1994.

[14] Ch. PFISTER, *Bevölkerungsgeschichte*, s. 100.

[15] Neomezuje se přitom jen na 16. století, ale sleduje klima a populaci v průběhu sedmi století. Emmanuel LE ROY LADURIE, *Histoire humaine et comparée du climat. I, Canicules et glaciers, XIe–XVIIIe siècles*. Paris 2005, s. 152–292.

rudolfínská, a v hladomoru z počátku devadesátých let vidí dokonce největší pohromu od dob „černé smrti“ v polovině 14. století.^[16]

Těmito poznatky se dostává do nového světla i starší diskuse o hodnotě dat našich předbělohorských berních rejstříků, jejichž celozemské údaje před časem shromáždil a srovnal O. Placht. Podle jeho propočtů počet poddanských domů roku 1567 činil 131 176, roku 1596 dosáhl plných 150 930½, ale do roku 1603 opět klesl na 140 822½ a roku 1615 činil jen 140 559. Podobný úbytek, i když menší, byl zaznamenán i na Moravě. Příčinu poklesu hledal Placht ve „stahování“ selských gruntů k velkostatku a zbíháním poddaných do měst a do sousedních zemí, způsobeným zvyšováním robot, poddanských dávek a zejména daní, jejichž objem prudce rostl právě počínaje rokem 1596. Placht nevyklučoval ani vliv morových epidemií, připomínaných k rokům 1604, 1606, 1607 a 1613, a průchodů vojsk arcivévody Matyáše a Pasovských, spíše než mortalitu však podle něho bylo třeba vzít v úvahu zbíhání.^[17]

Proti jeho závěrům se následně postavil Josef Petráň, podle něhož Plachtovu tezi o snižování počtu obyvatelstva po roce 1597 „nelze považovat za průkaznou“, neboť jak „ukazuje detailní rozbor berních rejstříků, jsou jejich údaje natolik nespolehlivé, že pohyb usedlostního základu v krátké době z nich vyvozovat do té míry nelze.“^[18] Ve světle novějších poznatků se ale zdá, že Plachtovu hypotézu přece jen nelze smést ze stolu tak snadno.

V následujícím výkladu není dostatek prostoru k tomu, abychom podobné souvislosti analyzovali i na českém materiálu. Klademe si za úkol pouze rozšířit dosavadní znalosti o vývoji přirozené měny v období 1550–1650, a to se zvláštěním zřetelem k době předbělohorské, která dosud zůstává z hlediska demografického vývoje osvětlena velmi málo. Datovou bázi pro nás budou především výsledky excerpce čtrnácti západočeských a severočeských matrik. Soubory dat z jednotlivých farností se ovšem značně rozcházejí svou kvalitou i vypovídací hodnotou.

[16] Guido ALFANI, *Climat, population and famine im Northeren Italy: General Tendences and Malthusiam Crisis*. Annales de démographie historique 2010, 2, Populations et catastrophes, s. 23–53. K podobným závěrům dochází G. ALFANI i v monografii *Calamities and the Economy in Renaissance Italy: The Grand Tour of the Horseman of the Apocalypse*. London 2013 (původně italsky Venise 2010) a v dalších článcích, např. G. ALFANI, *Plague in seventeenth century. Europe and the decline of Italy. An epidemiological hypothesis*. European review of economic history, 17, 2013, s. 408–430.

[17] Otto Placht, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. století*, Praha 1957, s. 18–21.

[18] Josef PETRÁŇ, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*. Praha 1964, s. 167, pozn. 4. Viz i TÝŽ, *Pohyb poddanského obyvatelstva a jeho osobní právní vztahy v Čechách v době předbělohorské*. ČsČH 6, 1957, s. 45.

2. Prameny a metody zpracování

Matriky v Čechách v období 1531–1650

Na území dnešní České republiky se dochovaly matriky z doby do roku 1650 ve 469 farních obvodech, avšak z toho pouhých 65 obvodů má matriky pocházející z doby před rokem 1600; 52 z nich je v Čechách a podstatně méně, pouhých 13 na Moravě a ve Slezsku. Ani v rámci Čech ale matriky ze 16. století nejsou dochovány pro všechny kraje ve stejné míře. Nejstarší matriky u nás pocházejí vesměs ze západních Čech, z oblasti západního Krušnohoří a Slavkovského lesa. K těm se záhy přidávají i matriky z Čech severních, zatímco střed a jih země se připojuje až mnohem později a ve velmi malém rozsahu, východní Čechy pak do roku 1600 stojí zcela stranou.

TABULKA Č. 1. POČET FARNÍCH OBVODŮ V ČESKÉ REPUBLICE S DOCHOVANÝMI MATRIKAMI ZE 16. STOLETÍ

Období počátku matriční evidence	Z e m ě		Celkem
	Čechy	Morava a Slezsko	
1530–1539	2	–	2
1540–1549	1	–	1
1550–1559	4	–	4
1560–1569	5	–	5
1570–1579	7	2	9
1580–1589	13	3	16
1590–1599	20	8	28
Úhrnem	52	13	65

Nejstarší matriky byly založeny v oblastech, pro které byla v této době charakteristická silná německá kolonizace, především hornická,^[19] nebo na panstvích se saskými majiteli, což obojí podporovalo ve zmíněných krajích nejen pozice němčiny, ale i rychlé šíření luterství. A právě luterská reformace s sebou přinesla hromadné zakládání matrik v Německu, zatímco v katolických částech říše se začaly masově šířit až po ukončení tridentského koncilu v roce 1563, který společně s reformou sňatků nařídil i vedení matriční evidence křtů a sňatků. Předstih našich nekatolických farností byl dán napodobením saských vzorů; v případě Horní Blatné s druhými nejstaršími matrikami u nás (začínají již roku 1539) se dokonce jednalo o lokalitu původně saskou, založenou roku 1532 a připojenou k Čechám až roku 1547.

[19] Těžba kovů v Krušných horách.

Z období 1530–1569 se u nás matriky dochovaly celkem ve 12 farnostech, nacházejících se až na jednu výjimku vesměs v dnešních okresech Cheb, Karlovy Vary a Sokolov.^[20] Výjimku tvoří jen severočeská Kadaň, která však s výše jmenovaným teritoriem bezprostředně sousedila. Mezi západočeskými „průkopníky“ matrik převažovala horní města v Krušných horách a ve Slavkovském lese, obecně pak šlo o farnosti městské (zahrnující ovšem i okolní vsi), pouze v jednom případě o farnost výslovně vesnickou (Smrkovec u Kynžvartu 1569). Souvislá řada dochovaných matrik z uvedeného období začíná Jáchymovem (1531), pokračuje přes Horní Blatnou (1539), Abertamy (1545), Krásno (1552), Horní Slavkov (1557), Nejdek (1557), Kadaň (1558), Oloví (1560), Ostrov (1560), Cheb 1565 a končí Karlovými Vary (1569) a Smrkovcem (1569).

V sedmdesátých letech už nyníjší Karlovarský kraj poněkud ustupuje do pozadí, neboť ke zdejším nově přibylým třem lokalitám (Dřenice 1570, Sedlec 1571 a Boč 1573) se po bok řadí severočeské farnosti Varnsdorf (1571) a Ústí nad Labem (1579) a ve středních Čechách kutnohorské farnosti u sv. Jakuba a u sv. Barbory (obě 1573). V osmdesátých a devadesátých letech jsou počty v obou oblastech vyrovnány. Mezi 33 novými matrikami z té doby napočteme 12 západočeských^[21] a 13 severočeských,^[22] přibývá v nich přitom vesnických farností a v západních Čechách se vedle matrik z dnešního Karlovarského kraje objevuje i několik farností v dnešním kraji Plzeňském, a to na Tachovsku a Domažlicku. Kromě toho přibývají také tři farnosti v Praze (sv. Jindřich 1588, sv. Tomáš 1588, sv. Jakub 1592), dvě farnosti ze středních Čech (Slaný 1595 a Kutná Hora–Matka Boží na Náměti 1597) a tři z Čech jižních (Vyšší Brod 1587, Český Krumlov 1591 a Hosín 1599).

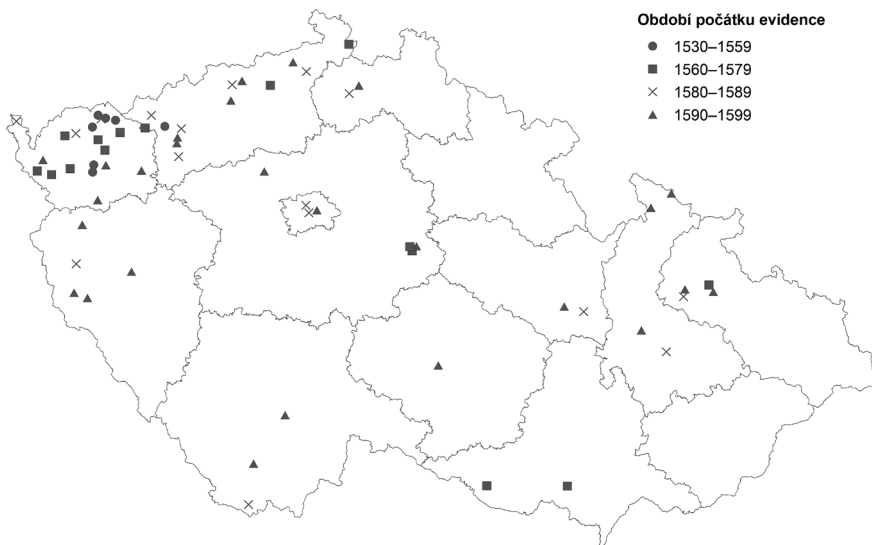
V moravsko-slezské oblasti se první matriky objevují mnohem později než v Čechách, a to až v sedmdesátých letech, nejvíce z nich pak pochází z jesenické oblasti, jež byla typologicky shodná s českým Krušnohořím (mimořádně vysoký podíl vykazuje přitom okres Bruntál). Zmíněných 13 moravsko-slezských farností s matrikami z doby před rokem 1600 následuje v časovém pořadí takto: Razová 1571, Dolní Věstonice 1579, Znojmo-Louka 1580, Rýžoviště 1583, Moravská Třebová

[20] Následující výklad vychází z přehledů vypracovaných pracovníky SOA pro Historickou demografii 2000 a 2001. Viz *Soupis farních matrik založených před rokem 1650 a uložených ve státních archivech, Čechy*. In *Historická demografie* 24, 2000, s. 189–206; *Soupis farních matrik založených před rokem 1650 a uložených ve státních archivech, Morava a Slezsko*. In *Historická demografie* 25, 2001, s. 156–164. Pokud se data uvedená v tomto přehledu někdy rozcházejí s daty následně použitých časových řad, je to dáno vypuštěním let s neúplnými údaji při statistickém zpracování.

[21] Hranice v Čechách 1581, Jindřichovice 1582, Pernink 1585, Stráž (u Tachova) 1588, Planá 1591, Třebeň 1591, Luka 1592, Teplá 1594, Stanovice 1597, Chotěšov 1599, Meclov 1599, Poběžovice 1599.

[22] Benešov nad Ploučnicí, 1580, Březno u Chomutova 1580, Podbořany 1580, Jeníkov 1583, Dobranov 1585, Louchov 1586, Bílina 1591, Soběsuky 1591, Brniště 1592, Libědice 1594, Novosedlice 1594, Děčín 1596, Podmokly 1596.

OBRÁZEK Č. 1. FARNÍ OBVODY SE ZACHOVANÝMI MATRIKAMI Z 16. STOLETÍ

1587, Olomouc 1590, Litovel 1592, Vidnava 1593, Skorošice 1593, Břidličná 1598, Leskovec nad Moravicí 1599, Jihlava 1599 a Svitavy 1599.

Po zralé úvaze a také vzhledem k objemu prostředků, jež byly k dispozici pro excerpce matričních záznamů, bylo vybráno pro nový výzkum celkem 14 farností ze západních a severních Čech. V západních Čechách, vesměs v dnešním Karlovarském kraji, to byly farnosti Horní Blatná, Nejdek, Karlovy Vary a Boč na okrese Karlovy Vary, Třebeň a Smrkovec na Chebsku a Jindřichovice a Oloví na Sokolovsku, v severních Čechách Benešov nad Ploučnicí, Děčín a Podmokly na Děčínsku, Podbořany na Lounsku a Soběsuky na Chomutovsku. Jde jak o farní obvody se sídlem fary ve městech a městečkách (a to jak městech královských, tak i poddaných), tak také v poměrně značném počtu o fary čistě venkovské. Jistý problém ovšem představují farnosti, v jejichž středu se nacházelo horní město. Vzhledem ke kolísající konjunktuře těžby stříbra v Krušných horách a Slavkovském lese totiž početnost obyvatelstva těchto měst a jejich blízkého okolí silně kolísala,^[23] což činí

[23] Jako příklad je možno uvést Jáchymov, založený roku 1516, který podle statistiky neznámé proveniencie měl v době vrcholné konjunktury roku 1531 údajně 18 000 obyvatel, ale roku 1601 už jen něco přes 2 000. Blíže k Jáchymovu i celému Krušnohoří kriticky Petr JANČÁREK, *Města českého Krušnohoří v předbělohorské době, Příspěvek ke studiu jejich sociální struktury*. Ústí nad Labem 1971, s. 48–57, 65–77; TÝŽ, *Základní rysy demografického vývoje Jáchymova v předbělohorské době*. Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie, roč. 40, 1986, s. 3–17; TÝŽ, *Populační vývoj českých zemí v předbělohorském období a problematika jeho studia*. Historická demografie 12, 1987, s. 125–136.

jakékoli odhady hrubých měr velmi nejistými. Odhady počtu obyvatel sestavené na základě předpokládané hrubé míry porodnosti jsou zkreslovány i tím, že v horních městech zejména v počátcích konjunktury nepochybně vysoce převažovala mužská populace. Tyto obtíže jsou o to citelnější, že právě matriky z Horní Blatné poskytují souvislejší datové řady již od čtyřicátých let a evidují poměrně velký soubor farníků.

Rozsah souboru dat zpracovaných ze západních a severních Čech do roku 1650 podle jednotlivých sond

Jak jsme uvedli výše, pro současný výzkum bylo použito dat o narozených dětech, zemřelých osobách a o sňatcích ze 14 farních obvodů, vesměs ze západních a severních Čech. Data byla excerpována v anonymní podobě v základním třídění podle pohlaví u narozených a zemřelých a dle měsíce a roku události. Tento soubor bylo možno částečně rozšířit o údaje z dalších čtyř farních obvodů z téhož území, rovněž excerpovaná anonymně, bohužel bez třídění dle pohlaví.^[24]

Výzkum vývoje obyvatelstva v 16. století naráží na zásadní problém, kterým je torzovitost zachovaných pramenů. To se projevilo i při našem výzkumu. Ne všechny zachované matriční knihy byly vedeny nepřetržitě od roku nejstaršího záznamu, ne pro všechny se zachovaly souvislé záznamy pro všechny tři evidované soubory událostí. Nejdříve zřejmě začali uchovávat záznamy o církevních svátostech evangeličtí faráři (zejména luterského směru), kteří tak činili v sousedních zemích, zejména v Sasku již od druhé či třetí dekády 16. století. Teprve později se evidence rozšířila i v katolickém prostředí. V souboru matrik, které jsme měli k dispozici, se navíc projevila zásadní změna náboženského vyznání i v tom, že většina matrik, které byly založeny jako nekatolické, byly po roce 1622 vedeny katolickými faráři. Ne vždy bylo ale převzetí farnosti bezprostřední, takže po nějakou dobu matriční evidence selhávala. Mezery se v matriční evidenci vyskytovaly ale i jinak a souvisely zřejmě s momentální situací farnosti případně duchovního. Nejčastěji se tak stávalo v dobách mortalitních krizí, kdy duchovní buď nestihl zapisovat všechny události (nejen úmrtí), nebo také sám nákaze podlehl a jeho nástupce záznamy už nedoplnil. Protože ne vždy se od počátku asi zapisovalo do vázané knihy, je možné že se část záznamů časem mohla ztratit.

Z toho důvodu je obtížné rekonstruovat samotné hlavní trendy vývoje obyvatelstva, podrobnější informace o charakteru reprodukce jsou zjištělné ještě obtížněji. I získaný obraz je především obraz situace studované oblasti, i když lze předpokládat, že vývoj v jiných regionech Čech mohl být velmi podobný, neboť vnější faktory působily zřejmě velmi podobně (zejména klimatické podmínky a důsledky politického vývoje, případně válečné události).

[24] Sondy použité při sestavování „vzorku obyvatelstva“ pro publikaci *Přirozená měna, konkrétně data za farnosti Kadaň, Ústí nad Labem, Mariánské Račice*, excerpovaná Ladislavem Duškem a pro Luka excerpovaná M. Šestákovou. Srovnej i Ladislav DUŠEK, *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století (na základě matrik)*, Ústí nad Labem 1974.

Z přehledu dochovaných záznamů je zřejmé, že se pro žádný farní obvod nezachovaly pro 16. století záznamy v plném rozsahu pro celé studované období. Nejúplnější jsou záznamy z farního obvodu Horní Blatná, které začínají rokem 1539, ale i zde se zachovaly záznamy pouze pro křty dětí a sňatky, záznamy o zemřelých jsou dochovány pouze pro roky 1542–1563. Právě torzovitost záznamů o zemřelých osobách značně ztěžuje celkový výzkum. Rozsah získaného souboru však umožňuje s daty dále pracovat.

TABULKA Č. 2. SEZNAM ZPRACOVANÝCH FARNÍCH OBVODŮ A VROČENÍ ZACHOVANÝCH ZÁZNAMŮ O PŘIROZENÉ MĚNĚ (PŘED ROKEM 1650)

Farnost	Sňatky	Narození	Zemřelí
Benešov n. Pl.	1590–1605, 1611–1623, 1634–	1581–1605, 1608–1622, t, 1634–	1581–1605, 1608–1622, 1634–
Boč	1614–1619	1574–1582, 1585–1621	1585–1611
Děčín	1597–1623, 1628–	1600–1623, t, 1636	1597–1627, 1630–
Horní Blatná	1542–1620, 1626–1646	1542–1635	1542–1563
Jindřichovice	1640–	1582–1591, 1628–	1628–
Karlovy Vary	1569–1582 1585–1625, 1628–	1569–1582 1585–1625, 1628–	1605–1624, 1629–
Libědice	1595–1623, 1631–	1595–1623, 1634	1595–1623, 1633–
Nejdek	1566–1585, 1600–1623, 1634–	1566–1584, 1600–	1566–1570, torza, 1599–
Oloví	1570–	1569–	1570–1583, 1594–1642, 1647–
Podbořany	1580–1587, t 1631–	1580–1622, 1630–	1591–1607, t
Podmokly	1604–1617, 1627–1640	1604–1617, 1627–1640	1604–1617, 1627–1640
Smrkovec	1569–1684, 1600–1620, 1641–	1569–1617 1642–	1571–1584, 1643–
Soběsuky	1592–1623, 1631–	1592–1623, t, 1633–	1598–1621, 1645–
Třebeň	1592–1623, 1628–1645, 1650–	1592–1631, t, 1649–	

Ze všech 14 sond bylo za celé období (tj. do roku 1650) získáno dohromady téměř 33 tisíce záznamů o narozených dětech, 7,3 tisíc záznamů o sňatcích a 18,3 tisíce záznamů o zemřelých osobách (srv. též Přílohu 1). Již z těchto dat je zřejmé, že rozdílný rozsah jednotlivých typů záznamů neumožňuje podat souborný přehled o demografických poměrech, že bylo nutno vycházet z dat za jednotlivé

farní obvody a vzájemně je kombinovat. Je také patrné, že mezi konečnými soubory je nepoměr, zejména záznamů o zemřelých je významně méně. Odpovídá to ale dobové praxi, kdy se kladl větší důraz na záznamy o křtech než na evidenci úmrtí.

Získaná data poskytla informace jednak o úplnosti studovaného materiálu, jednak z nich bylo možno odvodit některé charakteristiky reprodukčního vývoje ve druhé polovině 16. a na počátku 17. století. Studovat bylo možno především vzájemný poměr počtů událostí a změny v početnosti záznamů ve sledovaném období. Charakter získaných dat však znemožnil studovat další charakteristiky, např. legitimitu narozených dětí nebo detailnější skladbu snoubenců či zemřelých osob.

3. Výsledky zpracování dat za jednotlivé farní obvody

Narozené děti

Při excerpce byly z křestních matrik vypsány téměř 33 tisíce záznamů. Vzhledem k tomu, že se záznamy nedochovaly takřka nikde v souvislé řadě od počátku zavedení matriční evidence (výjimkou bylo pouze Oloví, kde byly vedeny záznamy od roku 1570 nepřetržitě), pokusili jsme se nejprve o zhodnocení úplnosti matriční evidence.

Jestliže jsou určité pochybnosti o úplnosti dochovaných záznamů v matriční evidenci, doporučuje se podrobit záznamy vnitřní kontrole. V případě narozených dětí je vhodné ověřit **poměr pohlaví**, o kterém se ví, že se v čase v podstatě nemění; mezi narozenými dětmi převažují mírně chlapci, neboť na 100 narozených dívek připadá obvykle 105–107 narozených chlapců.^[25] Předpokládáme přitom, že záznamy v matrikách se ve studovaném období týkají dětí živě narozených, neboť jde o záznamy o křtech dětí (nikoli narozených dětech).^[26]

Rozbor zpracovaných údajů o narozených dětech bohužel naznačuje, že až na výjimky nebyly záznamy do knih zpočátku asi úplné. Zvláště to platí pro 16. století a pro první dvě dekády 17. století. Vyšší než 100 byl v této době index maskulinity zjištěn po celé období pouze ve farnostech Boč, Děčín, Podbořany, Podmokly a Soběsuky. V ostatních farních obvodech jsou zjištěné poměry nižší. Přitom se nezdá, že by platilo, že s časem se matriční evidence zpřesnila, změny v jednotlivých farnostech vzájemně nekorespondují, což ale mohlo souviset i se změnami matrikářů.

[25] Srov. např. Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*, Praha 1986, s. 288.

[26] Z toho důvodu není možné studovat skladbu narozených dětí podle vitality.

TABULKA Č. 3. POMĚR POHLAVÍ PŘI NAROZENÍ PODLE FARNÍCH OBVODŮ
Z 2. POLOVINY 16. STOLETÍ A PRVNÍ POLOVINY 17. STOLETÍ

Farnost	do 1600		1601–1620		1621–1650	
	% n	sima	% n	Sima	% n	sima
Benešov n. Pl.	1,0	95,8		104,7		102,5
Boč	0,6	102,5	1,8	103,1		
Děčín				116,4		105,5
Horní Blatná	0,3	90,6	0,2	94,3		95,5
Jindřichovice		94,1			2,3	117,7
Karlovy Vary	0,6	90,2		102,7	0,6	101,0
Libědice		98,2		92,2		134,2
Nejdek	1,2	93,1	0,7	94,1	1,8	101,9
Oloví	1,4	97,3	0,8	87,9	1,1	105,1
Podbořany	3,1	114,5	2,5	100,6	2,8	103,2
Podmokly				115,6	1,5	132,8
Smrkovec		93,0	0,8	53,0		105,6
Soběsuky		116,1	0,6	117,7	1,7	113,7
Třebeň		95,1		72,0		105,2

n – pohlaví nezjištěno, sima – sekundární index maskulinity při narození (počet narozených chlapců na 100 narozených dívek)

Zajímavé je, že v matrikách bylo v této době zapsáno méně chlapců než dívek, zatímco obvykle bývá zjištěn opačný trend. Při excerpci se však v některých knihách se nepodařilo vždy zjistit u narozeného dítěte pohlaví, ale tato okolnost příliš výsledná zjištění neovlivnila; ve farních obvodech s nejvyšším podílem neurčeného pohlaví (Podbořany a Soběsuky), byl poměr pohlaví zjištěn spíše vyšší ve prospěch chlapců.

Situace po roce 1620 je poněkud odlišná. S výjimkou záznamů za Horní Blatnou byl již ve všech farnostech počet narozených chlapců vyšší než počet narozených dívek. V Libědicích a Soběsukách naopak významně *přesáhl* obvyklou úroveň; v obou případech šlo o menší venkovské farnosti, v Podmoklech byl index počítán na základě pouze 129 narozených dětí.

Zjištěné nižší počty zapsaných chlapců by mohly souviset s vyšší úmrtností chlapců hned po narození, jestliže k zápisu do matriky byly přinášeny děti nikoli bezprostředně po narození, ale starší, například po týdnů. Tuto hypotézu však ověřit nelze, v záznamech o úmrtí nejsou údaje o věku pohřbívaných osob.

Změny v početnosti narozených dětí

Soubor studovaných lokalit je tvořen jak městskými tak venkovskými lokalitami, rozsah farních obvodů byl nestejný. Proto je velký rozdíl mezi početností záznamů z jednotlivých farních obvodů. Vzhledem k absenci informací o počtu obyvatel daného území nelze z rozdílů početnosti záznamů usuzovat na případné rozdíly v úrovni reprodukce. Je však možné sledovat, jak se počty zaznamenaných událostí měnily v čase.

Dobře lze pozorovat delší trendy u farností, kde byly záznamy vedeny po delší dobu za větší území, například v případě Kadaně nebo Ústí nad Labem. V obou městech počty narozených dětí meziročně značně kolísaly, což je ale obvyklé, ale zároveň je možné sledovat, že se v delším průměru počty snižovaly. A podobné trendy byly patrné i u dalších lokalit, vesnických i městských.

Lépe je možné vyjádřit vývojový trend pomocí víceletého klouzavého průměru. Jestliže použijeme jedenáctiletého průměru, roční výkyvy se významně zahladí, trend je ale zachycen. Zjištěná data naznačují, že se od 60. let 16. století dlouhodobě počty narozených dětí v podstatě ve všech studovaných lokalitách snižovaly. Zejména v 90. letech 16. století počty narozených klesly (důvodem zřejmě byly důsledky velkých mortalitních krizí). Specifický vývoj byl zřejmě v případě Horní Blatné, kde nejprve výrazný vzestup počtu narozených dětí a následně stejně značný pokles zřejmě souvisel také se situací v místním hornictví. Také zde ale pozorujeme nejnižší počty narozených dětí právě v 90. letech 16. století.

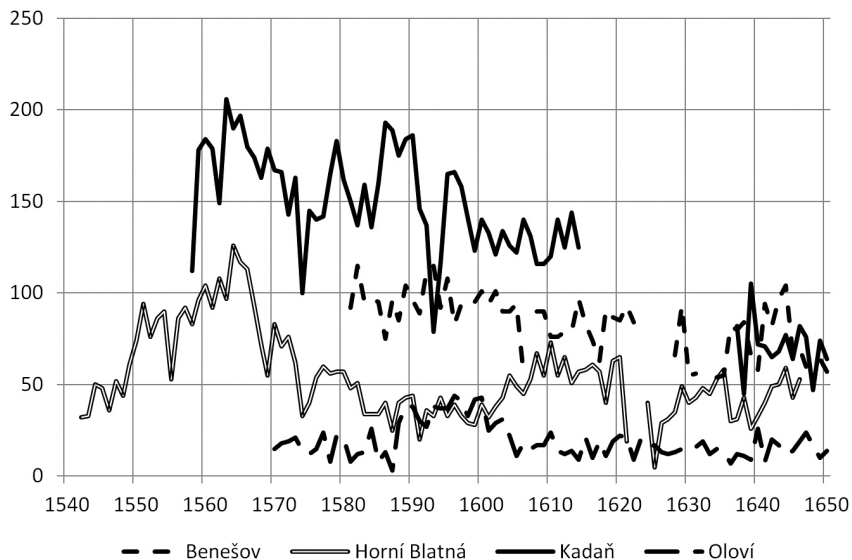
Přes torzovitost záznamů se zdá, že první dekáda 17. století byla poněkud příznivější, neboť počty narozených dětí významněji neklesaly, jestliže jejich počty nestagnovaly, pak spíše mírně rostly. Zůstávaly však nižší než v 60. – 70. letech 16. století (pokud je to možné komparovat).

Sňatky

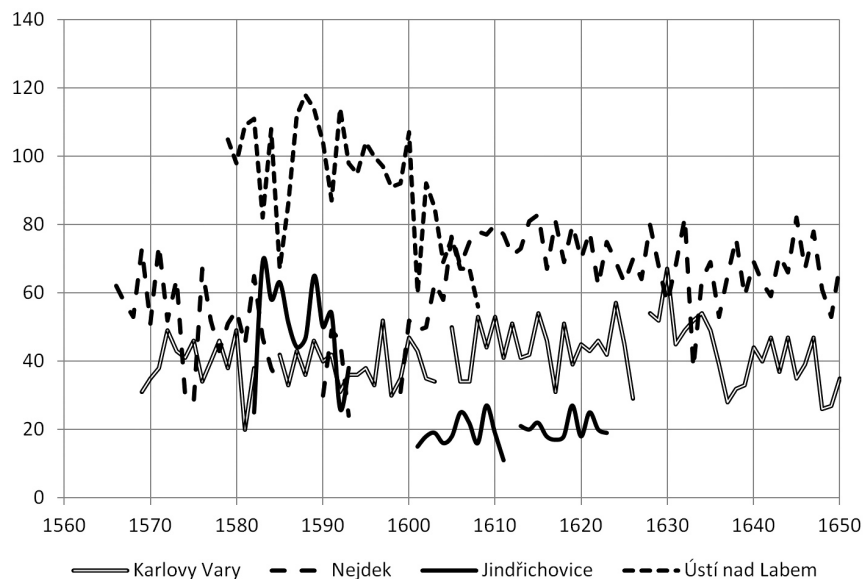
Údaje o sňatcích se analyzují také obtížně. Jejich počty v čase nejvíce kolísají, neboť počet osob vstupujících do manželství je závislý nejen na skladbě žijící populace, ale také na předchozím vývoji ekonomickém i populačním. Nižší počty sňatků totiž nemusí být jen důsledkem nižšího počtu osob ve sňatkuschopném věku, ale také méně příznivých vnějších okolností, které neumožňují založení nové domácnosti. A naopak, vyšší počty sňatků mohou být snadno důsledkem předchozí mortalitní krize, pokud postihla obyvatelstvo středního věku (odložené sňatky, sňatky ovdovělých osob, sňatky stimulované získáním dědictví po zemřelých rodičích). Ale pochopitelně mohou odrážet také příznivý ekonomický vývoj lokality.

Pokud sestavíme pro lokality, pro něž se zachovaly souvislejší časové řady, jedenáctileté průměry, zjistíme z nich poněkud jiné trendy, než jsme viděli u počtů narozených dětí. Ze souboru sond se opět vymyká Horní Blatná, kde bylo maximum počtu sňatků zaznamenáno v 60. letech 16. století, pak došlo k rychlému poklesu, jenž se otočil na přelomu 80. a 90. let; mírný vzestup byl ale vystřídán dalším poklesem od počátku 17. století.

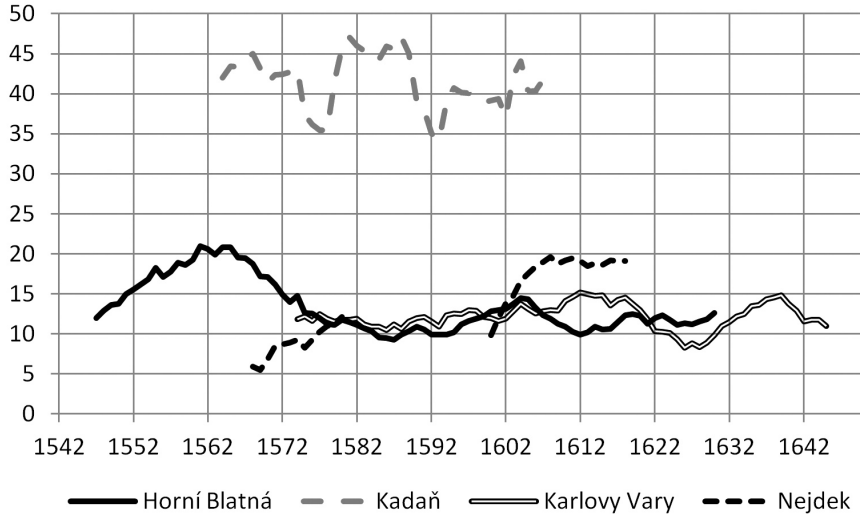
OBRÁZEK 2A. POČTY NAROZENÝCH DĚTÍ VE FARNÍCH OBVODECH BENEŠOV, HORNÍ BLATNÁ, KADAŇ A OLOVÍ DO ROKU 1650

OBR. 2B. POČTY NAROZENÝCH DĚTÍ VE FARNÍCH OBVODECH SMRKOVEC, KARLOVY VARY, NEJDEK, JINDŘICHOVICE A ÚSTÍ NAD LABEM

OBR. 3. POČTY UZAVŘENÝCH SŇATKŮ VE FARNÍCH OBVODECH HORNÍ BLATNÁ, KADAŇ, KARLOVY VARY A NEJDEK (JEDENÁCTILETÉ KLOUZAVÉ PRŮMĚRY)

Ostatní časové řady začínají až později, nejdříve pro Kadaň – ale i v tomto městě se počty uzavíraných sňatků v závěru 16. století snižovaly a od počátku 17. století dále klesaly. Na rozdíl od nich se v Karlových Varech počty sňatků na přelomu 16. a 17. století mírně zvýšily, obdobně jako tomu bylo u Nejdku. V ostatních případech je zaznamenán mírný vzestup v závěru 16. století, který byl však následován stagnací případně poklesem v prvních dekadách století následujícího.

Poměr počtu narozených dětí a počtu sňatků

Historická demografie si při studiu úrovně reprodukce v podmínkách, kdy nelze studovat úroveň manželské plodnosti, vypomáhá pomocným ukazatelem, kterým je počet dětí na počet sňatků. Tento poměr bývá stálý u populací, kde se reprodukční chování nemění a kde se nepřepokládají změny ve věku osob vstupujících do manželství. Může být ale ovlivněn zvýšenou úmrtností osob středního věku. Z těchto důvodů je třeba i k tomuto ukazateli přistupovat velmi opatrně.

Vzhledem ke značným výkyvům v úrovni úmrtnosti lze předpokládat, že hodnoty tohoto ukazatele (tabulka 4), které jsou až na výjimky nižší než hodnoty předpokládané pro populace s neregulovanou plodností, skutečně odrážejí spíše nepříznivé úmrtnostní poměry než nižší chtěnou úroveň plodnosti, neboť pro následující období jsme zjistily tento poměr zpravidla vyšší (varírující kolem 5 až 6 dětí na 1 sňatek).^[27] Lze je ale interpretovat i tak, že dokládají, že se vnější

[27] L. DOKOUPIL aj., *Přirozená měna*, s. 45–46.

nepříznivé okolnosti odrazily i v nižším počtu dětí v rodinách (neboť tento ukazatel může počet dětí připadajících na jeden sňatek nahrazovat). Od průměrné hodnoty, která činila po celé období 3,8 dítěte na sňatek, se výrazněji odlišovaly spíše menší lokality (Podmokly, Třebeň, Soběsuky, Smrkovec). V souboru měly významnější zastoupení městské lokality, takže i tuto okolnost je nutno brát v potaz.

TABULKA Č. 4. POČET NAROZENÝCH DĚTÍ PŘIPADAJÍCÍCH NA JEDEN SŇATEK PODLE FARNOSTÍ

Farnost	Do roku 1600	1601–1620	1621–1650
Benešov n. P.	4,3	3,9	3,4
Děčín	6,6	3,5	3,2
Horní Blatná	4,3	4,4	4,1
Karlovy Vary	3,2	3,0	3,5
Libědice	4,1	3,4	3,5
Nejdek	5,3	3,9	4,2
Oloví	4,7	3,0	3,8
Podbořany	3,3	4,3	4,4
Podmokly		3,0	2,7
Smrkovec	7,7	4,4	6,0
Soběsuky	2,3	3,8	3,6
Třebeň	2,6	2,1	2,4
Kadaň	3,8	3,2	3,6
Luka	5,8	4,3	4,7

Poznámka: počítáno pouze za roky, kdy byly v matrikách uváděny jak narozené děti, tak uzavřené sňatky.

Vitální index

Jednoduchým ukazatelem, kterým historická demografie charakterizuje úroveň reprodukce, je vitální index – to je počet živě narozených dětí na počet zemřelých osob.^[28] Pokud jde vyšší než 100, populace ve sledované době početně roste, pokud je nižší, ubývá. Torzovitost dat znemožnila širší využití tohoto ukazatele a znemožňuje i jeho interpretaci bez znalosti bližšího vývoje studovaných lokalit. Zdá se však, že za příznivých poměrů se i v závěru 16. a na počátku 17. století počet obyvatel jednotlivých lokalit mohl zvyšovat. častěji však dramaticky klesal.

[28] Srov. např. Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*, Praha 1986, s. 347.

TABULKA Č. 5 POČET NAROZENÝCH DĚTÍ NA POČET ZEMŘELÝCH OSOB PODLE FARNOSTÍ

Farnost	1541–1560	1561–1580	1581–1600	1601–1620	1621–1640	1641–1650
Benešov			132	136	109	258
Boč			137	141		
Děčín			135	134	86	193
Horní Blatná	172	103				162
Jindřichovice					165	142
Karlovy Vary				104	85	133
Libědice			83	75	65	127
Nejdek		181	327	159	123	157
Oloví		183	284	128	101	90
Podbořany			82	121		
Podmokly					101	
Smrkovec		130	101			
Soběsuky			23	88	110	94
Luka			121	145		
Mariánské Račice				145	107	143
Ústí nad Labem				153	141	

Poznámka: počítáno jen za roky, kdy byly v matrikách uvedeny jak narozené děti, tak zemřelé osoby

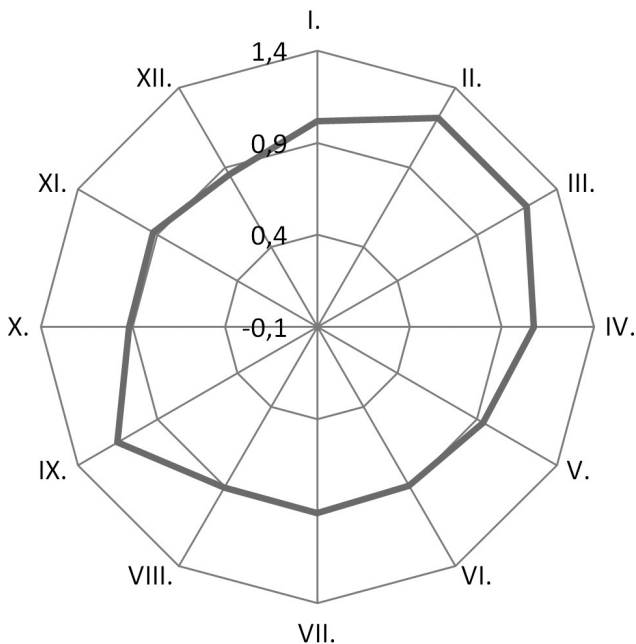
Sezonnost

Z dat je možné studovat i sezonní trendy. Pokud jde o roční průběh rození dětí, data dokládají známou okolnost, že se v první polovině kalendářního roku rodí o něco více dětí než ve druhé polovině. Na ukázkou uvádíme příklad farnosti Děčín (obr. 4).

Mnohem zajímavější je ale rozložení sňatků. Dosavadní výzkum tohoto jevu v 18. a do velké míry i v 19. století dokládá velmi výraznou determinaci frekvence uzavírání sňatků v jednotlivých měsících dvěma činiteli, jednak církevními předpisy a jednak, zejména ve venkovských farnostech, hospodářským rokem. Po podrobném studiu námi vybraných předbělohorských matrik lze zjistit, že zkoumané lokality lze rozdělit do dvou skupin. Pro jednu je typické roční rozložení sňatků tak, jak je známe i z 18 a 19. století, se dvěma minimy v postním období před Velikonocemi a v Adventu před Vánoce. Vyskytly se však farnosti, kde takové rozdělení neplatilo, neboť se nevyskytovalo minimum v Adventu (případně bylo jen mírné) a téměř všechny sňatky se uzavíraly pouze v zimě (Nejdek, obr. 5a).

Ve všech farnostech s výjimkou Horní Blatné, kde se počty sňatků snížily jen před Velikonocemi (obr. 5b), bylo velmi výrazné soustředění na období zhruba od

OBRÁZEK Č. 4. SEZONNOST NAROZENÝCH DĚTÍ VE FARNOSTI DĚČÍN V 17. STOLETÍ

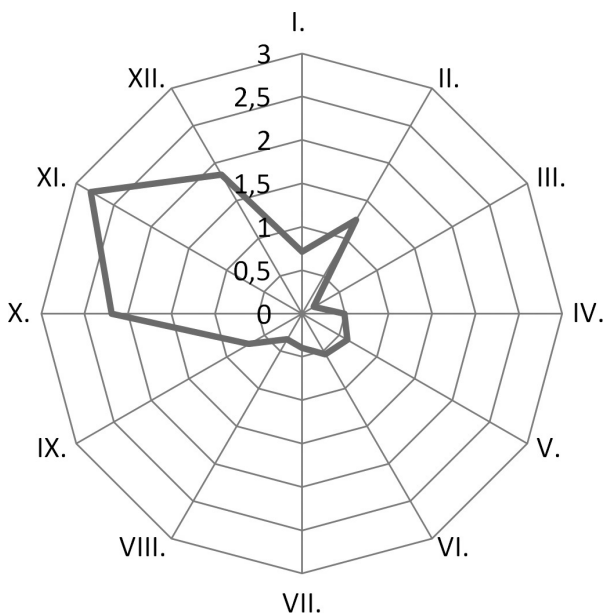

října do února. Pokud bychom brali shodu s pozdější situací za kritérium úplnosti matričních údajů, svědčily by zmíněné odlišnosti sezónního průběhu sňatečnosti v neprospěch námi využívaných matrik. Zdá se však být pravděpodobnější, že zjištěná specifická situace jednak odpovídá převládnutí luterského náboženství v dané oblasti, jednak skutečnosti, že v horních městech ležících ve vysoké poloze v Krušných horách a Slavkovském lese neexistovaly příhodné podmínky pro zemědělství a veškeré potraviny sem bylo nutno dovážet z úrodných nížin. Podrobnější studium tohoto jevu by si ovšem vyžádalo zvláštní studii.

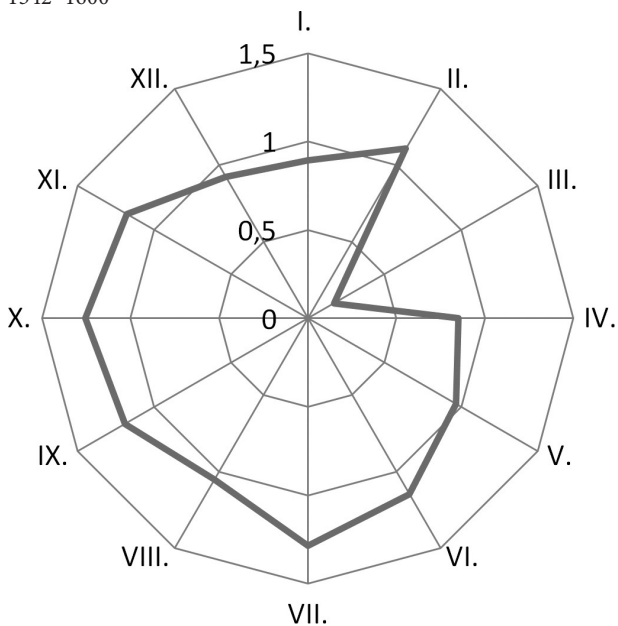
Shodný rytmus většiny demografických událostí v jednotlivých farnostech naznačuje, že přes torzovitost materiálu lze matriční údaje ze zvoleného souboru farností využít pro zjištění základních tendencí vývoje přirozené měny v předbělohorském období i za třicetileté války, o všem s vědomím toho, že výsledky budou méně spolehlivé než data, k nimž jsme dospěli pro období 1650–1800 v monografii *Přirozená měna*.^[29]

[29] L. DOKOUPIL aj., *Přirozená měna*.

OBRÁZEK Č. 5A SEZONNOST SŇATKŮ VE FARNOSTI NEJDEK V LETECH 1600–1623

OBRÁZEK Č. 5B SEZONNOST SŇATKŮ VE FARNOSTI HORNÍ BLATNÁ V LETECH 1542–1600

4. Výsledky analýzy souborného zpracování excerpovaných dat

Přepočtené získaných matričních údajů podle metodiky INED^[30] dává obraz toho, jak by vypadal na sledovaném území v období 1551–1650 vývoj počtu narozených, oddaných a zemřelých a jejich vzájemný poměr za předpokladu, že by se nám dochovaly záznamy všech tří typů (N, Z, O) od počátku sledovaného období v úplnosti a že by v chybějících časových úsecích probíhal vývoj shodně s úseky, pro něž se nám data z jednotlivých farností zachovala.

TABULKA Č. 6. VÝSLEDKY REKONSTRUKCE DAT O PŘIROZENÉ MĚNĚ OBYVATELSTVA ZE 14 FARNOSTÍ V ZÁPADNÍCH A SEVERNÍCH ČECHÁCH PRO ROKY 1541–1650 (DESETILETÉ SOUHRNY)

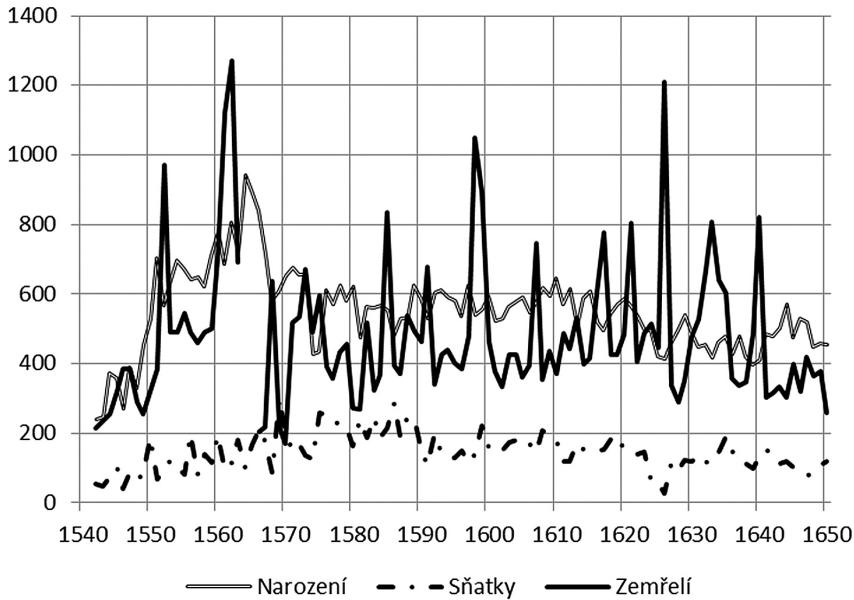
Období	Narození	Sňatky	Zemřelí
1541–1550	3193	750	2656
1551–1560	6681	1205	5527
1561–1570	7455	1637	
1571–1580	5865	1933	4719
1581–1590	5469	2180	4568
1591–1600	5775	1492	5556
1601–1610	5766	1701	4225
1611–1620	5610	1546	4991
1621–1630	4914	1028	5314
1631–1640	4396	1338	5598
1641–1650	4922	1097	3397

Ve světle takto získaných čísel se nám sledované období rozpadá na několik částí. První z nich tvoří časový úsek 1551–1575, který se nám jeví jako úsek populačně velmi příznivý. Sledujeme-li křivky sňatků a narození, obě strmě stoupají a přitom vykazují shodnou tendenci, což naznačuje jejich relativní spolehlivost. Strmý vzestup obou křivek ovšem nebyl dán jen příznivým poměrem počtu narození a úmrtí, ale především tím, že data pocházejí z prostředí krušnohorských horních měst, jež v tomto časovém úseku prožívala velkou konjunkturu spojenou s nebyvalým přílivem obyvatelstva ze Saska i jiných částí Německa.

Celkový prudký růst populace naznačují především strmě rostoucí počty narozených. Týká se to zejména Horní Blatné, založené roku 1532, kde např. stoupl počet narozených od roku 1542 do roku 1551 z 32 na 94 a v letech 1560–1567, kdy vyvrcholil, kolísal mezi 92 a 126 novorozenci ročně. Není pochyb, že byl způsoben především přílivem obyvatelstva do nově založeného a postupně budovaného

[30] O metodě podrobněji Lumír Dokoupil aj., *Přirozená měna*, s. 34–36.

OBRÁZEK Č. 6. REKONSTRUKCE VÝVOJE OBYVATELSTVA V ZÁPADNÍCH A SEVERNÍCH ČECHÁCH V LETECH 1550-1650 (DLE 14 FARNOSTÍ)

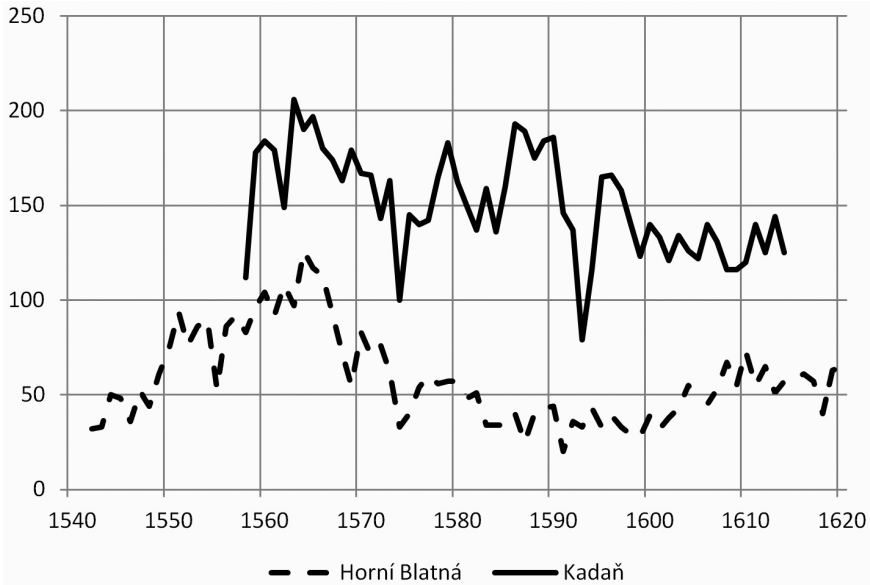

města. O tom, že se na růstu podílela vedle imigrace i přirozená měna obyvatelstva, však svědčí skutečnost, že v období 1542–1563 se vyskytly v Horní Blatné jen tři roky (1552, 1561 a 1562), kdy počet zemřelých dosáhl vyšších hodnot než počet narozených, přičemž úbytek byl i v těchto třech letech relativně malý. Tomu odpovídá i velmi příznivý vitální index (počet narozených na 100 zemřelých), který v Horní Blatné ve 40. letech dosahoval hodnoty 167,3, v padesátých letech 173,4 zatímco v sedmdesátých letech již jen 138,7. Data z Horní Blatné přitom až do roku 1565, resp. 1570^[31] slouží jako jediný základ pro analýzu přirozené měny v celé zkoumané oblasti, protože jinde záznamy zemřelých chybějí.

Naskýtá se samozřejmě otázka, do jaké míry jsou blatenské matriky z prvních desetiletí spolehlivé, zda v nich není počet zemřelých podhodnocen. Nelze to vyloučit, pro podregistraci by mluvil mj. fakt, že počet nově narozených chlapců v Horní Blatné v období 1539–1600 o něco nižší než počet dívek (1686 chlapců a 1861 dívek, tj. index maskulinity 90,6), ačkoliv by tomu mělo být naopak.

[31] Další systematicky vedené údaje o zemřelých jsou dochovány pro Nejdek, a to pro léta 1566–1570, ale pak po dlouhém přerušení až od roku 1599, mladší matriky zemřelých začínají v Oloví 1570, ve Smrkovci 1571 a Benešově nad Ploučnicí roku 1581, další začínají až v devadesátých letech nebo ještě později.

OBR. Č. 7. POČTY NAROZENÝCH VE FARNOSTECH HORNÍ BLATNÁ A KADAŇ V LETECH 1540–1650 (DLE CÍRKEVNÍCH MATRIK)

Přirozený přírůstek tedy byl možná o něco nižší, než ukazují naše tabulky a grafy, avšak to nemění nic na relativní vyrovnanosti křivek narozených a zemřelých ve sledovaném období, kdy léta s výrazným vzestupem mortality byla spíše výjimkou. Znovu ovšem zdůrazňujeme, že v prvních desetiletích jde jen o údaje z Horní Blatné, které mají pro svou izolovanost omezenou platnost, nicméně pro nově kolonizované oblasti Krušných hor jsou charakteristické.

Srovnáme-li s Horní Blatnou Kadaň, jejíž populační vývoj byl zpracován v naší monografii z roku 1999, dostaneme obraz poněkud odlišný.^[32] Pro sledované období máme z tohoto města (od roku 1558) k dispozici bohužel jen roční počty křtů a sňatků. Podle klesajícího počtu pokřtěných můžeme ale usuzovat, že i zde počet obyvatel od 60. let spíše klesal, i když ne tak rychle jako v upadající hornické oblasti. Pokles je ovšem přirozený, neboť konjunktura Kadaně v tomto období do značné míry závisela právě na exportu zemědělských produktů z úrodného okolí do krušnohorských horních měst na české i saské straně hranice.

Pokud tedy přijmeme údaje za Horní Blatnou jako reprezentativní a zároveň vezmeme v úvahu i postupně přibývajících údaje z ostatních farností sledovaného souboru, jeví se nám populační vývoj v severních a západních Čechách v období 1550–1650 následovně: Zhruba do roku 1580 se populace vyvíjela relativně

[32] L. DOKOUPIL aj., *Přirozená měna*, tab. na s. 31.

příznivě, vitální index v jednotlivých desetiletích činil 120,9 (1551–1560), 131,6 (1561–1570) a v sedmdesátých letech asi 124,3^[33] a pouze v pěti letech (1554, 1560, 1569, 1570 a 1577) klesl vitální index pod 100.

Poněkud jiný, nikoliv však zásadně odlišný pohled poskytují vitální indexy počítané za dvacetiletí, které lépe zohledňují nevyrovnanost počtu evidovaných farností v jednotlivých letech. Za daného stavu našich vědomostí nelze s jistotou říci, zda k nepříznivému obratu došlo již v letech šedesátých, nebo až v osmdesátých. Spolehlivější odpověď by ale mohlo přinést jen zpracování matrik z většího počtu matričních obvodů. V každém případě byl první časový úsek období, kdy populace v důsledku pozitivní přirozené měny rostla, ale přirozený přírůstek se postupně snižoval. Populace sice byla zasažena několika mimořádnými vzestupy mortality (1552, 1561–1562, 1568) nebylo jich však mnoho a příznivý vývoj v ostatních letech dokázal způsobené ztráty kompenzovat.

Nejpozději kolem roku 1570, se však tento vývoj zlomil. Křivky narozených a zemřelých se k sobě přiblížily a o něco vrostl počet let se záporným přírůstkem. V padesátiletí 1571–1620 jich bylo dvanáct (tedy průměrně dvě až tři za deset let), mezi nimi velmi vážné krize let 1585, 1594, 1598 a 1599. V důsledku toho vitální index výrazně poklesl, v obou posledních desetiletích 16. století činil jen 119,7 a 103,9, v prvním desetiletí 17. stol. pak mírně vzrostl na 136,5, avšak poté ve druhém decenniu opět klesl na 112,4. Přirozený přírůstek se tedy v období 1570–1620 proti předcházející době podstatně zmenšil, s výjimkou prvního desetiletí 17. stol., kdy došlo k určitému vyrovnání předchozích ztrát.

Nejhorší situace však podle očekávání nastala za třicetileté války. Křivka úmrtí v tomto období byla velmi rozkolísaná a především přibýlo let s negativním přírůstkem, za nichž počet zemřelých často několikanásobně překračoval počet narozených. Jestliže v osmdesátiletém období 1542–1620 bylo takových let nejméně 17, pak za pouhé dvacetiletí 1620–1640 jich bylo 10 (4+6). Polovina let tedy vykazovala negativní přirozený přírůstek, lépe řečeno úbytek přirozenou měnou. Některé výkyvy jako roku 1626 přitom měly charakter hlubokých demografických krizí a i v letech „nekrizových“ se křivka narozených a zemřelých velmi přiblížily nebo i vyrovnaly.

Ani za třicetileté války ale neprobíhal vývoj rovnoměrně. Nicméně již první desetiletí (1621–1630) vykazovalo velmi nízké hodnoty vitálního indexu (92,5), a po roce 1630 jeho pokles drasticky pokračoval (na 78,5). Dvacátá i třicátá léta, za nichž se válečné události trvale vrátily na české území, přinesla, jako jediná v celém zkoumaném období, vitální index nižší než 100, totiž pouhých, což signalizuje zřetelný úbytek obyvatelstva přirozenou měnou, k němuž v té době přistoupila

[33] Pro 60. léta se nedochovaly počty zemřelých z let 1564 a 1565. Uvedený vitální index vznikl doplněním mezery průměrnými ročními počty za zbývajících osm let. Je však možné, že chybějící počty byly o něco vyšší, jak naznačuje pokles sňatků v roce 1565, typický pro léta zvýšené úmrtnosti, tudíž že index byl o něco, nikoliv však zásadně nižší.

i rozsáhlá náboženská emigrace, která ztráty způsobené nepříznivým poměrem porodnosti a úmrtnosti ještě prohloubila. Celkový pokles počtu obyvatelstva naznačují i klesající počty sňatků a narození, které ovšem v obou případech mohou mít i jiné příčiny.

Jak již bylo řečeno, jsou tato čísla zejména pro nejstarší období a pro dobu války jen velmi aproximativní. Kromě výše zmíněných nedostatků evidence je třeba vzít v úvahu ještě jednu skutečnost, že totiž někteří luteránští obyvatelé této oblasti zřejmě dávali dlouho po roce 1620 křtít své děti v nekatolickém Sasku. Takovou situaci máme konkrétně doloženo podrobnou analýzou, kterou provedl Wulf Wäntig pro Šluknovsko nebo Mária Kohútová pro nekatolické oblasti Moravy při hranici s Uhrami,^[34] a lze předpokládat, že v Krušných horách tomu nebylo jinak, zejména v lokalitách při samé hranici. Přesto však nelze námi analyzované údaje zcela odmítat, protože se do velké míry shodují s výsledky rozboru jiných farností, podaném roku 1999 v naší monografii o přirozené měně, a protože i uvnitř analyzovaného souboru číselné řady z jednotlivých farností vykazují značné shody existujících trendů.

Že údaje o poměru narozených a zemřelých nejsou zas tak zkresené, aby o pohybu přirozené měny nevyovídaly vůbec nic, naznačuje do jisté míry i jiný ukazatel, totiž počet narozených dětí na jeden sňatek, při jehož výpočtu se nepřihlíží k počtům zemřelých, považovaných zpravidla za nejméně spolehlivé. Snížení hodnoty tohoto ukazatele je totiž zčásti reakcí na vyšší úmrtnost rodičů, která vede k předčasnému ukončení plodného období ženy, a ke zvýšení počtu druhých a dalších sňatků. Ukazatel počtu dětí na jeden sňatek si udržoval poměrně vysokou hodnotu v 50. a 60. letech 16. století, kdy činil v jednotlivých desetiletích 5,5 a 4,6. Tato hodnoty se příliš neodlišují od relativně dobře dokumentovaných hodnot zjištěných v naší starší monografii pro 18. století, ovšem v období 1551–1650 to byly vesměs hodnoty nadprůměrné. Již od 70. let totiž tento ukazatel jeví klesající tendenci, přičemž osmdesátá léta dokonce vykazují hodnoty vůbec nejnižší (3,03 v 70. letech a 2,5 v 80. letech), následující dekáda stejně jako první dvě desetiletí 17. století naopak naznačují situaci o něco příznivější (3,4 a 3,6). Situace za třicetileté války vyznává poněkud zvláštně. Ve dvacátých letech s velmi nepříznivými úmrtnostními poměry a mimořádně nízkým vitálním indexem totiž počet dětí na jeden sňatek stoupl na hodnotu 4,8, odpovídající spíše poklidným obdobím bez válek v druhé polovině 17. a v 18. století, a teprve třicátá léta přinesla očekávané snížení, totiž pokles na 3,3.^[35]

[34] Wulf WÄNTIG, *Grenzerfahrungen. Böhmische Exulanten im 17. Jahrhundert*. Konstanz 2007, s. 268–282. Mária KOHÚTOVÁ, *Rolnícka rodina na Záhorí v 17. a v 1. polovici 18. Storočia*. Strojopis kandidátské práce, Bratislava 1979. Podle Wäntiga docházelo v saském příhraničí dokonce i k sňatkům a pohřbům tajných luteránů ze Šluknovska.

[35] Možné vysvětlení by mohlo pramenit z okolnosti, že mohla být značná podregistrace sňat-

S jistou skepsí vůči přesnosti dosažených ukazatelů lze říci, že v celém sledovaném období s výjimkou prvního desetiletí třicetileté války jak vitální index, tak i ukazatel počtu dětí na jednu rodinu tedy vykazují shodné tendence, což je důležité zjištění vzhledem ke kritice pramene. Na tom nic nemění ani fakt, že zjištěné absolutní hodnoty jsou vzhledem ke kvalitě pramenů nepochybně zkreslené, důležitá je zde shoda trendů. Vývoj obou ukazatelů tedy shodně naznačuje růst počtu obyvatel do šedesátých či spíše do sedmdesátých let 16. století, vystřídaný poklesem v letech osmdesátých a zejména devadesátých, jistým zotavením, nikoliv však zásadní povahy na počátku 17. století a novým poklesem po roce 1620, vrcholícím ve třicátých letech.

Matriční údaje ze sledovaného období nicméně také naznačují značné rozdíly v populačním vývoji jednotlivých lokalit, respektive farností, zejména za třicetileté války. Během tohoto konfliktu byly některé farnosti postiženy mimořádně citelně a počet jejich obyvatel se zřetelně zmenšil, alespoň pokud jde o úbytek přirozenou měnou, k němuž ovšem musíme ještě připočítat ztráty způsobené emigrací, jejíž rozsah bohužel neznáme. Nejtíže postiženy byly farnosti Kalovy Vary, Libědice, Podbořany a Soběsuky, ve kterých dosahoval za války vitálních index hodnot 98,9–76,9– 92,3–66,2. Ve třicátých letech pak přirozený úbytek přirozenou měnou navíc zaznamenaly i farnosti Děčín a Oloví, u Karlových Varů přitom dosahoval vitální index hodnoty pouhých 67,4 a u Libědic dokonce jen 52,2.

Poslední dvě farnosti přitom vykazovaly velmi nepříznivé úmrtnostní poměry i v období před válkou. Tak v Karlových Varech se v letech 1605–1621 narodilo 752 dětí a zemřelo 754 obyvatel. Vitální index byl za zmíněných 17 let v devíti letech záporný, v jednom roce dosahoval hodnoty 100 a jen v šesti letech byl kladný. Podobně v Libědicích v desetiletí 1598–1607 zaznamenal jen jeden rok kladný přírůstek a jeden rok přírůstek nulový, čemuž odpovídal poměr 290 narozených ku 644 zemřelých. Ve většině farností ovšem probíhal vývoj daleko příznivěji. Jaké příčiny vedly k takové rozmanitosti, je obtížné říci, u Karlových Varů snad to byl jejich charakter lázeňského města s vysokou sezónní migrací, jež usnadňovala šíření nakažlivých chorob, ale také vysoký počet osob, které přijížděly na léčení a zčásti zde umíraly, ovšem jen zřídka tu přiváděly na svět své potomky. Vyloučit ovšem nelze ani důsledky polohy na významné komunikaci mezi Čechami a říší. Nápadné však je to, že s výjimkou Oloví ležely všechny zmíněné farnosti s vysokou úmrtností mimo oblast masivu Krušných hor a Slavkovského lesa, tudíž v přístupnější poloze.

Mortalitní krize

Jednou z příčin vysoké mortality na konci 16. a v 17. století, zejména za třicetileté války, byly časté a velmi intenzivní mortalitní krize. Byly způsobeny jednak

ků v souvislosti s výměnou farního kléru, když po roce 1622 museli ze země odejít nekatoličtí duchovní; nově příchozí pak věnovali větší pozornost záznamům o narozených dětech.

neúrodou a po ní následujícím hladomorem, jednak epidemickými chorobami bez vazby na klimatické výkyvy, především pravým morem. Pokud se o těchto krizích zmiňují vyprávěcí prameny, podali jsme jejich obraz v monografii o přirozené měně,^[36] kde je možno nalézt i příslušné odkazy na prameny, a v Dějinách obyvatelstva.^[37] V této studii se zaměřujeme spíše na kvantitativní ukazatele.

Nejtěžší demografická krize nastala podle rekonstruovaných matričních údajů v letech 1561–1562. V prvním roce za ní zemřelo 1120 osob a ve druhém dokonce 1270. Získané rekonstruované údaje se ovšem opírají pouze o matriky dvou lokalit, Horní Blatná a Nejdku, takže nejsou zcela spolehlivé. Nicméně zmíněná krize je známa i z jiných oblastí Čech, i když s určitým časovým posunem. Šlo o epidemii pravého moru, který řádil také roku 1568 zejména v severních Čechách, ale zasáhl i Prahu (kde si údajně vyžádal 4 000 obětí) a znovu vzplanul o dva roky později a trval až do roku 1575 s vrcholem roku 1573. Osudné bylo, že se spojil s hladomorem po neúrodě let 1570 a 1571.^[38] Údaje ze západního Krušnohoří zaznamenávají mírný vzestup mortality r. 1568, mimořádně vysoké hodnoty v letech 1573–1575.

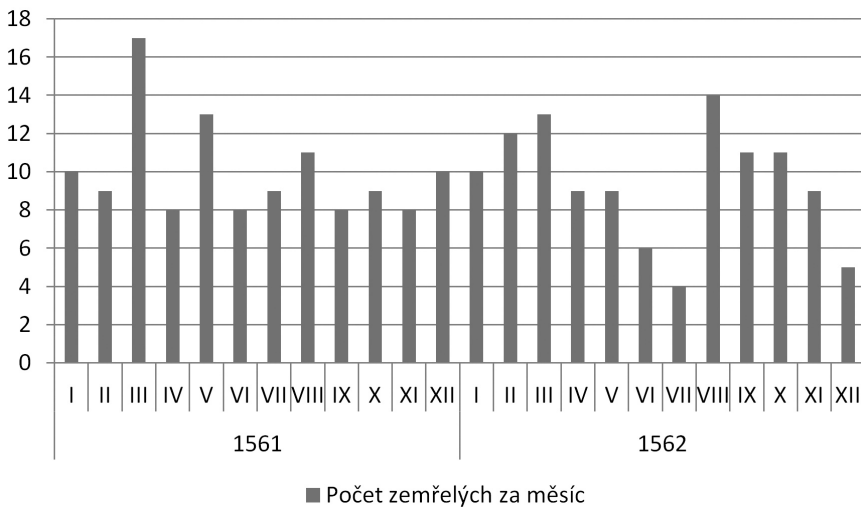
Za třicetileté války zaznamenaly naše matriky největší krizi v roce 1626, kdy podle rekonstruovaných matričních údajů zemřelo na sledovaném území celkem 1210 osob, zatímco počet narozených činil pouhých 414 a počet sňatků 27. Pro srovnání uvedme, že v následujících pěti letech přišlo na svět ročně průměrně 485,6 živých dětí, zemřelo 395,2 osob a konalo se 116,4 sňatků. Průběh této demografické krize zcela odpovídal jiným krizím podobného typu, zejména těm, které byly způsobeny morem. Projevil se poklesem počtu sňatků za moru a jeho mimořádným vzestupem v následujícím roce (z 27 na 115 sňatků), doprovázeným zvýšenou porodností v letech 1627 (458 dětí), 1628 (497 dětí), 1629 (541 dětí) a 1630 (485 dětí). Počet úmrtí naopak roku 1627 prudce poklesl (na 336) a roku 1628 dále na pouhých 288 a teprve v následujících letech vzrostl na obvyklou úroveň. Pokles počtu sňatků a porodů v roce krize, nízké hodnoty úmrtnosti v následujících letech a naopak vzestup počtu sňatků a se zpožděním jednoho roku i narozených ve stejné době ukazují, že ztráty na obyvatelstvu za moru nelze posuzovat jen podle úmrtnosti dosažené v době krize, ale že je třeba brát v úvahu i vývoj sňatečnosti a porodnosti, které vedou nejdříve k prohloubení a pak k určité kompenzaci ztrát, k nimž za krize došlo. Pokud ovšem dosahovala krize větších rozměrů a byla

[36] L. DOKOUPIL aj., *Přirozená měna*, s. 61–69.

[37] *Dějiny obyvatelstva*, s. 81–92, 102–103.

[38] *Dějiny obyvatelstva*, s. 87, 89; Marek BYDŽOVSKÝ Z FLORENTINA, *Svět za života tří českých králů*. Vyd. Jaroslav Kolár, Praha 1987, s. 120, 145, 262; Václav BŘEZAN, *Životy posledních Rožmberků*. Vyd. Jaroslav Pánek, Praha 1985, I, s. 230–237, 240–242, 256, 258; II, s. 409, 421; Jan František BECKOVSKÝ, *Poselkyně starých příběhův českých I/1*. Vyd. A. Rezek, Praha 1879, s. 282–283, 288–289, 291; Josef V. ŠIMÁK, *Paměť o moru l. 1568*. Památky archaologické a místopisné 15, 1890–92, s. 29.

OBRÁZEK Č. 8. PRŮBĚH MORTALITNÍ KRIZE V HORNÍ BLATNÉ V LETECH 1561–1562

následována v krátkých intervalech dalšími, i když menšími vzestupy mortality, mohla se rekompensace dosti protáhnout, v našem případě až do čtyřicátých let.

Další mimořádně vysokou roční úmrtnost kupodivu nezaznamenaly námi analyzované matriky během války, ale v roce 1598 (1051), jen o málo menší počty zemřelých pak vykazují léta 1552 (971), 1585 (833), 1599 (894), 1621 (804), 1633 (806) a 1640 (821). Tato léta se z větší části kryjí s demografickými krizemi známými z jiných oblastí Čech, ne však beze zbytku, zejména pokud jde o intenzitu jednotlivých krizí.

V padesátých letech 16. století se v Čechách proplétala epidemie pravého moru s epidemií spály. V Krušnohoří, soudě alespoň podle Horní Blatné, však nenabyla mimořádných rozměrů, zatímco v Praze tehdy mělo údajně zemřít roku 1554 na 12 000 osob. Vyšší mortalitu (971-v západních Čechách přinesl rok 1562. Tuto epidemii snad můžeme dát do souvislosti s morovou ránou řádící podle Beckovského v Praze a po celých Čechách právě roku 1562, která měla být natolik silná, že způsobila v následujícím roce nedostatek ženců.^[39] Tehdy ovšem již na západě Čech nebezpečí nákazy odeznělo. O mimořádné mortalitě z první poloviny šedesátých let, největší za celé zkoumané období, byla již řeč výše.

Menší demografickou krizi, přinesl i rok 1568 (638). Na počátku osmdesátých let, kdy Praha zažila, zvláště roku 1582, děsivý „valní“ či „pražský“ mor, který

[39] J. F. BECKOVSKÝ, *Poselkyně starých příběhů českých I/1*, s. 259–260. V. BŘEZAN, *Životy I*, s. 191–192.

v letech 1581–1583 sužoval velkou část Čech a vrátil se do nich ještě roku 1585, [40] si mortalita v západních a severních Čechách po několik let také udržovala zvýšenou úroveň. Roční počty zemřelých tehdy dosáhly v průměru hodnoty 833 osob.

Jen mírné zvýšení úmrtnosti (679) přinesl hladomor v roce 1591, kdy horké léto 1590 způsobilo v Čechách jak nedostatek obilí, tak i píce pro dobytek, a o rok později pak velké deště znemožnily jinak bohatou úrodu sklídit. Příliš vysoké ztráty na obyvatelstvu tento hladomor, barvitě líčený soudobými i pozdějšími kronikáři, asi nepřinesl, přesto však vyvolal v Čechách vážné sociální nepokoje a kolektivní paniku. [41] Z krušnohorské oblasti se nám však žádné zprávy o „velkém strachu“ nebo nepokojích nezaměstnané čeledi, pokud je nám známo, nedochovaly. Pro devadesátá léta však bylo charakteristické hlavně to, že se v nich demografické krize opakovaly. V zahraniční literatuře bývá jako mimořádně těžká označována epidemie z roku 1598, v Čechách se obvykle mluví o „hlavním“ moru let 1597–1599. Podle příznaků („hlízy a pryskejře“) šlo nepochybně o pravý mor, který si nacházel oběti hlavně v dětské složce populace. V roce 1597 však byl doprovázen i hladomorem. Je známý mimo jiné tím, že za něho roku 1599 Rudolf II. na devět měsíců přesídlil do Plzně. [42]

Soubor našich matrik jako celek jej zřetelně zaznamenává jak v roce 1598 (1051 zemřelých), tak v roce 1599 (894 obětí). [43]

Spolu s celkově vysokou hladinou mortality demografické krize let devadesátých způsobily, že se v tomto údobí křivky počtu narozených a zemřelých značně přiblížily, téměř vyrovnaly. Podobně jako v horní Itálii studované G. Alfanim [44] tedy bylo toto období i v Čechách, přinejmenším západních a severních, dobou velmi nepříznivého demografického vývoje, teprve další badání však může doložit, jak velká shoda mezi českým a italským vývojem skutečně existovala. V prvním desetiletí sedmnáctého století se situace poněkud zlepšila. Po většinu let matriky vykazují aktivní bilanci přirozené měny, ovšem toto pozitivum je silně znehod-

[40] J. F. BECKOVSKÝ, *Poselkyně II/1*, s. 120, 324, 325, 334–338, 343; V. BŘEZAN, *Životy I*, s. 300, 319, 322, II, s. 465–467, 478, 480, 481; Jiří DVORSKÝ (ed.), *Pražské paměti Jana Píláta Rakovnického z Jenštejna z let 1575–1605*. Pražský sborník historický 7, 1972, s. 165, 166; Václav SLOVACIUS TURNOVSKÝ, *Vysvětlení prosté biblí malé*, I, Praha 1615, f. 43.

[41] J. F. BECKOVSKÝ, *Poselkyně II/1*, s. 365, M. BYDŽOVSKÝ, *Svět*, s. 217–219; V. BŘEZAN, *Životy II*, s. 505

[42] L. DOKOUPIL aj., *Přirozená měna*, s. 63. Kromě pramenů zde uvedených viz i J. F. BECKOVSKÝ, *Poselkyně II/1*, s. 352, 384; J. DVORSKÝ, *Pražské paměti*, s. 169; Bořivoj LŮŽEK, *Epidemie v 16. století v Lounech*. Historická demografie I, 1967, s. 81–84.

[43] Např. v Podbořanech bylo zaznamenáno roku 1598 plných 113 zemřelých proti 25 v roce 1597 a proti 8 v roce 1599, v Soběsukách byla vysoká úmrtnost jak roku 1598 (34 narozených, 8 sňatků a 217 zemřelých), tak i roku 1599 (23 N, 26 O, 135 Z), ale zato v následujících třech letech kolísal počet zemřelých mezi pouhými 18–25.

[44] G. ALFANI, *Calamites*.

noceno důsledky velké morové epidemie, která zasáhla naše farnosti v roce 1607 (745 zemřelých). Příznivější byla situace v následujícím desetiletém období, kdy vitální index dosáhl úrovně 112,4. Jako populačně pasivní se jeví jen roky 1613 se 745 a 1616–1617, ze kdy máme zprávy o vysoké úmrtnosti také v jiných částech země.^[45]

Určité zotavení po roce 1611, které naznačovalo, že s abdikací a posléze úmrtím Rudolfa II. končí i „zlá doba“ populačního vývoje Čech, ovšem přišlo zcela vniveč za třicetileté války. O tomto období jsme již poměrně podrobně pojednali v *Přirozené měně*,^[46] takže se na tomto místě můžeme omezit jen na případná specifika krušnohorské oblasti. Nebyla nijak výrazná, vývoj v Krušných horách a jejich podhůří v podstatě kopíroval s drobnými změnami vývoj celozemský. Během třicetileté války se přes Čechy přelily čtyři vlny morové nákazy, přesněji řečeno epidemií, v nichž se pravý mor proplétal s jinými nakažlivými chorobami a v některých případech i s hladomorem. Prvou z nich, jež proběhla v letech 1624–1626, kopíroval vývoj v severozápadních Čechách beze zbytku (513, 446 a 1210 zemřelých). Tyto krize spolu s obecně vysokou hladinou mortality v ostatních letech způsobily v prvním decenniu války pokles vitálního indexu na 92,5 a stejně tak celkový přirozený úbytek za deset let (při počtu 4914 narozených s 5314 zemřelých) činil celkem 400 osob.

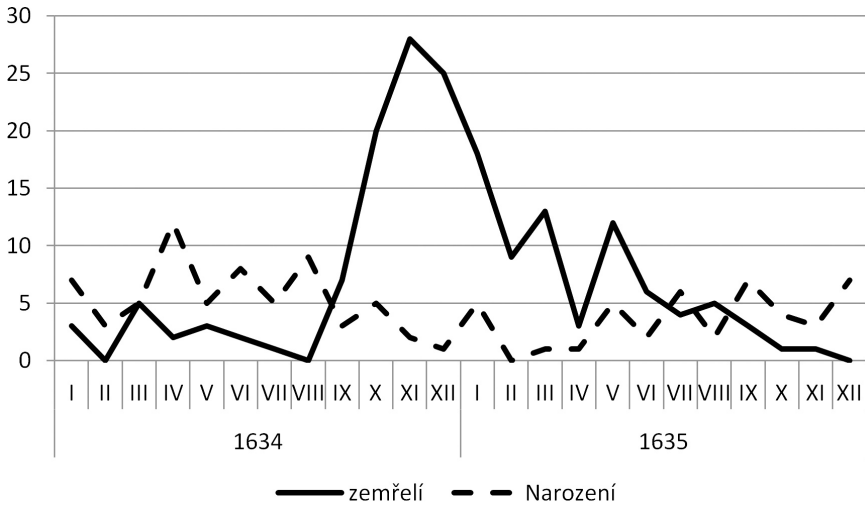
Skutečná hrůza však přišla až roku 1626 s druhou nejhorší demografickou krizí, jež v této oblasti za celé sledované stoleté období proběhla, neboť za jediný rok zemřelo 1210 osob (proti 447 narozeným a pouhým 27 sňatkům). Během této krize se sice projevil typické rekuperační mechanismy (vzrůst počtu narozených a oddaných a pokles počtu zemřelých), ovšem další vlna vysoké mortality jejich dopad podstatně zredukovala. Podobně jako jinde v Čechách, prožily tudíž i naše farnosti jak epidemii moru v letech 1626, tak epidemii v roce 1636; v následujících letech se však úroveň úmrtnosti výrazně nezvyšovala.

Ve třicátých letech se celozemsky výrazně projevila zvýšená mortalita let 1631–1635, kdy se ze saského vojenského ležení u Brandýsa nad Labem postupně šířila nákaza moru i jiných nemocí po celé zemi. Severozápadní Čechy ji od počátku pocítovaly, i když snad v menší míře než střední Čechy a roční počty zemřelých tu počínaje rokem 1631 dosahovaly postupně hodnot 527, 669, 806 v letech 1631–1633, což bylo méně, než činily počty narozených dětí (447, 455 a 417). Proto již v tomto období se vitální index snížil pod 100 a v následujících dvou letech pod touto úrovní setrval. Nebylo to dáno ani tak růstem úmrtnosti jako hlubokým poklesem počtu porodů a sňatků v jednotlivých letech, což byl

[45] L. DOKOUPIL aj., *Přirozená měna*, s. 64; J. F. BECKOVSKÝ, *Poselkyně II/2*, s. 421, *II/3*, s. 54, 55, 58; V. BŘEZAN, *Životy II*, s. 583. Josef VOLE, *Dva málo známé spisky o moru z roku 1613*, *Časopis Národního muzea* 107, 1933, s. 104–106.

[46] L. DOKOUPIL aj., *Přirozená měna*, s. 64–68.

OBRÁZEK Č. 9. MORTALITNÍ KRIZE V LETECH 1634–1635 VE FARNOSTI DĚČÍN DLE FARNÍCH MATRIK

zřejmě jednak důsledek poklesu počtu obyvatel, jednak odkládání sňatků a snad i panujícího stresu.

Znovu se pak objevila v letech 1647 a 1648, což byl jistý posun proti celozemskému vrcholu v letech 1648–1649. Podobně jako v třicátých letech i nyní byla polovina let z hlediska přirozené měny pasivní, což vedlo k tomu, že obě desetiletí byla pasivní jako celek (–587 a –564 osob při celkové počtu 5693 a 5900 narozených) a vitální index dosahoval v desetiletém průměru hodnoty pouhých 88,9 a 88,8. Období třicetileté války, zejména léta třicátá a čtyřicátá tedy byla ve sledované epoše obdobím nejhlubšího demografického poklesu, na kterém se – vedle emigrace – významně podílel negativní vývoj přirozené měny, zejména zvýšená úmrtnost, ale asi i snížená sňatečnost a porodnost. Hrůzy těchto let však by neměly přehlušit skutečnost, že i doba rudolfinská přirozenému růstu populace příliš nepřála.

Závěr

Analýza vybraných západočeských a severočeských matrik z let 1550–1650 ukázala, že předbělohorských matrik i matrik z doby třicetileté války je možno – byť jen v omezené míře – využít ke studiu přirozené měny daného období, a to přes jejich torzovitost a zřejmou podregistraci evidovaných demografických událostí i přes obtíže plynoucí z rozsáhlých migrací, způsobených nejdříve kolísající konjunkturou zdejšího rudného hornictví a později válečnými událostmi a rekatolicizací. Dosažené výsledky výzkumu jsou zajisté značně nepřesné, nicméně shoda

základních tendencí jak při srovnání jednotlivých lokalit zkoumaného souboru navzájem, tak i zkoumaného celku s výsledky starších a zahraničních výzkumů mluví pro použitelnost získaných dat.

V jejich světle se populační vývoj ve sledovaném období jeví následovně: Do sedmdesátých let 16. století obyvatelstva sledované oblasti rychle přibývalo, a to jednak v důsledku imigrace, jednak v důsledku pozitivního vývoje přirozené měny. V sedmdesátých letech dosáhly počty narozených, které nepochybně odrážejí především rostoucí počet obyvatelstva, nejvyšších hodnot. Od konce šedesátých let však také nápadně rostou roční počty zemřelých. Zejména v posledním desetiletí šestnáctého a v prvním desetiletí sedmnáctého století se populační vývoj vybrané oblasti díky zhoršení poměru mezi počty narozených a zemřelých zpomalil. Určité zotavení ve druhém desetiletí 17. století pak bylo záhy vystřídáno dobou velmi nepříznivého populačního vývoje, kdy se hromadila léta vysoké mortality a klesaly počty narozených i oddaných a přirozený úbytek dokonce ve 30. a 40. letech jak za celé období, tak i pro téměř polovinu jednotlivých let byl negativní.

Dosavadní naše výsledky jsou nutně jen aproximativní, nicméně ukazují nosnost pramene a shody s evropským vývojem. Důležité je zejména zpochybnění představy, jako by populační vývoj do třicetileté války probíhal rovnoměrně a vzestupně. Nejen doba třicetileté války, ale ani doba rudolfínská nebyla z hlediska vývoje populace příznivá, i když ztráty na obyvatelstvu kolem roku 1600 nedosahovaly válečné úrovně. Vedle nedostatků plynoucích z nižší kvality pramenné základny snižuje ovšem vypovídací hodnotu dosažených výsledků i fakt, že zkoumaný vzorek pochází z uzavřeného menšího území na okraji Čech, které mělo své zvláštnosti, především závislost na hornické konjunkturu.

Tato skutečnost ukazuje potřebnost systematického zpracování dochované matriční evidence z celého teritoria českých zemí, zejména v období před rokem 1620, dosud známého jen velmi nedostatečně. Takový výzkum by se neměl omezovat jen na kvantifikaci populačního vývoje na základě matrik. Současně s matrikami by měly být vytěženy i jiné prameny, vedle narativních pramenů například pozemkové a městské knihy, a v daleko větší míře než dosud by měl být výzkum populačního vývoje spojen se studiem vývoje ekonomického, zejména cen, mezd, kolísání objemu produkce, ale i se studiem vývoje klimatu, zdravotní péče a jiných jevů včetně odrazu populačních jevů v dobovém myšlení. Teprve tím by nabyl obraz populačního vývoje jasnějších kontur a umožnil jednak důkladnější mezinárodní srovnání, jednak hlubší pochopení samotného populačního procesu.

Summary

The analysis of church records from 14 parishes from western and northern Bohemia from the years 1550–1650 proved that the church records from this period could be – albeit in a limited degree – used for the study of population development of the same era, in spite of their incompleteness, obvious inadequate registration of

demographic data and also in spite of the extensive migrations, caused first by the fluctuating conjuncture of mining and then the war and the re-Catholization. The results obtained are certainly inaccurate to a high degree, but the correspondence of the basic tendencies not only when comparing the analysed localities, but also all of them as a whole with older researches and researches abroad could serve as an argument for the basic applicability of these data.

In their light the population development in the period under study seems as following: Until the 1570s the population in the regions under study increased rapidly, due to immigration as well as the positive natural increase. In the 1570s the number of births was at its highest. But the number of deaths also markedly increased from the end of the 1560s. Especially in the last decade of the 16th and the first decade of the 17th century the population development in the area under study due to the worsened ration of births to deaths slowed down. Certain recuperation in the second decade of the 17th century was soon replaced by a period of very unfavourable population development, the years of high mortality and decreasing natality as well as numbers of marriages. The population development was negative in the 1630s and 1640s – for the whole of the period as well as for almost half of the individual years.

The results of the research are necessarily approximate; still, they prove the value of the sources and the correspondences with developments in Europe. Important is especially the calling into question of the idea that the population development until the Thirty Years War was even and ascending. Neither the Thirty Years War, that brought a substantial population loss, nor the previous era of Rudolph II were favourable for the population development, even though the population loss around the year 1600 did not reach the height of the war period. Besides the problems caused by the lower quality of the sources, however, the obtained results are devaluated by the fact that they come from a closed small-scale region at the margin of Bohemia, rather specific especially because of its dependence of temporal mining conjuncture. This fact points to the necessity of systematic analysis of other preserved church records from the whole of the Czech Lands, especially from the period before 1620. This research should not be limited merely to the quantification of population development on the basis of the church records, but put this development into a broader context of economic development, climatic development and other phenomena.

PŘÍLOHA Č. 1. PŘEHLED POČTŮ DOCHOVANÝCH ZÁZNAMŮ Z FARNÍCH MATRIK ZE ZÁPADNÍCH A SEVERNÍCH ČECH DO ROKU 1650 (POUŽITÝCH PRO ZPRACOVÁNÍ PŘÍSPĚVKU)

	Narození	Šňatky	Zemřelí
Benešov n. Pl.			
1581–1600	1932	229	1480
1601–1620	1595	402	1161
1621–1640	926	221	640
1641–1650	759	180	294
Boč			
1561–1580	107		
1581–1600	334		236
1601–1620	400		160
1621–1640	51		
Děčín			
1581–1600	66	78	300
1601–1620	1463	424	1088
1621–1640	864	316	1684
1641–1650	871	218	451
Horní Blatná			
1541–1560	1310	283	754
1561–1580	1522	323	305
1581–1600	726	207	
1601–1620	1082	248	
1621–1640	658	184	
1641–1650	294		
Jindřichovice			
1581–1600	623		
1601–1620			
1621–1640	227		137
1641–1650	204		144
Karlovy Vary			
1561–1580	490	142	
1581–1600	692	234	

	Narození	Šňatky	Zemřelí
1601–1620	821	273	693
1621–1640	862	224	918
1641–1650	380	98	285
Libědice			
1581–1600	203	57	244
1601–1620	590	175	783
1621–1640	335	81	414
1641–1650	181	57	119
Nejdek			
1561–1580	856	146	236
1581–1600	507	109	170
1601–1620	1427	370	889
1621–1640	1329	160	1143
1641–1650	668	135	426
Oloví			
1561–1580	189	39	101
1581–1600	560	123	201
1601–1620	360	122	282
1621–1640	291	70	289
1641–1650	155	31	87
Podbořany			
1561–1580		3	
1581–1600	608	100	293
1601–1620	650	40	182
1621–1640	335	124	
1641–1650	350		
Podmoky			
1601–1620	194	74	112
1621–1640	129	95	128
1641–1650			

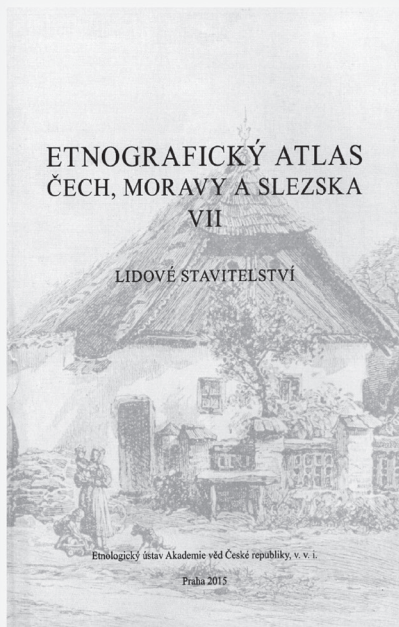
PŘÍLOHA 1.

	Narození	Sňatky	Zemřelí
Smrkovec			
1561–1580	415	50	257
1581–1600	745	35	149
1601–1620	512	115	
1621–1640			
1641–1650	146	57	
Soběsuky			
1581–1600	268	117	376
1601–1620	545	154	616
1621–1640	227	57	21
1641–1650	162	35	52
Třebeň			
1581–1600	193	78	
1601–1620	339	171	
1621–1640	205	17	
1641–1650			
Kadaň			
1541–1560	474	75	
1561–1580	3293	798	
1581–1600	3040	872	
1601–1620	1793	723	66
1621–1640		115	3385
1641–1650		193	613
Luka			
1581–1600	290	50	239
1601–1620	637	147	439
1621–1640	196	43	183
1641–1650	288	60	173
Mariánské Račice			
1601–1620	533		364
1621–1640	549		322
1641–1650	176		

DOKONČENÍ

	Narození	Sňatky	Zemřelí
Ústí nad Labem			
1541–1560			
1561–1580	203		
1581–1600	1996		
1601–1620	572		

František Bahenský – Martin Dohnal – Josef Vařeka – Jiří Woitsch
Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VII. Lidové stavitelství
Red. J. Woitsch – F. Bahenský

Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska VII. Lidové stavitelství je zaměřen na tradiční venkovskou architekturu, sídla a bydlení, resp. obecně problematiku tzv. stavěného prostředí, tedy na jedno z klasických a dlouhodobě u nás i v zahraničí profilujících témat evropské etnologie. Na základě podrobného studia písemných pramenů z období od konce 18. do počátku 20. století a terénních výzkumů jsou v něm po úvodu obsahujícím rozbor etnokartografického studia stavitelství prezentovány základní strukturální a vývojové rysy lidového stavitelství v českých zemích s přihlédnutím k problematice evropských izolinií venkovského stavitelství. Na 37 mapách a v doprovodných komentářích je pozornost věnována zejména těmto rysům lidového stavitelství: 1) stavební materiál a konstrukce venkovských staveb v 1. polovině 19. století; 2) půdorysná dispozice dvorů venkovských usedlostí v 19. století; 3) dispozice venkovských staveb ve 2. polo-

vině 19. století (počet a funkce dílů, počet traktů, umístění kuchyně, vertikálnost); 4) průběh evropských izolinií v tradiční architektuře přes území českých zemí (např. rozšíření hrázdění, podlomení, výskyt polygonálních stodol); 5) regionální a lokální typologie lidového domu v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2015, 103 s., mapová příloha 37 listů, anglické resumé.

ISBN 978-80-87112-99-1

Cena s DPH 290 Kč

Objednávky vyřizuje B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz.

VÝVOJ ÚMRTNOSTI VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920^[1]

Ján Golian

The development of deaths in the parish of Detva in the years 1781–1920

Abstract: The case study describes the analysis of deaths in the catholic parish of Detva in the central Slovakia in the years 1781–1920. The research was established on the analysis church registers of burials. Researched population lived in the town of Detva, while the majority of it occupied on the surrounding solitudes (*lazy*). Almost the entire population consisted from Catholics (98 %) and similarly dominant position of ethnicity had Slovaks (97%). The aim of study is to make a summary of development of births and the results to compare with another region of Austria-Hungary Empire.

Historická demografie, 2017, 41:1:39–72

Key words: parish of Detva, church register, deaths, population development, crude death rate, child mortality, causes of death, seasonality of deaths, demography transition

Contact: Mgr. Ján Golian, PhD., Archív Banskobystrickej diecézy, Kapitulská 21, 974 01 Banská Bystrica; email: goliannes@gmail.com

Úvod

Cieľom príspevku je vypracovanie analýzy úmrtnosti v farnosti Detva na strednom Slovensku v rokoch 1781–1920. Cirkevná jednotka ležiaca v regióne Podpoľanie bola katolíckou lokalitou s homogénnou konfesiónnou a národnostnou štruktúrou. Iba necelé 2 % tvorili medzi obyvateľmi nekatolíci, a podobne mizivé zastúpenie malo neslovenské obyvateľstvo. Väčšiu časť skúmanej farnosti tvorili roztratené samoty, nazývané *lazy*, ale len menšia časť populácie žila v sústrednom mestečku Detva, ktoré bolo centrom nielen cirkevnej správy, ale aj celého širšieho regiónu.

Analýza úmrtnosti je postavená na excerpcii údajov z cirkevných matrik pochovaných. Okrem ďalších cirkevných prameňov boli použité aj ďalšie prevažne štatistické pramene a dobová literatúra. Ide teda o prípadovú štúdiu, ktorá si však kladie za cieľ nielen rozbor úmrtnostných pomerov Podpoľania, ale tiež ich komparácie s ďalšími regiónmi. Okrem porovnania so slovenskými lokalitami sa snažíme priniesť pohľad aj v širšom, stredoeurópskom kontexte. Komparujeme detviansku

[1] Text je pokračovaním príspevkov: Ján GOLIÁN, *Vývoj sobášnosti vo farnosti Detva v rokoch 1781–1920*. *Historická demografie* 40, 2016, č. 1, s. 49–92; Ján GOLIÁN, *Vývoj pôrodnosti vo farnosti Detva v rokoch 1781–1920*. *Historická demografie* 40, 2016, č. 2, s. 227–257.

farnosť s výsledkami autorov z dnešného Maďarska a Rumunska a podobne s českým a poľským prostredím.

V 19. storočí na území dnešného Slovenska doznieval v spoločnosti starý demografický režim. Smrť človeka v *ancien régime* bola chápaná inak ako na ňu pozerá súčasná doba. Svojou častou návštevou sa stávala bežnou súčasťou života človeka, s ktorou sa musel vyrovnávať.^[2] Výrazný podiel na týchto trendoch mala vysoká detská úmrtnosť, pre ktorú rodičia často videli umierať svoje deti a presvedčovali sa o tom, že *ľudia sa rodia na to, aby umierali*. Keďže detská úmrtnosť bola tak rozšírená, ľudia ju brali ako bežnú, až ako každodennú súčasť svojho života.^[3] Zvykali si na smrť ako na súčasť života a hlavne úmrtie starého človeka bolo prijímané ako nevyhnutnosť. Jazykom ľudu „*mladý môže, starý musí*“ slovenská spoločnosť vrcholného novoveku vyjadrovala svoju pripravenosť na nevyhnutný osud, ktorý ich čaká.^[4]

V období, keď nebolo veľa možností účinne sa brániť proti rýchlo šíriacim sa epidémiami, ktoré boli často smrteľné, ľudia zostávali v očakávaní, či Boh bude ku nim milostivý, alebo si požiada o ich životy a životy ich najbližších. Špecifikum pri úmrtiach tvorili nešťastia a nehody, ktoré na jednej strane súviseli so spôsobom obživy a lokality bývania a na druhej strane aj so starostlivosťou o deti, ktorým sa nikto nemohol sústavne venovať. Medzi rizikové oblasti patrili okolia riek a lesov alebo aj práca v nebezpečnom prostredí. Miestami sa v matričných zápisoch objavili stopy po kriminálnych činoch, ktorých obeť zvyčajne pochádzali z okraja spoločnosti.^[5]

Úmrtie bolo v ponímaní ľudí predmodernej doby znakom a rovnako skutkom Božej vôle. Ukončením pozemského života znamenala smrť začiatok večného života. V kresťanskej kultúre bola smrť chápaná ako usnutie a prebudenie sa vo večnosti – bez bolesti a trápení pozemského života.^[6]

[2] Philippe ARIÉS, *Człowiek i śmierć*. Warszawa 1989, s. 20.

[3] Milena LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Marie MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*. Praha 2010, s. 251.

[4] M. BOTÍKOVÁ (ed.), *Tradicie slovenskej rodiny*. Bratislava 1997, s. 182–183.

[5] Takouto smrťou odišlo v detvianskej farnosti aj isté rómske dievča, ktoré bolo nájdené mŕtve v stodole Michala Gáboríka 28. júna 1798: „*Puela Zingara inventa mortua in horreo Michaelis Gaborik*“. Štátny archív Banská Bystrica (ďalej ŠA BB), Fond Zbierka cirkevných matrík (ďalej ZCM), *Matricula Defunctorum 1794–1825*, s. 62.

[6] Cezary KUKLO, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa 2009, s. 420.

Rozbor prameňov a základné charakteristiky detvianskeho obyvateľstva

Kľúčovým prameňom analýzy úmrtnosti vo farnosti Detva sú cirkevné matriky pochovaných z predmetných rokov. Pri niektorých, skôr okrajových, prípadoch používame aj matriky narodených, ale tieto informácie spravidla slúžili na doplnenie kontextu. Matriky však ešte pred samotnou analýzou bolo potrebné podrobiť kritike, ktorou sme zisťovali vierohodnosť ich záznamov a celkovú výpovednú hodnotu, ktorá je pre formulovanie spoľahlivých záverov nevyhnutná. Vo všetkých skúmaných matričných knihách sme spoločne analyzovali 38 986 zápisov pohrebov.

Evidencia úmrtí, respektíve pohrebov, bola vo farnostiach vedená v cirkevných matrikách *Matricula Defunctorum*. Najstaršie matriky pochovaných obyvateľov Podpoľania pochádzajú z obdobia krátko po založení obce a cirkevnej jednotky. Táto najstaršia evidenčná kniha detvianskej bola vedená v spoločnom zväzku s matrikou sobášených, v ktorom zoznamy pochovaných sú vo fragmentoch vedené od roku 1658.^[7]

Na začiatku 80. rokov 18. storočia boli zoznamy pohrebov vedené formou tabuliek. Ako prvé zapisovateľ matriky uvádzal meno pochovaného, jeho vek a eventuálne záznam či išlo o dieťa. Vek detí sa v tomto období nevpisoval, uvádzaný bol len zápis *infans*. Nasledovali dátum a hodina úmrtia, informácia, ktorý duchovný zosnulého zaopatril, teda vyslúžil sviatosť zmierenia, eucharistie a pomazania chorých, ďalej meno kňaza, ktorý ho pochoval. Uvádzaný bol aj deň a hodina pohrebu.^[8] Trvale uvádzaný vek úmrtia u detí sa v matrikách objavil až v priebehu roka 1789. Od marca 1786 bolo pri menách zosnulých evidované číslo domu odkiaľ pochádzali. Už od začiatku nasledujúceho roka bol tento údaj uvádzaný v osobitnej rubrike.

V roku 1790 bola zmenená forma matričných záznamov. Ako prvé boli evidované deň a hodina úmrtia, potom mená zosnulých, názov farnosti, teda spravidla *Det*, za ňou vek, číslo domu, deň a hodina pohrebu, meno kňaza, ktorý zosnulého zaopatril a duchovného, ktorý ho pochoval.^[9] Od 20. rokoch 19. storočia sledujeme podrobnejšiu evidenciu o udeľovaní posledných sviatostí pred úmrtím. Vo viacerých prípadoch sa objavoval aj posledný dátum návštevy kostola, s čím súviselo aj prijatie sviatosti zmierenia a eucharistie. Pri deťoch, ktoré ešte neprijímali tieto sviatosti, bola v príslušnej rubrike uvádzaná poznámka *non aetas*.^[10] V priebehu roku 1831 bola medzi rubriky doplnená špeciálna kategória práve pre takéto prípady. V nej sa uvádzal dôvod prípadného nezaopatrenia alebožtíka. Pri takýchto úmrtiach dospelých to bolo najčastejšie náhle úmrtie *repente*,

[7] Štefan OTRUBA, *Zbierka cirkevných matrik 1593–1952*. Banská Bystrica 1983, s. 133.

[8] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1750–1811 et Defunctorum 1723–1794*, s. 231.

[9] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1750–1811 et Defunctorum 1723–1794*, s. 309.

[10] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1826–1842*, s. 54.

ktorých sa v spomínanom roku z dôvodu cholerovej epidémie objavilo mnoho. Okrem tejto zmeny bola k evidencii pridaná aj ďalšia kategória *observationes*, kam pre zvýšený počet úmrtí matrikári zapisovali dôvod úmrtia, teda cholery. Bol to ďalší aktualizčný zásah vo vedení matriky ako reakcia na vzniknutú situáciu.

Nasledujúca matričná kniha bola už predtlačená v rubrikách vedených po maďarsky. Údaje z rokov 1843–1850 boli zapisované tiež v tomto novom úradnom jazyku. Do knihy bol najskôr zapisovaný deň úmrtia, meno zosnulého, adresa, vek, príčina a čas úmrtia, poznámka o jeho zaopatrení a nakoniec kým bol pochovaný.^[11] Od roku 1851 bola evidencia matriky vedená opäť v latinskom jazyku, hoci stále v maďarsky predtlačenej knihe. Nová kniha matriky bola vedená v latinskej predtlačí od roku 1853 do roku 1866. Kniha uviedla aj zmenu rubrik, ktoré sa písali už na obe strany dvojstránky. Používané bolo poradové číslo záznamu, uvádzaná príčina úmrtia a poznámky o zosnulých. V rovnakom trende zapisovania, len s minimálnymi úpravami, pokračovalo zapisovanie v matrikách až do konca skúmaného obdobia. Výnimkou bol len jazyk evidencie, ktorý bol v roku 1907 zmenený na maďarský. Od roku 1918 boli zápisy o pohreboch evidované v novom diely, v ktorom sa začiatkom nasledujúceho roku zmenil jazyk na slovenský, hoci predtlač zostala maďarská.

Analýzu úmrtnosti stavíme tiež na ďalších cirkevných a štátnych prameňov. Ďalšie kľúčové informácie o skúmanej populácii sme získavali z kanonických vizitácií bansko-bystrického biskupstva z rokov 1781, 1805 a 1828.^[12] Medzi ďalšie pramene, ktoré prinášali svetlo hlavne do ilustrácie populačnej veľkosti farnosti patrili diecézne schematizmy a podobne dôležitá bola aj lokálna kronika farnosti *Historia domus*.^[13] Do kategórie prameňov cirkevného charakteru patrí aj štátna regulácia farností cisára Jozefa II. z konca 80. rokov 18. storočia^[14]. Okrem obecných kroník obcí Detva a Hriňová^[15] sme údaje komparovali a verifikovali v publikovaných cenzoch obyvateľstva z rokov 1869–1921.^[16]

[11] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1843–1852*, s. 1.

[12] Archív farského úradu Detva (ďalej A FÚD), *Visitatio Canonica. Ecclesiae et Parochiae Detvensis A. 1781*; Diecézny archív Banská Bystrica (ďalej DA BB), Fond Kanonické vizitácie (ďalej KV). *Visitatio Canonica. Ecclesiae et Parochiae Detvensis*. (1805); *Visitatio Canonica. Ecclesiae et Parochiae Detvensis*. (1829).

[13] A FÚD, *Historia Domus farnosti Detva*, s. 9.

[14] Magyar Országos Levéltár (ďalej MOL), Helytartótanácsi levéltár. Számvevőség. Pfarr-Regulierung 1786–1789 Besztercebányai egyházmegye-Neusoler Dioecesis Allerhöst resolvierter Pfarr-Regulierungs Vortrag. Sign. C 104, A 31–33.

[15] Archív Mestského úradu Detva (ďalej A MÚD), *Kronika obce Detva*. Archív Mestského úradu Hriňová, *Kronika obce Hriňová*.

[16] *Az 1869 évi népszámlálás vallási adatai*. KHS Levéltár 2005. *A Magyar korona országáiban. az 1881. év elején végrehajtott. népszámlálás*. II. Kötet. Budapest. 1882.

Ako už bolo spomenuté, väčšia časť farnosti ležala na roztratených samotách, zatiaľ čo iba menšia bývala v sústreďenom centre – mestečku Detva. Aj tieto okolnosti do istej miery zahmlievali skutočnú populačnú veľkosť farnosti, ktorá pri podobných analýzach spôsobuje nemálo problémov. Údaje hlavne z cirkevných prameňov uvádzajú počty, ktoré sú v niektorých prípadoch ťažko verifikovateľné a vzbudzujú isté podozrenia o ich presnosti. Na začiatku 80. rokov 18. storočia žilo vo farnosti podľa kanonickej vizitácie 4 000 osôb.^[17] Podľa jozefínskej farskej regulácie do konca dekády detvianska farnosť narástla na počet 4 502 farníkov.^[18] O ďalších, takmer 25 rokov diecézny schematizmus uviedol počet 5 682 veriacich. Tento nestály trend sa však v ďalších rokoch vyvíjal stálym rastom. Na konci 20. rokov 19. storočia žilo vo farnosti už vyše 7 000 osôb a do polovice 40. rokov sa v Detve nachádzalo 8 413 ľudí. V roku 1845 sa z Detvy pod vplyvom hospodárskej krízy vysťahovalo takmer 1 000 obyvateľov do dolnouhorských stolíc. Svoj pôvodný stav počtu obyvateľstva farnosť dobehla až za ďalších desať rokov.^[19]

Cirkevné pramene od polovice 60. rokov uvádzali vo farnosti konzistentný počet obyvateľov – okolo 9 000 farníkov. Miestny farár totiž do cirkevných schematizmov neuvádzal aktuálne údaje z farnosti, a tak sa s rastom tamojšej populácie na obdobie vyše 20 rokov stratil autentický kontakt. Až nový farár na konci 80. rokov 19. storočia svoje „ovečky“ porátal a našiel tam 13 763 osôb.^[20] Obdobie posledných dekád pred prvou svetovou vojnou patrilo k najpriaznivejším týkajúcich sa populačného rastu. Pred vypuknutím konfliktu farská populácia presiahla hranicu 15 000 veriacich. I keď údaje z cenzov sa nedajú pre farnosť úplne aplikovať, ide o rozdielne hranice farského a katastrálneho územia obcí, aj tak sú tieto informácie v mnohom cenné.

A Magyar korona országainak. helységnévtára, 1892.

A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálás. 42. Kötet. Budapest, 1904.

A Magyar Szent korona országainak. 1910. évi népszámlálás. I. Kötet. Budapest, 1912.

Štatistický lexikón obcí v republike Československej III. Slovensko. Praha : SÚS, 1927.

[17] A FÜD, *Visitatio Canonica Ecclesiae et Parochiae Detvensis A. 1781*, s. 17; 23.

[18] MOL, Helytartótanácsi levéltár. Számvevőség. Pfarr-Regulierung 1786–1789 Besztercebányai egyházmegye-Neusoler Dioecesis Allerhöst resolvierter Pfarr-Regulierungs Vortrag. Sign. C 104, A 31.

[19] DA BB, Fond Cirkevné schematizmy (ďalej CS), *Schematismus Almae Dioecesis Neosoliensis pro Anno MDCCCXLIV*, s. 55; *Schematismus Almae Dioecesis Neosoliensis pro Anno MDCCCXLIV*, s. 55.

[20] DA BB, CS, *Schematismus Dioecesis Neosoliensis pro Anno 1889*, s. 36–37; *Schematismus Dioecesis Neosoliensis pro Anno 1891*, s. 36.

Absolútne počty zomrelých a hrubá miera úmrtnosti

Detvianske matriky pochovaných za stoštyridsať ročné obdobie evidovali 39 tisíc zápisov pohrebov. V posledných dvoch dekádach 18. storočia vidíme postupný nárast počtu pochovaných. Pri pohľade do matriky však zisťujeme, že počty pohrebov v jednotlivých rokoch výrazne kolísali. Značný nárast počtu úmrtí zisťujeme napr. v roku 1787, kedy v detvianskej matrike bolo zaznamenaných 271 pohrebov, pričom priemerný počet pohrebov v decéniu bol 131. Za týmto enormným nárastom zosnulých stáli najmä detské úmrtia vo februári až máji, kedy spolu umrelo 90 chlapcov a 86 dievčat. Sme svedkami silnej vlny bližšie neurčenej epidémie, ktorá si vyžiadala krutú daň.

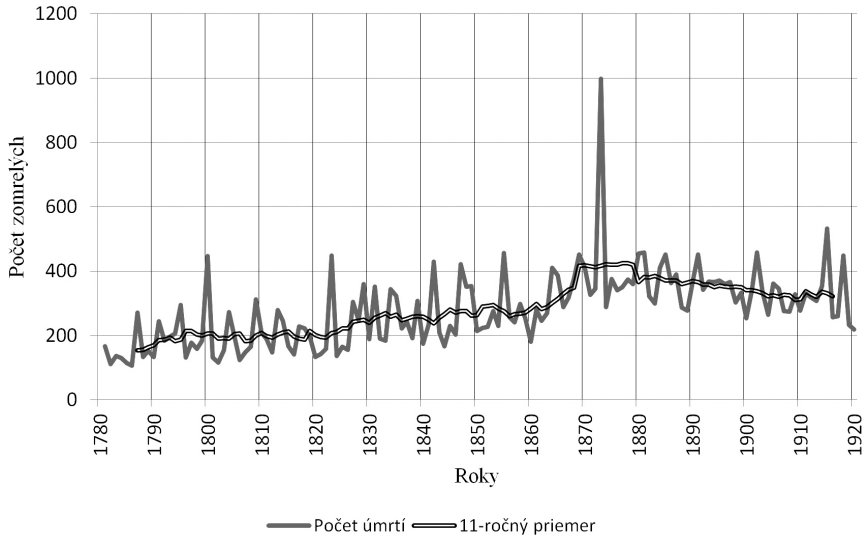
V ďalšom desaťročí počet zosnulých postupne rástol. V roku 1791 umrelo spolu až 244 Podpolancov, z nich tvorili najväčšiu skupinu deti zomrelé v mesiacoch marec až august. O štyri roky neskôr umrelo spolu 294 obyvateľov, a to hlavne z dôvodov výrazne zvýšenej úmrtnosti detí vo veku 1–4 roky v posledných štyroch mesiacoch roka. V poslednom roku 18. storočia vzrástol na 446 zosnulých. Prvá vlna úmrtí detí vo veku od 1 roka do 9 rokov prebehla v mesiacoch marec a apríl. Od augusta do konca roka však prepukla vlna úmrtí detí starších ako 1 mesiac a mladších ako 9 rokov. Za týchto päť mesiacov umrelo v spomínanom veku 125 chlapcov a 130 dievčat, čo predstavovalo až 57 % všetkých úmrtí v danom roku. Potvrďuje sa, že prelom 18. a 19. storočia bol pre slovenskú populáciu veľmi kritický. Po období stabilizácie a ekonomického rastu za vlády osvietených panovníkov nastala rýchlá premena hospodárskej a spoločenskej klímy. Protiturecké a protifrancúzske vojny predchádzali vlnu neúrody a ekonomický bankrot krajiny, mali svoj podiel na vlne detských epidémií, čo sa odzrkadlilo na počtoch zosnulých.^[21] Za detskými úmrtiami stáli hlavne vracajúce vlny epidémií kiahní, ktoré trápili strednú Európu v rokoch 1797–1803. V detvianskej farnosti sa objavili najmä v poslednom roku 18. storočia.^[22]

Tieto kolísajúce hodnoty podrobnejšie ukazuje aj *hrubá miera mortality* (Tabuľka 1). Jej výsledky sú žiaľ do veľkej miery skreslené, keďže údaje o počte obyvateľov v detvianskej farnosti sú do značnej miery nepresné. Preto sme sa priklonili k odhadovanému prepočtu úmrtnosti podľa údajov o počte obyvateľstva na základe cirkevných schematizmov a celoštátnych cenzov. Zdroje hodnotiace hrubú mieru úmrtnosti na území Slovenska z konca 18. storočia súhlasne hovoria o vysokej hodnote tejto veličiny. Podľa súpisu *status animarum* z roku 1777 sa pohybovala priemerná hrubá miera úmrtnosti v slovenských stoliciach na úrovni 42,7 %. V prepočte vo Zvolenskej stolici bola dokonca ešte vyššia, 51,1 %, a na dôvažok toho podľa tohto prameňa obyvateľstvo na území stredného Slovenka štatisticky vymieralo. Hoci úroveň úmrtnosti bola zjavne vysoká, pokladala sa len za orientačný

[21] Mária KOHÚTOVÁ a kol., *Hospodárske dejiny Slovenska 1526–1848*. Bratislava 2006, s. 109.

[22] Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, s. 175–176.

GRAF Č. 1. POČET ÚMRTÍ VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920
V 11-ROČNÝCH PRIEMEROCH

Zdroj: Cirkevné matriky farnosti Detva.

bod pre obraz slovenskej populácie.^[23] Podobne ako v celoslovenskej populácii, vysoká miera úmrtnosti prevládala aj v detvianskej farnosti. V posledných dvoch desaťročiach 18. storočia sa jej miera pohybovala od 39 ‰ až takmer do 45 ‰. Podobne vysoká miera úmrtnosti sa objavila na území západného Slovenska, na Záhorí – 44,6 ‰.^[24] Samotný záver storočia vzhľadom na už deskribované udalosti z roku 1800, sa prejavil výrazným nárastom úmrtnosti.^[25]

V nasledujúcich rokoch, napriek stále vzrastajúcemu množstvu obyvateľstva, počet zosnulých na Podpoľaní neustále kolísal (Graf 1). V prvej dekáde 19. storočia sa vo farnosti niekoľkokrát významne zvýšili počty zomrelých detí, predovšetkým v rokoch 1804 (273) a 1809 (312), za čo mohli opätovne epidémie. Počty zosnulých, nielen tie medziročné, ale aj priemerné neustále kolísali až do konca druhej dekády 19. storočia. Celospoločenské krízy pritom krajinu vyčerpávali ekonomicky, hospodársky a prostredníctvom šíriacich sa epidémií.^[26] Ekonomická kríza z rokov

[23] Ján SVETONĚ, *Vývoj obyvateľstva na Slovensku*. Bratislava 1969, 69–70.

[24] M. KOHÚTOVÁ, *Hospodárske dejiny Slovenska*, s. 95.

[25] Pre daný rok bola úmrtnosť v detvianskej farnosti 49 ‰, pre porovnanie v mestečku Brezno na Horehroní predstavovala mortalita 55 ‰. Július ALBERTY, *Formovanie robotníckej vrstvy v obvode Brezna*. Martin 1981, s. 28.

[26] Vladimír MATULA a kol., *Dejiny Slovenska II. (1526–1848)*. Bratislava 1987, s. 559.

1816 až 1819 a následná neúroda spojená so šíriacimi sa nákazami vyústila do rozsiahlych hladomorov, čím sa prejavila vo výraznom zvýšení počtu úmrtí detí starších ako jeden mesiac do veku štyri roky začínajúcich už v septembri 1817 až do júna 1818. Kolísavé hodnoty počtov zomrelých boli spôsobované zhoršenou hospodárskou situáciou zapríčinenou vojnovými udalosťami, ktoré dopadali na ekonomický stav populácie.^[27]

Od tretej dekády 19. storočia sa v knihe *Matricula Defunctorum* objavuje postupný nárast počtu zosnulých. Výrazné počty zomrelých pozorujeme najmä v roku 1823, kedy bolo v matrike zapísaných až 448 záznamov. Bolo to v dôsledku krátkej, ale veľmi intenzívnej vlny úmrtí detí vo veku 1 mesiac až 4 roky v mesiacoch apríl až júl. V tejto kategórii umrelo spolu 104 chlapcov, 95 dievčat a 7 detí neurčeného pohlavia. Úmrtia detí v týchto vekových kategóriách dominovali dlhodobejšie aj na konci dekády, s menšími prestávkami od augusta 1827 do mája 1829. Vlna detských úmrtí kulminovala najmä v mesiacoch január až máj 1829. Za týchto 5 mesiacov umrelo spolu 82 chlapcov a 78 dievčat z celkového počtu 359 zosnulých. V tomto období pochopiteľne narástol aj priemerný ukazovateľ počtu zomrelých (Graf 1), zatiaľčo v nasledujúcich rokoch úroveň úmrtnosti stále klesala.^[28]

Prvá polovica 30. rokov začala choleroou epidémiou, na ktorú umierali najmä dospelí od 20 do 65 rokov. Prvá obeť cholery bola v matrike zapísaná 11. septembra a posledný zosnulý na cholera bol pochovaný 9. decembra.^[29] Epidémia si vyžiadala obeť hlavne v októbri a v novembri. Podľa zápisov na ňu celkovo umrelo 88 obetí z celkového počtu 351 zosnulých. Je však otázne, či obetí nebolo v skutočnosti viac, keďže v iných oblastiach prebiehala s ničivejšími dôsledkami. Počet zomrelých obetí cholery na 1000 obyvateľov predstavoval hodnotu 12 %. Pre porovnanie v prešovskej eparchii na východe Slovenska bola úroveň tejto hodnoty vyššia o 40 promilových bodov.^[30] Výrazne nižšia hodnota mohla súvisieť s rozptýlenosťou lazov a podmienkami, ktoré prirodzene bránili rýchlemu šíreniu nákazy, čím mala cholera menej ničivé následky. Na druhej strane ju mohli spôsobiť nedôsledná registrácia alebo aj neznalosť priebehu a znakov ochorenia na Podpoľaní.

Vlna detských úmrtí vo veku od 1 mesiaca až do štyroch rokov zasiahla detviansku farnosť od júla 1834 do mája 1835. Týmito rokmi sa zavŕšila etapa stáleho rastu počtu zosnulých v regióne a od polovice desaťročia počet pochovaných opäť

[27] M. KOHÚTOVÁ, *Hospodárske dejiny Slovenska*, s. 142.

[28] Pre porovnanie v mestečku Brezno bola v roku 1836 doložená hrubá miera na úrovni 35 %, v dedinke Mýto pod Ďumbierom 51,5 %, v drevorubačských osadách Bacúch, Braväcovo, Beňuš v priemere 29 %, a v Čiernom Balogu rovnaká hodnota 29 %. J. Alberty, *Formovanie*, s. 25; 57; 95; 100.

[29] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1826–1842*, s. 77, 83.

[30] Anton LIŠKA, *Choleroú epidémia z roku 1831 a jej priebeh v prešovskej eparchii*. Prešov 2012, s. 103.

klesal. Tento zostup sa prejavil na prelome 30. a 40. rokov, za čo mohla vlna vysta-hovalectva, ktorá zákonite znížila počet zomrelých vo farnosti. Výnimkou bol rok 1839, kedy vo farnosti umrelo až 308 osôb. Mohla za to zvýšená miera novoro-deneckej a dojčenskej úmrtnosti od decembra predchádzajúceho roka do januára nasledujúceho roka. Ešte výraznejšie sa do minulosti detvianskej populácie zapísal rok 1842, počas ktorého prebehla ďalšia silná vlna dojčenskej a detskej úmrtnosti do 9 rokov života. Úmrtia detí v týchto vekových kategóriách sa začali objavovať už od novembra predchádzajúceho roka a postupne skončili až na prelome júna a júla spomínaného roku. V samotnom roku 1842 bolo spolu pochovaných 429 osôb, z čoho tento jav tiahnuci sa celou prvou polovicou roka spôsobila 243 úmrtí.

TABUĽKA Č. 1. ODHAD HRUBEJ MIERY ÚMRTNOSTI PODĽA DÁT Z MATRÍK A ÚDAJOV ZO SCHEMATIZMOV A SČÍTANIA ĽUDU (PÄŤROČNÉ PRIEMERY OKOLO ROKU UVEDENÉHO V STĽPCI ROK)

Rok	Podľa schematizmov	Podľa sčítaní obyvateľstva
1790	39,3	
1800	44,7	
1810	38,3	
1820	27,1	
1830	36,2	
1840	32,5	
1850	34,2	
1860	29,1	
1869	38,4	38,0
1880	33,4	38,8
1890	25,3	28,3
1900	22,8	25,7
1910	20,8	21,1
1921	21,2*	21,0*

*Zomrelí priemer za roky 1918–1920

Zdroj: Cirkevné matriky farnosti Detva.

V druhej polovici 40. rokov sa počet zosnulých v detvianskej farnosti opäť postupne zvyšoval. Môžeme v tom vidieť aj dopad poľnohospodárskej krízy a následného hladomoru, ktorý spôsobila niekoľkoročná neúroda a hniloba ze-miakov.^[31] Častejšie úmrtia sledujeme od marca 1847 až do mája nasledujúceho

[31] V. MATULA, *Dejiny Slovenska II*, s. 508.

roka. Vo väčšej miere sa dotkla dospeléj populácie v strednom a staršom veku, od 35. do 70. roku života. Hladomor bol spôsobený neúrodou zemiakov, ktoré boli na území Slovenska hlavným zdrojom ľudskej obživy.^[32] V roku 1849 pri tom na Podpoľaní vo väčšej miere umierala najmä dospelá časť populácie. Bolo to spôsobené choleroou epidémiou, ktorá vo farnosti prebiehala od augusta do konca kalendárneho roka. Tá si vyžiadala 84 obetí najmä z vekovej kategórie 15–54 rokov. Zosnulí tvorili 21,8 % zo všetkých úmrtí v spomínanom roku. Na druhej strane je otázne, či v skutočnosti všetky úmrtia, ktoré boli zapísané s príčinou smrti cholera, boli spôsobené týmto ochorením. V tomto nestabilnom období mohli úmrtia spôsobovať aj iné hnačkové ochorenia ako týfus či dyzentéria. Nižšia kvalita potravín spôsobila hladomor, čo sa prejavilo šíriacimi sa hnačkami, ktoré vyústili do vyčerpania organizmu a ten nakoniec skolaboval. V matrikách mohli byť označené ako cholera aj tie prípady, ktoré sa podobne prejavovali ako toto ochorenie. Keďže vtedajšia znalosť klinických príznakov bola výrazne obmedzená. Duchovný sa pri ich identifikácii a zapisovaní do registra pochovaných riadil len vonkajšími, niekedy zavádzajúcimi znakmi. Tieto roky sa masívne prejavili v úmrtnosti, ktorej hodnoty sa v polovici 19. storočia zvýšili.

V 50. rokoch 19. storočia počet zosnulých opäť klesal. Jedinou výnimkou bola ďalšia vlna cholerovej epidémie v roku 1855. Infekčné ochorenie na Podpoľaní prepuklo na konci júla a svoju daň si vyberalo až do začiatku októbra. K týmto pohrebom sa pridala aj výrazný vzostup počtu zomrelých mladších detí, trvajúca do konca roka, čím sa počet zosnulých za spomínaný rok vyšplhal až na 457. Piate decénium bolo obdobím, kedy sa spoločnosť stále nedokázala dostať z hospodárskeho úpadku, a to sa prejavovalo opakujúcimi sa hladomormi.^[33] Na konci 50. rokov sa úmrtnosť v devianskej farnosti dostala pod hranicu 30 %. V celouhorskom ukazovateli hrubá miera úmrtnosti dosahovala hodnotu v nepokojných 50. rokoch (ovplyvnených najmä choleroou epidémiou z rokov 1854–1855 a ekonomickou nestabilitou) hodnotu 35,7 %.^[34]

V nasledujúcom desaťročí začal postupný nárast počtu úmrtí. V polovici 60. rokov sledujeme výrazné vlny vyššieho počtu úmrtí dojčiat a viac úmrtí detí do 5 rokov veku. Vysoké počty zosnulých pokračovali až do konca dekády, kedy v rokoch 1867 a 1869 vzrástli najmä pohreby detí v ponovorodeneckom a dojčenskom veku a detí mladších ako 4 roky. V roku 1868 sa objavilo zvýšené zastúpenie úmrtí najmä po 50. roku života avšak bez znakov epidémie nejakého

[32] Ich význam stále rástol, v závere 19. storočia boli vo Zvolenskej župe pestované až na päťtine všetkej obrábanej pôdy. Roman HOLEC, *Poľnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava 1991, s. 105.

[33] Milan PODRIMAVSKÝ, *Dejiny Slovenska III. (od roku 1848 do konca 19. storočia)*. Bratislava 1992, s. 180.

[34] Adam WANDRUSZKA – Peter URBANITSCH (ed.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III Die Völker des Reiches*. Wien 1980, s. 416; 418.

ochorenia. Najrozsiahljšiu vlnu úmrtí spôsobila až cholero­vá epidémia z roku 1873, ktorá sa v detvianskej farnosti objavila už na konci júla a s veľkou intenzitou doznela v priebehu októbra. Cholera si vyžiadala vyše štyri stovky obetí a spolu s takmer troma stovkami detských obetí do 4 rokov, epidémií pravých kiahní *variola* a čierneho kašľu *tussis*, sa počet zosnulých za celý rok vyšplhal na 998. Úmrtnosť v tomto roku dosiahla úroveň až 93%,^[35] pričom počet úmrtí vytvorili maximum za celé obdobie výskumu a vzrástli na trojnásobok, keďže i do konca desaťročia počet pochovaných zostával konštantný na priemernej hodnote 360. Výraznejšie vzrástol na prelome dekád. V rokoch 1880 a 1881 sa zvýšili počty úmrtí dojčiat a úmrtí detí vo veku 1–9 rokov. V druhom spomínanom roku táto vlna trvala do mája a pochovala spolu 175 detí, čo tvorilo 38 % zo všetkých úmrtí. Tieto vysoké hodnoty boli kombináciou najmä úmrtí na dyzentériu, pravé kiahne a čierny kašeľ.

Nasledujúce tri desaťročia boli charakterizované postupným poklesom počtu zosnulých v detvianskej farnosti. Výnimku spôsobovali najmä vysoké počty zosnulých detí do jedného roka a pohreby detí spôsobené hlavne vlnou osýpok v rokoch 1884 a 1885. K nim sa v daných rokoch pridal aj zvýšený pomer úmrtí osôb po 40. roku života umierajúcich najmä na týfus a tuberkulózu. Postupný pokles narušili ďalšie vlny úmrtí dojčiat v rokoch 1891 a 1902 na čierny kašeľ a šarlach. V tomto období klesala aj hrubá miera mortality, ktorá dosiahla úroveň 23 %. Celoslovenský priemer v 80. rokoch 19. storočia bol 34 % a v poslednej dekáde storočia 29 %. Až v 20. storočí klesala miera úmrtnosti na úroveň 22,3 %^[36] teda podobnú, ako sa prejavovala detvianska populácia v prvej dekáde 20. storočia. Nárastom počtu detských úmrtí na Podpoľaní z roku 1915 hodnoty hrubej miery naposledy vzrástli. Mohlo za to aj zvýšenie počtu zosnulých osôb po 50. roku života. Naopak zomrelých v produktívnom veku ubúdalo, čo mohlo súvisieť s tým, že vo farnosti bolo počas vojny menej ľudí, išlo hlavne o dospelých, keďže muži boli na fronte. Z nich sa definitívne nevrátilo až 278 Detvanov, ktorí svoje životy zakončili v bojoch v Karpatoch, v Srbsku alebo pri rieke Piava v Taliansku.^[37]

Populačný obraz spoločnosti zásadne zmenil rok 1918, kedy bolo do matriky zapísaných 449 pochovaných. Mohla za to španielska chrípka, ktorá sa pandemicky rozšírila v celej Európe. Obyvateľstvo detvianskej farnosti prepadla na konci septembra a odniesla si krutú daň v podobe 212 obetí. Smutným paradoxom bolo, že išlo prevažne o mladých ľudí, ktorých životy si síce nevyžiadal vojnový konflikt, ale mnohokrát sa jeho konca nedožili. Španielska chrípka definitívne doznela až

[35] V Uhorsku v tomto roku vzrástla hrubá miera mortality na 65 %, avšak do začiatku prvej svetovej vojny klesla na 20 %. Siegfried GRUBER, *Demographic Change and the Family*. In *Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918)*. Cluj-Napoca 2009, s. 181.

[36] J. SVETONĚ, *Vývoj obyvateľstva*, s. 75.

[37] Zoznam obetí sa nachádza: A MŮD, *Pamätná kniha obce Detva 1930*, s. 15–31.

v máji 1919, dovtedy umrelo ešte ďalších 6 mužov a 4 ženy. Na konci druhej dekády 20. storočia, aj napriek epidémii španielskej chrípky, klesla úmrtnosť v detvianskej farnosti na 21 ‰. Mohla za tým stáť tiež roztratená sídelná štruktúra, ktorá bránila prirodzenými podmienkami rýchlemu a masovému šíreniu epidémií. Po prvej svetovej vojne celoslovenská úroveň úmrtnosti celkovo klesla o dva promilové body nižšie ako v detvianskej farnosti.^[38] V tomto období treba stále častejšie myslieť aj na sezónnu migráciu za prácou, ktorá tiež menila demografické správanie sa ľudí.

Úmrtnosť podľa veku a pohlavia zosnulých

Najdôležitejšou charakteristikou, ktorú matriky prezrádzajú, je vek zomrelých. Farské registre však boli vedené osobami, ktoré zapisovali tento údaj len na základe toho, čo zvyčajne sami vedeli (resp. videli), alebo čo im tlmočili príbuzní zosnulého. V prípade pohrebov detí by mala byť táto informácia presnejšia. Informácie o ich živote uvádzali rodičia, ktorí spravidla poznali (aspoň približný) dátum narodenia svojich detí. Na druhej strane to neeliminuje prípady, kedy aj pri pohreboch najmladších Detvanov bol ich vek uvedený nepresne. Otázkou veku zosnulých dospelých (najmä starších) osôb si zvyčajne neoverovali v matrike pokrstených, ale uvádzali ho podľa informácií členov rodiny či okolia. Táto metóda však nebola uplatniteľná najmä pri pohreboch osôb vo vyššom veku, kde sa stretávame s preferenciou veku končiacou na „0“, ale aj na „5“. Spravidla nešlo o zámernú nepresnosť, ale mnohokrát, ak išlo o jedného z najstarších farníkov, nebolo mnoho osôb, ktoré by si presnejšie pamätali jeho vek. Problémom starších ľudí bolo neraz poznať aj svoj presný vek, a práve tu korenili nepresnosti tohto charakteru. Táto prax sa objavovala najmä v prípadoch pohrebov tulákov a žobrákov, ktorých domáci nepoznali. V takýchto prípadoch bolo v rubrike veku napísané *circiter* a spravidla zaokrúhľená číslovka.^[39]

Detvianske matriky pochovaných v prvej dekáde nášho výskumu o veku najmladších zosnulých farníkov mlčali. Pri úmrtiach detí sa namiesto veku uvádzal termín *infans*, bez ďalších informácií. Vo väčšej miere sa vek zosnulých detí začal uvádzať až od júna 1789 a do konca leta bola táto informácia uvedená už pri každom zápise. Táto zmena súvisela s príchodom nového duchovného správcu farnosti, Juraja Petyka, ktorý bol pravdepodobne hlavným iniciátorom týchto zmien.^[40] Sledujeme, že dobové hodnotenie hranice detstva bolo výrazne

[38] Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava 2008, s. 80.

[39] Výnimkou, ktorá potvrdzuje toto pravidlo bol zápis pohrebu Jána Maniaca, pochovaného 30. apríla 1788. Ten síce tulákom nebol, ale zainteresovaní jeho vek nepoznali presne a určili ho na *circiter* neokrúhlych 74 rokov. ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1750–1811 et Defunctorum 1723–1794*, s. 61.

[40] ŠA BB, ZCM, *Matricula Copulatorum 1750–1811 et Defunctorum 1723–1794*, s. 303.

posunuté oproti tomu, ako sa naň pozeráme dnes. V roku 1781 boli medzi deti pravdepodobne zarátané aj osoby vo veku do 24 rokov, teda pravdepodobne osoby v slobodnom rodinnom stave. Matrika totiž o pochovaných z kategórií 15–19 a 20–24 mlčí a vekom určení sú až starší farníci. Tieto pravidlá sú viac osvetlené pri pravidlách o štólnych poplatkoch vyberaných vo farnosti z rovnakého roku. Kanonická vizitácia totiž definovala deti do veku 25 rokov podľa hranice pre platenie plnej sumy štólného poplatku za pohreb.^[41] Zákonitosti teda definovali hranicu medzi detstvom a dospelosťou výrazne neskoršou hranicou ako moderná veda historickej demografie. Na tomto mieste sa však vynára otázka či do kategórie „infans“ boli zarátané aj zosnulé osoby do 24 rokov v manželskom stave, čo sa skôr nedá predpokladať.

Pre deti bol prvý rok ich života najkritickejším obdobím. Ak prežilo dieťa svoje prvé narodeniny, jeho šance na dožitie sa staroby výrazne vzrástli. Miera detskej úmrtnosti však stále dosahovala vysoké hodnoty a pohreby detí tvorili polovicu zo všetkých pohrebov.^[42] Najmladších zosnulých v Detve eviduje matrika pochovaných vo veľmi nízkom veku. Pokiaľ bolo dieťa pokrstené, teda dostalo meno, môžeme ho zaradiť medzi živonarodené, aj keď umrelo len veľmi krátko po vyslúžení sviatosti. V matrike pochovaných, resp. aj pokrstených už nie je zapísané ako bezmenný *foetus* alebo ako *puer* či *puella*, ale už svojim krstným menom. Matej Lalik bol zapísaný 4. októbra 1797 s poznámkou *post baptismum mortuus*.^[43] Ján Szlatincsan o dva roky skôr umrel *postpartum*,^[44] ale žil pravdepodobne dlhšie ako Juraj Drugda narodený o mesiac neskôr a zosnulý *in partu*.^[45] Kam tento prípad zaradiť je otázne keďže, *de facto* sa chlapec narodil už ako mŕtvy, ale úporná snaha pokrstiť dieťa čo najrýchlejšie povoľovala pôrodným babiciam vyslúžiť túto sviatosť dokonca ešte nenarodeným plodom, ktoré sotva javili známky života v lone matky.^[46] Babice podľa odporúčaní katolíckej cirkvi už od 13. storočia mali pri sebe nosili striekačku, aby dieťa mohli pokrstiť pred pôrodom, *in utero*.^[47] Krst bol hranicou medzi životom a smrťou i vo vedomí ľudí, a preto boli babice inštruované krstiť, ak videli len končatinu dieťaťa formulou: „*Plod, ak žiješ, ja ťa krstím ...*“^[48] Anna Kulichová zostala pokrstená,

[41] A FÚD, *Visitatio Canonica Ecclesiae et Parochiae Detvensis A. 1781*, s. 15.

[42] Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*. Historická demografie 11, 1987, s. 141.

[43] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1794–1825*, s. 55.

[44] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1794–1825*, s. 14.

[45] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1794–1825*, s. 16.

[46] M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 259.

[47] Daniela TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*. Praha 2010, s. 106.

[48] Zuzana BEŇUŠKOVÁ, *Profesia pôrodných báb v kultúrnohistorickom kontexte*. Slovenský národopis 38, 1990, č. 1–2, s. 207.

hoci o dĺžke jej života hovorila poznámka len ako *illico mortua*.^[49] Ondrej Lalik umrel tiež bez bližších informácií *post baptistati*.^[50] A v roku 1813 umreli štyri deti na tejto hranici s poznámkou *per obstati*.^[51] Medzi týmito deťmi boli aj dvojčičky Dorota a Matúš, ktorí však mali krstné mená, no podľa záznamu umreli pred krstom. Síce predčasne narodený Adam Malatinec *ante tempus progenitus*, bol podľa zápisu v matrike pokrstený, a teda tiež zaradený medzi živonarodené deti. Pochovaný bol 3. augusta 1831.^[52] Takéto skoré úmrtia sa spravidla nedajú jednoznačne vysvetliť. Okrem nezuživosti boli spôsobované chorobami šírenými vodou alebo jedlom, na ktoré mohol mať dospelý organizmus matky už vypestovanú imunitu, avšak novorodencovi mohli spôsobiť smrť.^[53]

Medzi takýmito živonarodenými, už pokrstenými deťmi, nachádzame v matrikách pochovaných deti, ktoré žili na tomto svete veľmi krátko. Objavovali sa deti žijúce niekoľko hodín, či menej ako hodinu, avšak najkratšie žili deti len niekoľko minút.^[54] Anna Sztantsik umrela po „*ôsmich minútach*“, Tomáš Krnats po šiestich, Katarína Krpelyan po piatich a Ján Szamokisa s ďalšou Katarínou Sztantsik žili podľa zápisu v matrike len tri minúty.^[55] Za zmienku stojí, že takéto podrobné zápisy sa v matrike objavujú len v rokoch 1797–1800. Pri ich evidovaní sa vystriedali všetci detviaski duchovní, teda nešlo len o podrobnú agendu jednej osoby. Každopádne išlo o neštandardný spôsob evidencie dĺžky života, ktorý sa v nasledujúcom období z matriky vytratil.

Na druhej strane sa na Podpoľaní dožívali miestni obyvatelia často krátko vysokého veku. „Magickú“ hranicu tvorilo 100 rokov, ktorej sa dožilo podľa matrik 18 osôb, z čoho bolo 11 mužov a 7 žien. V tejto kategórii vysokého veku badáme tendencie zaokrúhľovania, keďže až 6 osôb umrelo vo veku 100 rokov a 3 vo veku 105 rokov. Druhý najstarší Detvan sa dožil úctyhodného veku 110 rokov, bol ním Martin Francisci, ktorý bol pochovaný 7. októbra 1788. O 80 rokov neskôr sa matrika zmieňuje o Jurajovi Trebulovi pochovanom v januári 1867, ktorý údajne žil rekordných 114 rokov.^[56]

[49] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1794–1825*, s. 61.

[50] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1794–1825*, s. 168.

[51] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1794–1825*, s. 187–188.

[52] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1826–1842*, s. 76.

[53] Frans VAN POPPEL – Jona SCHELLEKENS – Aart C. LIEFBROER. *Religious differentials in infant and child mortality in Holland, 1855–1912*. *Population Studies* 56, 2002, s. 282.

[54] Z iných výskumov poznáme najkratšie údaje o dĺžke života udávané len v hodinách. Podpoľianske udávanie v minútach je v tejto kategórii výnimočné. Jerzy SPYCHAŁA, *Zgony w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766–1870*. *Śląskie Studia Demograficzne* 3, Zgony. 1996, s. 8.

[55] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1794–1825*, s. 57, 60, 66, 73, 79.

[56] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1866–1875*, s. 3.

Úmrtnostné pomery populácie podpolianskej farnosti sledujeme na základe štruktúry zomrelých podľa základných vekových skupín. Rozdeľujeme ich na deti do 14 rokov, dospelých vo veku 15–49 rokov a staršie osoby – vo veku 50 a viac rokov (Tab. 2). Celé obdobie rokov 1781–1920 sme si rozdelili na 5 časových jednotiek trvajúcich 20 až 40 rokov. Rešpektovali sme hranice storočí a dekády patriace do 18. a 20. storočia sme vyčlenili osobitne. Roky 19. storočia sme rozdelili na tri etapy.

TABUĽKA Č. 2. SKLADBA ZOSNULÝCH PODĽA VEKOVÝCH SKUPÍN VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920

Vekové skupiny	1781–1800	1801–1830	1831–1860	1861–1900	1901–1920
0–14 rokov	1724	3887	4587	8885	3626
deti bez uvedeného veku	790	34	12	33	10
deti spolu	2514	3921	4599	8918	3636
%	68,54	64,79	57,83	59,95	55,87
15–49 rokov	555	1002	1763	2933	1161
%	15,13	16,56	22,17	19,72	17,84
50 a viac rokov	584	1122	1588	2995	1708
%	15,92	18,54	19,97	20,13	26,24
dospelí bez uvedeného veku	15	7	3	30	3
dospelí spolu	1154	2131	3354	5958	2872
%	31,46	36,21	42,17	40,05	44,13
Súčet	3668	6052	7953	14876	6508

Zdroj: Cirkevné matriky farnosti Detva.

V posledných dvoch desaťročiach 18. storočia sledujeme výrazné zastúpenie detských úmrtí, ktoré tvorili takmer 70% podiel.^[57] Úmrtia dospeljej populácie ne tvorili ani tretinový podiel. Podiel úmrtí starších osôb, teda farníkov nad 50 rokov, tvorila len takmer 16 %. Populácia *ancien régime* sa dožívala vyššieho veku len v malých percentách, preto sa táto hodnota pohybovala tak nízko.

V prvej tretine 19. storočia sledujeme postupný pokles podielu detských úmrtí zo všetkých pohrebov vo farnosti. Tieto zmeny boli skôr dôsledkom okolností, ktoré zvyšovali počty úmrtí dospelého obyvateľstva ako prvými znakmi meniacich sa demografických trendov. Nasledujúca sonda, v rokoch 1831–1860 naznačila isté

[57] V meste Brezno v poslednej dekáde 18. storočia predstavoval tento pomer zosnulých 64,7 %. Následne, do konca 60. rokov 19. storočia klesal pod hodnotu 60 %, v rokoch 1847–1849 dokonca na 43 %. J. ALBERTY, *Formovanie*, s. 28.

zmeny, pri ktorých klesol podiel detských úmrtí, a to na hranicu 58 %. O vzrastajúcom pomere zastúpenia dospelaj populácie hovoril hlavne nárast skupiny obyvateľstva v produktívnom veku. Za týmto javom stáli najmä dve cholerové epidémie a vlna hladomoru, čo nepriamo spôsobovalo pokles podielu detských úmrtí.^[58] Pomer úmrtí obyvateľstva nad 50 rokov tvoril takmer jednu pätinu zo všetkých pohrebov.

V poslednej tretine 19. storočia, ktorej vekovú štruktúru zosnulých determinovali najmä cholerová epidémia z roku 1873 a viaceré epidémie detských ochorení, sa prejavil mierny nárast zastúpenia úmrtí najmladších farníkov. Detské úmrtia tvorili opäť takmer 60% podiel. Zastúpenie úmrtí farníkov v produktívnom veku zreteľne kleslo a mierne vzrástla kvóta úmrtí starších osôb. Spomínané premeny nijako nenaznačujú predpokladaný počiatok demografického prechodu, kedy by sa mal zvyšovať podiel úmrtí dospelaj populácie. Výrazné zmeny v populácii ukázali úvodné dve dekády 20. storočia, v ktorých mali detské úmrtia opäť nižší podiel. I napriek tomuto poklesu stále tvorili nadpolovičné zastúpenie zo všetkých zosnulých vo farnosti. Podiel zomrelých dospelých osôb tvoril takmer 45 %, z čoho najviac narástlo zastúpenie stareckých úmrtí. Každý štvrtý pochovaný na detvianskom cintoríne mal viac ako 50 rokov. Sledované zmeny v detvianskej populácii možno charakterizovať ako počiatkové znaky demografického prechodu na Podpoľaní. Pre tieto intenzívnejšie premeny by sme výskum populácie potrebovali rozšíriť aspoň o 20. a 30. roky 20. storočia, kedy by nové tendencie v demografickom správaní boli zreteľnejšie.

Na dôslednejšie prezentovanie demografických premien v regióne sme analýzu úmrtnosti rozšírili o ďalšie metódy ukazujúce rozdiely medzi detskou a dospelou populáciou. Ročné úhrny zosnulých predstavujeme v jednotlivých vekových skupinách, pre lepšie porovnanie sme ich počty prepočítali na súhrn 10 000 (Tab. 3). Ďalej popisujeme mieru detskej úmrtnosti v prepočte na 1 000 živonarodených detí v danom období (Tab. 4). V rokoch 1781–1800 pracujeme s už spomínanou vzorkou, kedy takmer počas celých 80. rokov 18. storočia matrikári neuvádzali vek zosnulých detí. Tieto deti tvorili spolu až pätinu pochovaných obyvateľov detvianskej farnosti v spomínanom období. Absentujúce údaje o úmrtiach detí výrazne chýbajú v obraze detvianskej populácie, čo dokazuje miera dojčenskej úmrtnosti. Na konci 18. storočia táto hodnota dosahovala mieru až 279 ‰ a miestami až 350 ‰.^[59] Vieme, že na západe Slovenska v druhej polovici 18. storočia predstavovala miera dojčenskej úmrtnosti 284,3 ‰.^[60] V českých krajinách sa v druhej

[58] L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců*, s. 149.

[59] Gianpiero DALLA ZUANNA – Alessandro ROSINA, *The fatal season. An analysis of extremely high winter neonatal mortality*. In *Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918)*. Cluj-Napoca 2009, s. 245; 247–248.

[60] M. Kohútová, *Hospodárske dejiny Slovenska*, s. 95.

polovici 18. storočia pohybovala úroveň úmrtí dojčiat v hodnotách 228 ‰ až 354 ‰.^[61]

Matriky pochovaných z 80. rokov 18. storočia neudávajú pri zápisoch o úmrtiach detí vek. Z tohto dôvodu nemožno úplne vyjadriť podiel úmrtí v jednotlivých vekových kategóriách. V druhom stĺpci tabuľky preto sú výsledky pre deti do 5. roka života neúplné a uvedené len orientačne. Pre doplnenie uvádzame, že úmrtia kategorizujeme podľa uvedených záznamov v matrike, bez zbytočnej vekovej preferencie. To znamená, že úmrtia do prvého týždňa od narodenia kategorizujeme podľa zaznamenaných dní, úmrtia do jedného mesiaca a následne až prvého roka života uvádzame podľa zapísaných počtov týždňov, resp. mesiacov.

Zreteľnejší obraz hlavne o miere detskej úmrtnosti matrika pochovaných detvianskej farnosti ponúka v prvej tretine 19. storočia. Počas celého storočia už máme spoľahlivé údaje o veku zosnulých všetkých obyvateľov a len sporadicky sa objavili neúplné či nečitateľné záznamy. Miera novorodeneckej úmrtnosti predstavovala 91 ‰, resp. 74 ‰ a miera dojčenskej dosahovala úroveň viac ako jednej pätiny všetkých narodených. Do 5 rokov života umrelo okolo 440 ‰ všetkých narodených detí. Údaje o úmrtí dospelých obyvateľov môžeme porovnávať s predchádzajúcim obdobím. Nárast úmrtí po 30. a 50. roku života bol potvrdený a výraznejšie narástol podiel zosnulých starších ľudí (najlepšie to môžeme sledovať od kategórie 55–59 rokov a vyššie).

V polovici 19. storočia sa objavovali ďalšie stopy premien detvianskej populácie, ktoré sa odzrkadlili na počte zosnulých duší. Úroveň novorodeneckej úmrtnosti sa udržala, dosahovala vyššiu mieru u chlapcov – 104 ‰ ako u dievčat – 73 ‰. Miera dojčenskej úmrtnosti mierne vzrástla o 10 až 30 promilových bodov na úroveň 279 ‰, resp. 224 ‰. Podobné výsledky sa objavili v iných oblastiach Uhorska,^[62] ale napríklad aj Sliezska.^[63] Oproti predchádzajúcemu obdobiu sledujeme na Podpolaní mierny nárast počtu zomrelých starších detí a takmer všetkých ostatných vekových kategórií.^[64] Matriky hovoria o zvýšení počtu po 30., 40., 50. a 60. roku života. Výrazne častejšie sa objavuje vek končiaci na 0.

[61] Lumír DOKOUPIL aj., *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999, s. 51–57.

[62] V analýze zo západného Slovenska sa stretávame s hodnotami dojčenskej úmrtnosti 296,7 ‰. M. KOHÚTOVÁ, *Hospodárske dejiny Slovenska*, s. 142.

[63] Pre porovnanie vo farnosti Strzelce Opolskie predstavovala miera dojčenskej úmrtnosti v 19. storočí hodnotu 299 ‰ a vo farnosti Toszewsko 279 ‰, čo patrilo k najvyšším hodnotám v „dlhom“ storočí. J. SPYCHAŁA, *Zgony*, s. 12; Danuta DASZKIEWICZ-ORDYŁOWSKA, *Zgony w parafii toszeckiej w latach 1789–1877*. Śląskie Studia Demograficzne 3, Zgony. 1996, s. 30.

[64] V dolnouhorských dedinách, v dnešnom južnom Maďarsku sa v prvej polovici 19. storočia pohybovala miera detskej úmrtnosti do 9 rokov života na úrovni 353 ‰ až 490 ‰. V podpolianskej farnosti bola vyššia, na hladine 554 ‰. Rudolf ANDORKA – Sándor BALASZ-KOVÁCS, *The Social Demography of Hungarian Villages in the Eighteenth and Nineteenth Centuries (with Special Attention to Sárpilis, 1792–1804)*. Journal of Family History 11, č. 2, 1986, s. 172.

TABULKA 3: SKLADBA ZOSNULÝCH PODĽA VEKU VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920 (V PREPOČTE NA 10 000 ÚMRTÍ)

Vek úmrtí	1781–1800	1801–1830	1831–1860	1861–1900	1901–1920
0–2 dni	210	249	293	212	234
3–7 dní	174	317	221	280	251
8–28 dní	335	487	498	578	561
1 mesiac-1rok	867	1382	1605	1962	1965
1 rok	534	935	566	240	188
1–4 roky	1817	2324	1747	1898	1540
5–9 rokov	562	529	611	587	575
10–14 rokov	202	200	226	216	257
15–19 rokov	147	233	302	193	283
20–24 rokov	150	198	279	218	278
25–29 rokov	169	190	233	284	194
30–34 rokov	245	238	327	266	181
35–39 rokov	229	243	303	292	234
40–44 rokov	278	276	396	381	315
45–49 rokov	294	278	377	337	300
50–54 rokov	393	388	460	405	406
55–59 rokov	278	316	334	342	413
60–64 rokov	357	439	458	441	552
65–69 rokov	185	254	233	307	426
70–74 rokov	166	228	258	272	420
75–79 rokov	71	107	108	134	195
80–84 rokov	60	63	83	54	126
85–89 rokov	30	33	23	40	58
90–99 rokov	41	23	31	16	25
100 a viac rokov	11	2	9	3	3
deti	2154	56	15	22	15
dospelí	41	12	4	20	5
celkom	10000	10000	10000	10000	10000

Do tabuľky neboli zahrnuté prípady, v ktorých nebolo možné určiť či ide o dieťa alebo dospelú osobu.
Zdroj: Cirkevné matriky farnosti Detva.

V rokoch 1861–1900 sme zaznamenali pokles v miere novorodeneckej úmrtnosti u chlapcov. Avšak viac dievčat umieralo vo veku dojčiat.^[65] V prvých dvoch dekádach 20. storočia sa objavovali badateľné premeny v reprodukčnom správaní miestnej populácie. Pri oboch skupinách pohlaví mierne narástla úroveň novorodeneckej úmrtnosti približne o 10 promilových bodov. Rovnakým trendom narástla aj miera dojčenskej úmrtnosti u chlapcov, ale u dievčat sa zvýšila až o 33 promilových bodov.^[66] Trend potvrdili údaje z *Maďarských štatistických ročeniek*, kde dojčenská úmrtnosť detí v slovenských župách stále klesala. V prvej päťročnici storočia sa pohybovala na úrovni 205 ‰ a pred vypuknutím prvej svetovej vojny klesla na 186 ‰.^[67] Na rozdiel od stavu z Podpoľania celkovo ubúdalo detí zosnulých do 5 rokov života.

TABUĽKA Č. 4. ÚROVEŇ DETSKEJ ÚMRTNOSTI PODĽA VEKU A POHLAVIA VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920 (V PREPOČTE NA 1 000 ŽIVONARODENÝCH DETÍ)

Vek	1781–1800		1801–1830		1831–1860		1861–1900		1901–1920	
	chl	d	chl	d	ch	d	chl	d	chl	D
0–2 dni	24	21	23	16	30	21	19	17	25	17
0–7 dní	49	33	51	38	55	36	46	37	46	41
0–28 dní	88	65	91	74	104	73	96	85	100	88
1m–1rok	133	107	148	139	175	151	184	166	187	181
0 rok	294	226	313	267	364	281	345	305	358	269
1–4 roky	215	230	215	219	183	170	171	168	143	148

chl – chlapci, d – dievčatá

Zdroj: Cirkevné matriky farnosti Detva.

[65] Hodnoty dojčenskej úmrtnosti z detviarskej farnosti sa dajú porovnať s údajmi celouhorských priemerov, podľa ktorých až v závere 90. rokov 19. storočia klesali úmrtia detí do 1 roka z 253 ‰ na úroveň 221 ‰. A. WANDRUSZKA – P. URBANITSCH (ed.), *Die Habsburgermonarchie*, s. 418.

[66] Už v závere 19. storočia bolo bežným javom pokles miery detskej úmrtnosti, ktorý súvisel so skvalitňovaním zdravotníckej a hygienickej starostlivosti o rodičku a jej dieťa. Rýchlejšie sa tieto znaky prejavovali v mestskom prostredí ako na vidieku. Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ – Radek LIPOVSKI. *The Death Rate for Small Children in Austrian Silesia and in North-East Moravia over the Course of the First Demographical Transition*. In *Many paths to Happiness?* Amsterdam 2010, s. 262–263.

[67] A. WANDRUSZKA – P. URBANITSCH (ed.), *Die Habsburgermonarchie*, s. 419.

Príčiny úmrtí

Matriky pochovaných vznikali ako evidencia úmrtí vo farnosti, v ktorých sa postupom času objavovali komplexnejšie informácie a skutočnosti o okolnostiach smrti zosnulých. V tejto kontúre sa v matrikách najskôr stretávame s menami, neskôr s vekom zomrelých a ich rodinným stavom. Najmä vďaka reformám Jozefa II. sa v matrikách rakúskej monarchie začala objavovať rubrika vypovedajúca o príčinách úmrtí. Jej uvádzanie bolo silne limitované dobovými znalosťami medicíny a prichádzajúcou osvetou, s ktorými sa matrikár tvoriaci tento zápis oboznámil. Duchovný, z pozície štátneho úradníka, mal dokonca povinnosť dohľadu nad zdravotným stavom obyvateľstva. V 19. storočí bola stála zdravotnícka starostlivosť vo vidieckom prostredí veľmi vzdialená, a teda lekárska odbornosť pri týchto záznamoch chýbala. Niektoré choroby poznali aj jednoduchí ľudia a ich príznaky a priebeh vedeli klasifikovať. Pre zapisovateľa matriky bola veľkou pomocou miestna pôrodná babica, ktorá vedela popísať prakticky všetky detské ochorenia a príčiny smrti. Ak sa v regióne nachádzala vojenská jednotka, s určením príčin úmrtí mohol pomôcť aj prítomný armádny lekár.^[68]

Príčiny úmrtí v spoločnosti 19. storočia boli spravidla iné ako je tomu dnes. Progrom medicíny a objavovania liekov a ich dostupnosti už dopad mnohých chorôb či nehôd nebol smrteľný. Spôsob života, veľký počet osôb v rodinách, minimálna hygiena, nedostupná zdravotná starostlivosť a niekedy nedôverčivosť obyvateľov voči novým metódam zdravotníckej pomoci, tvorili živnú pôdu pre rýchlo šíriace sa nákazy. V spoločnosti „dlhého“ storočia sa opakované infekčné ochorenia vracali a pravidelne „kosili“ obyvateľov až do začiatku 20. storočia. Najničivejším ochorením medzi dospelým obyvateľstvom boli bezpochyby epidémie cholery. Veľké zastúpenie medzi smrteľnými chorobami mali detské ochorenia, ktoré spôsobovali ničivé vlny detskej úmrtnosti. Spomínané choroby veľmi často prichádzali vo vlnách, ktoré obyvateľia prakticky nemohli nijako obmedziť a zastaviť. Išlo najmä o infekčné ochorenia ako čierny kašeľ, pravé kiahne, osýpky alebo záškrť. Okrem infekčných ochorení obyvateľstvo často umieralo na iné choroby, najmä pľúcneho či žalúdočného charakteru. Dominantné postavenie mala tuberkulóza, zápal pľúc, potom hnačkové ochorenia, žalúdočné vredy, katar čriev, či menej často ochorenia srdca, mozgu, rôzne kŕče a nádory.

Medzi ďalšie príčiny smrti patrili aj nevydarené pôrody. S týmito prípadmi súviseli zápisy o deťoch, ktoré sa narodili mŕtve alebo zomreli krátko po pôrode, práve na následky ich ťažkého príchodu na svet spojeného s úmrtím matky. Neľahký príchod malého človeka na „svetlo Božie“ mal dopad aj na jeho ďalší zdravotný stav, často nesúvisiaci iba s pôrodom. S neduživosťou mohol jednotlivec zápasit aj niekoľko týždňov či dokonca mesiacov, no i napriek tomu si vyžiadala najkruťejšiu daň. Okrem toho sa v matrikách objavovali aj prípady ťažko klasifikovateľné,

[68] J. SPYCHAĽA, *Zgony*, s. 13.

tvorili ich najmä nehody a iné nešťastia. Miestami sa v matrikách objavovali v tejto rubrike aj stopy po kriminalite, pri ktorých bol popísaný akt zabitia prípadne inej neprirodzenej smrti.^[69]

Aj keď sa príčiny úmrtia zavádzali do matričnej evidencie už spomínanými reformami Jozefa II. v 80. rokoch 18. storočia, v matrikách pochovaných detvianskej farnosti sa objavujú oveľa neskôr. Matrikári ich pritom začali uvádzať nie plánovite, ale pod vplyvom pohnutých situácií, ktoré sa v spoločnosti nečakane objavili. Takýmto prípadom bola výrazná vlna cholerovej epidémie v roku 1831 a uvádzanie príčiny úmrtí bolo reakciou na túto neočakávanú udalosť. Cholerové ochorenie prišlo z Indie cez Rusko a postupne sa šírilo celou Európou až do roku 1837.^[70] Do strednej Európy sa baktérie *vibrio cholerae* dostali postupom cárskeho vojska zasahujúceho proti poľskému povstaniu až na hranice dnešného východného Slovenska. V armáde sa cholera veľmi rýchlo šírila a táto zvesť viedla viedenský dvor k tomu, aby vydal nariadenia, ktoré by zamedzili prieniku epidémie do Uhorska. Koncom roka 1830 boli prostredníctvom vojenského kordónu uzavreté hranice s Haličou. Keďže v zime cholera ustúpila, blokáda bola na jar zrušená, obnovili ju až na konci mája, kedy už bolo neskoro a šírila sa na východnom Slovensku. Štát sa snažil aspoň sanitárnymi opatreniami a zákazom verejného styku znížiť počty nakazených a obetí. Avšak tieto kroky pôsobili kontraproduktívne a vyvolali na východnom Slovensku tzv. cholerové povstanie. Na jeseň 1831 už bola epidémia aj na západe krajiny a postihla tak celé územie Slovenska. Nakoniec prenikla aj do rakúskych krajín a na západ Európy.^[71] Po jej prepuknutí už bolo veľmi neskoro na akékoľvek opatrenia a neznalosť jej liečenia spôsobovala v prípade nákazy 15 až 40% úmrtnosť. Na Slovensku si prvá vlna cholery vyžiadala okolo 19 000 obetí.^[72]

Do tohto obdobia sa matrika pochovaných o úmrtiach na cholery nezmieňovala. Od júla spomínaného roka bola vytvorená rubrika pre uvádzanie príčin úmrtí s názvom *observationes*. Rubrika teda vznikla *ad hoc* na evidenciu zosnulého obyvateľstva na cholery. Prvá cholerová vlna prepukla na Podpoľaní v polovici septembra a jej posledná obeť bola pochovaná 9. decembra 1831.^[73] V novej rubrike sa mali prioritne identifikovať obeť šíriacej sa epidémie. Tí mali v kolónke zápis *In cholera* a pri zomrelých, ktorí umreli z iných dôvodov bolo uvedené *non cholera*. Táto jednoduchá evidencia na jednej strane síce popisuje obeť cholerovej

[69] Pre ilustráciu, v roku 1900 spáchali v detvianskej farnosti traja ľudia samovraždu. Matúš Salka vo veku 38 rokov a 29-ročná Mária Melichová sa obesili a 21-ročný Juraj Golian sa zastrelil. ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1894–1900*, s. 212; 222.

[70] Massimo Livi BACCI, *Populace v evropské historii*. Praha 1998, s. 175.

[71] V. MATULA, *Dejiny Slovenska II*, s. 511–512

[72] M. KOHÚTOVÁ, *Hospodárske dejiny Slovenska*, s. 145.

[73] Šírenie epidémie podporovali klimaticko-meteorologické faktory ako suchá jar, mokré letá či dlhotrvajúce zimy. Keď sa tieto okolnosti skĺbili vytvorili sa podmienky pre ešte rýchlejšie šírenie cholery. J. SPYCHAŁA, *Zgony*, s. 19.

epidémie, no na strane druhej sa až na výnimky nevenuje ďalším príčinám úmrtí. Na cholera umrelo zhodne, po 42 mužov žien, prevažne vo veku od 20 do 64 rokov (Tab. 5). Najničivejšie dôsledky mala cholera v najhustejšie obývanom priestore, v mestečku, kde si vyžiadala 58 obetí.^[74] Zosnulých v kategórii *non cholera* od konca septembra do konca roku bolo 63. Okrem nich umreli tri osoby na tuberkulózu a jeden človek na vodnatielku. Celkovo zostalo v matrike bez akejkoľvek správy o príčine úmrtia 199 osôb. Z toho 196 bolo zapísaných v matrike do júna, keď sa údaj o príčine smrti ešte neuvádzal.

TABUĽKA Č. 5. NAJROZŠÍRENEJŠIE PRÍČINY ÚMRTÍ VO VYBRANÝCH KRÍZOVÝCH ROKOCH (V % Z POČTU ZOSNULÝCH)

Príčina úmrtia	1831	1847	1848	1849	1855	1873	1905	1918
Detská slabosť					5,69	3,12	17,45	5,57
Čierny kašeľ					3,5	10,92	9,14	0,67
Pravé kiahne					5,47	17,94	1,11	
Cholera	24,22			23,73	35,45	40,48		
Tuberkulóza	0,85				1,53	5,31	11,63	6,68
Zápal pľúc					1,53	0,2	16,07	9,35
Týfus					3,5	0,9	2,22	1,56
Španielska chrípka								47,22
Staroba					0,44	2	7,48	9,80
<i>bez uvedenia*</i>	0,85	96,2	98,3	72,03	1,53		0,28	0,22
<i>Celkom %**</i>	25,6	96,2	98,3	95,8	58,6	81,0	65,4	81,0

*Ide o podiel zosnulých, ktorým bola takto uvedená príčina úmrtia.

**Z celkového počtu zomrelých v danom roku.

Zdroj: Cirkevné matriky farnosti Detva.

Ďalšiu sondu do analýzy výskumu príčin úmrtia sme urobili v rokoch 1847–1849, kedy Podpoľanie postihol hladomor. Zvýšený počet úmrtí v týchto rokoch bol práve dôsledkom spomínanej silnej neúrody. V matrike sa žiaľ jej „pisári“ nezmieňovali o príčinách úmrtia svojich veriacich. Vlna početnejších úmrtí dospelého obyvateľstva sa dvíhala už od marca 1847 a trvala až do mája 1848. Hoci sa s pravidelným uvádzaním príčin úmrtí v matrikách nestretávame, niekoľko výnimiek tvorili nejasné poznámky o náhlej smrti (*hirtelen halál*). Jedným z mála konkrétnych prípadov bola poznámka o zabitom *megölt* 24-ročnom Matejovi Sarvassovi pochovanom 9. októbra 1848. Bližšie informácie o okolnostiach tohto

[74] Karol Anton MEDVECKÝ, *Detva*. Ružomberok, 1905, s. 108–109.

prípade však matrika neuvádza.^[75] V rokoch hladomoru dostávali podľa matrik obyvatelia z čiernohronskeho dištriktu pri Brezne horúčky od hladu, po ktorých nasledovala smrť.^[76] O rok neskôr už pracujeme s konkrétnejšou evidenciou najmä vďaka zachyteniu cholerovej epidémie. Úmrtia pochovaných s poznámkou *kollera* sme v matrike evidovali od 28. mája do 15. septembra 1849. Cholera si vyžiadala rovnaký počet obetí ako prvá epidémia vo farnosti spred 18 rokov, spolu umrelo 44 mužov a 40 žien. Okrem tejto evidencie sa stretávame s ďalšími 25 prípadmi, pri ktorých matrikári príčinu smrti uviedli. Išlo napríklad o prípady bližšie neurčeného vírusového ochorenia (*virus kórban*), prípad utopenia (*fulladás*) alebo o obeť ruskej armády „*orosz katonák által agyon verettetet*“.^[77] Juraj Kucej bol 9. augusta vo veku 50 rokov ubitý na smrť vojakmi cárskej armády, ktorá prechádzala stredným Slovenskom.

Ďalšiu etapu pri analýze príčin úmrtí sme vybrali opäť podľa cholerovej epidémie prebiehajúcej v polovici 50. rokov 19. storočia. V roku 1855 sa už zvýšila kvalita evidencie úmrtí. Najväčšie zastúpenie v počtoch zosnulých mala cholerová epidémia vyskytujúca sa od 27. júla do 4. októbra, ktorá zahubila spolu 162 farníkov, 93 mužov a 69 žien. Epidémia postihla v Uhorsku takmer 550 000 obyvateľov, z ktorých až 42 % umrelo. Na Slovensku sa najhoršie prejavila táto vlna ochorenia na Horehroní, kde postihla údajne až štvrtinu miestnej populácie.^[78] Okrem cholery mala na dospelé obyvateľstvo dopad črevná kolika (*colica*), ktorá si vyžiadala 20 obetí. Výraznejšie počty obetí si vyberali horúčkovité ochorenia (*hectica*) (16), (*febris*) (24), týfus (*thyfus*) (16) a kožná petechia (*petachiae*) (10). Menej obetí si vyžiadali pľúcne ochorenia ako tuberkulóza (*phthisis pulmonaria / tuberculosis*) a zápal pľúc (*inflantum pulmorum*).^[79] Medzi príčinami úmrtí detí dominovali detská slabosť (*debilitas*), alebo vírusové ochorenia pravých kiahní (*variola*) a čierneho kašľa (*tussis*). Tri deti umreli pri pôrode (*in partu*) a rovnaký počet matiek neprežil pôrod vlastného dieťaťa (*in sequelam partu*).^[80] V matrike boli zapísané iba dve osoby, ktoré umreli na starobu (*marasmus senilis*). Takto boli označované najmä úmrtia staršej generácie, ktoré kňaz, prípadne pozostalí nevedeli bližšie identifikovať. Tieto zápisy sa začali objavovať najmä v 18. storočí, kedy matrikári

[75] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1843–1852*, s. 169.

[76] J. ALBERTY, *Formovanie*, s. 99.

[77] ŠA BB, ZCM, *Matricula Defunctorum 1843–1852*, s. 195.

[78] M. Podrimavský, *Dejiny Slovenska III*, s. 180.

[79] Tuberkulóza a viaceré pľúcne ochorenia tvorili v 19. storočí najväčší podiel príčin úmrtí dospelého obyvateľstva. Výnimky samozrejme tvorili epidémie opakovaných vírusových ochorení, najčastejšie cholery. J. SPYCHAĽA, *Zgony*, s. 17.

[80] Úmrtia matiek a úmrtia ich detí veľmi súviseli. Miera novorodeneckej úmrtnosti detí, ktorých matky umreli v šestonedelí predstavovala 220 ‰ a do jedného roka zomrelo 542 ‰, čo už malo priamy súvis so smrťou matky. Eliška ČÁŇOVÁ, *Úmrtnosť šestinedeľek ve farnosti Broumov v letech 1632–1700*. Historická demografie 26, 2002, s. 32.

nimi označovali tuberkulózu či horúčky. Všeobecne sa za týmto označením mohli ukrývať úmrtia na zlyhávanie nervového systému, prepracovanosť, označovanú aj ako stratu vitality života.^[81]

O 18 rokov neskôr (1873) prebehla na území Slovenska najsilnejšia cholero­vá epidémia. Cholera spôsobila v celom Uhorsku rozsiahlu demografickú krízu, počas ktorej podľa neoficiálnych údajov umrelo až 300 000 obetí. K vyčíňaniu cholery sa pripojila slabá úroda, čím sa hrubá miera úmrtnosti v krajine zvýšila o 23 promilových bodov na úroveň 64,5 ‰. Celkový počet obyvateľov v krajine sa vyrovnal až o päť rokov neskôr.^[82] Prvú obeť v detvianskej farnosti si vybrala 31. júla a poslednú pochovali 8. novembra 1873. Jej priebeh expandoval najmä v auguste a doznieval v septembri, kedy spolu pochovala vyše štyri stovky detvianskych farníkov, 220 mužov a 184 žien. Na prelome augusta a septembra je v matrike uvedených 156 zápisov cholero­vých obetí v rade bez prerušenia. Napríklad 27. augusta umrelo na cholera 25 osôb a pochovaných bolo 20 obetí, z toho 3 boli pochovaní v deň svojej smrti. Na druhý deň, 28. augusta, umrelo 23 osôb a celkovo do 3. septembra boli v matrike zapisované iba obeť epidémie.^[83] Nanešťastie nebola táto najničivejšia vlna cholery na Podpoľaní jedinou epidémiou v spomínanom roku. Okrem nej prebehli v detvianskej farnosti ešte ďalšie dve nákazy. Išlo o vlny detských úmrtí, ktoré postihovali deti najmä v prvej polovici roka. V prvých dvoch mesiacoch kalendárneho roka umierali deti do 4 rokov na veľmi rozšírenú epidémiu čierneho kašľa (*tussis*), ktorý si vyžiadal vyše 100 obetí. Ústupom tejto epidémie sa však miera detskej úmrtnosti neznížila, ale ešte nabrala na sile. Od marca, s kulminujúcimi počtami v máji, až do začiatku júna pochovávala detské obyvateľstvo ešte ničivejšia vlna pravých kiahní (*variola*). Táto epidémia si vyžiadala 179 detských životov. Po tejto tragickej skúsenosti bolo v Rakúsko-Uhorsku zavedené povinné očkovanie detí, čo malo za následok, že sa v podobnej sile už neprejavila.^[84] K úmrtiam u detí sa pridali úmrtia na slabosť (*debilitas*), či niekoľko úmrtí krátko po narodení. Na

[81] H-J. VON KONDRATOWITZ, *The Medicalization of Old Age*. In Margaret PELLING – Richard M. SMITH (eds.), *Life, Death and Elderly. Historical perspectives*. London, New York 1991, s. 151–153.

[82] A. WANDRUSZKA – P. URBANITSCH (ed.), *Die Habsburgermonarchie*, s. 416.

[83] Následné cholero­vé epidémie už nenavštevovali európske populácie s takou intenzitou. Išlo o dôsledok vzrastajúcej osvedy a účinnej prevencie voči šíreniu nákazy, vďaka ktorým sa do konca 19. storočia cholera prakticky vytratila. *Ako chovať sa počas cholery?* Národné noviny 23, 1892, č. 91, s. 4.

[84] V Uhorsku sa proti kiahňam očkovalo už od začiatku 19. storočia metódou Edwarda Jennera. Jeho dostupnosť a kvalita však na celú krajinu nepostačovala. Hoci štát zriadil Ústrednú očkovaciu komisiu a prax vakcinovania sa vyučovala na lekárskech fakultách, reálny dostup lekárov k deťom bol mizivý. Potvrdila to aj epidémia kiahní z rokov 1872–1873, ktorá hlboko zasiahla prakticky celú monarchiu. Katarína PEKAŘOVÁ, *Zdravotníctvo na území Slovenska v 19. storočí (1780–1918)*. In Dušan KOVÁČ – Eva KOWALSKÁ – Peter ŠOLTĚS a kol., *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava 2015, s. 172–173.

úmrtia dospelého obyvateľstva mala výrazný vplyv okrem cholerovej epidémie najmä tuberkulóza,^[85] podobne aj dvanásť obetí nádorových ochorení (*tumorus*), deväť matiek zosnulých pri pôrodoch, či desať obetí choroby označenej ako vracanie (*vomitus*). Nárast sledujeme v počte zosnulých na starobu, čo jednak môže signalizovať vzrastajúcu vyššiu životnú úroveň a dožívanie sa vyššieho veku. Na druhej strane však mohlo ísť o neznalosť či pohodlnosť matrikárov, ktorí príčiny úmrtí starších ľudí dôsledne neanalyzovali.

V roku 1905, kedy sme vykonali ďalšiu sondu do príčin úmrtnosti, umrelo spolu 361 farníkov spadajúcich pod detviansku faru. V matrike a ani v iných prameňoch nevidujeme stopy po výrazne zvýšených počtoch zomrelých, a teda úmrtia obyvateľstva sledujeme v čase pokojného obdobia. Detské úmrtia boli spôsobené zvyčajne rovnakými príčinami ako v predchádzajúcej sonde. Kiahne aj čierny kašeľ si vyžiadali mnohé životy, no najviac detí umrelo na slabosť.^[86] Medzi zosnulými deťmi už nenachádzame obeť ponovorodeneckých úmrtí a pokles nastal aj u matiek umierajúcich pri pôrode, kedy umrela iba jediná žena. Tento stav naznačuje skvalitnenie pôrodnej asistencie a dostupnosti zdravotnej starostlivosti. Na druhej strane sa objavujú v matrikách záznamy o mŕtvorodených deťoch, ktoré v predchádzajúcom období evidované neboli. Medzi novými príčinami úmrtí sa objavoval črevný katar (*catarus*) s 24 obeťami, zvýšený počet obetí astmy (12) a nárast obetí pľúcnych ochorení. Okrem tuberkulózy si expanzívne vyberal svoju daň najmä zápal pľúc a ďalšie ochorenia dýchacích ciest. Tuberkulóza bola najčastejšou príčinou úmrtí v strednej Európe a pred vypuknutím prvej svetovej vojny umieral na túto chorobu takmer každý piaty zosnulý.^[87] Uhorsko v tomto trende držalo primát medzi krajinami starého kontinentu, totiž najviac obyvateľov tejto krajiny umieralo na extrémne nebezpečnú pľúcnu chorobu.^[88] V detvianskej spoločnosti na začiatku 20. storočia sledujeme opätovný nárast počtu zosnulých na „starobu“, čo mohlo znamenať skutočne zvyšujúcu životnú úroveň, alebo neanalyzovanie skutočnej príčiny úmrtia.

Poslednú sondu sme urobili v záverečnom roku prvej svetovej vojny, ktorý niesol známky enormného nárastu počtu zosnulých oproti predchádzajúcim rokom.

[85] V českých krajinách v rokoch 1873–1875 predstavovali obeť tuberkulózy 12,5 % zo všetkých zosnulých. M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti*, s. 255. V detvianskej farnosti by bez úmrtí na cholera bol tento podiel podobný.

[86] V rámci celej monarchie bola detská úmrtnosť nad jeden rok života na prelome storočí výrazne vyššia v Uhorsku ako v rakúskych krajinách. Príčiny týchto úmrtí sa často nemenili a najviac obetí si vyžiadali epidémie kiahní, osýpok, šarlachu, čierneho kašľa či záškrtu. A. WANDRUSZKA – P. URBANITSCH (ed.), *Die Habsburgermonarchie*, s. 420.

[87] L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 187.

[88] Okrem tohto prvenstva krajina získala v demografických štatistikách Európy aj iné nelichotivé prvenstvo, podľa ktorého obyvatelia maďarských regiónov najčastejšie páchali samovraždy. A. WANDRUSZKA – P. URBANITSCH (ed.), *Die Habsburgermonarchie*, s. 420.

Prvým znakom meniacej sa doby je klesajúca miera detskej úmrtnosti. Vytratenie sa najrozšírenejších epidemických ochorení detí a výrazný pokles detskej slabosti sa prejavil nulovou mierou popôrodnej úmrtnosti. Na druhej strane 13 detských obetí si vyžiadali šarlach (*vorhény*). Najviac dospelého obyvateľstva umieralo na choroby dýchacích ciest, 15 úmrtí bolo zapríčinených podvýživou (*sorvadás*) a 17 vodnateľkou (*vízkór*). Skvalitňovanie podmienok života vidíme v predlžovaní ľudského veku, čo sa prejavovalo vzrastajúcim počtom úmrtí na senilitu. Od 27. septembra do konca roka si najviac obetí najmä z mladších vekových skupín vyžiadala epidémia nového vírusového ochorenia, *španielskej chrípky*. V detvianskej farnosti spôsobila smrť táto vlna ochorení 131 ženám a 81 mužom. Epidémia trvala až do ďalšieho kalendárneho roku a postupne strácala na sile.

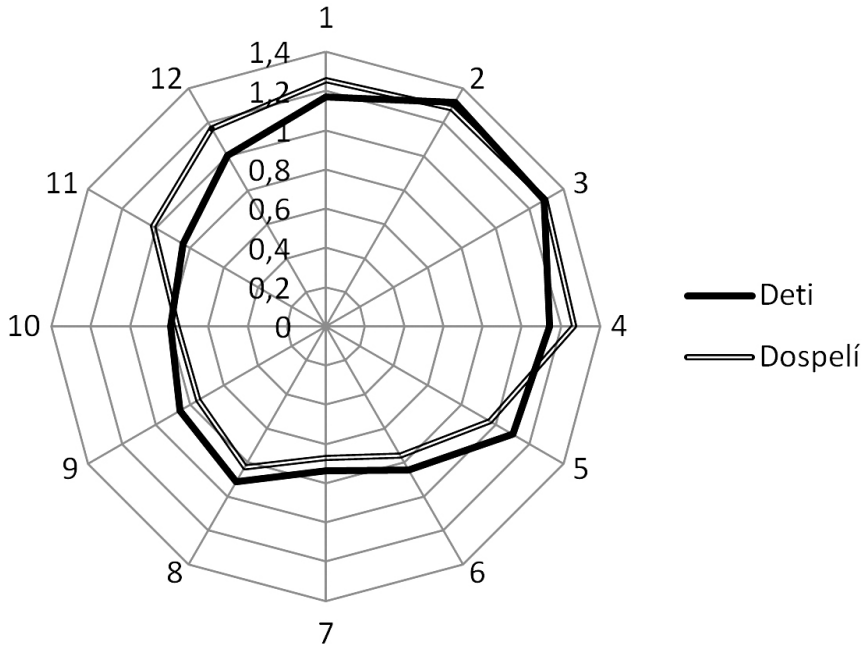
V príčinách úmrtí sledujeme v druhej polovici 19. storočia výrazný posun. Okrem počtov úmrtí v jednotlivých kategóriách môžeme vidieť trendy zmien zdravotnej dostupnosti a životnej úrovne obyvateľstva na Podpoľaní. Medzi lazníckym obyvateľstvom vidíme dôsledky premien spoločnosti, znižujúce zastúpenie istých príčin úmrtí, na ktoré lekárska veda našla odpoveď. Najvýraznejšie to možno badať na prudkom poklese zastúpení detských úmrtí na pravé kiahne a čierny kašeľ. Bez povšimnutia nemožno nechať ani pokles obetí „detskej slabosti“, za ktorou sa môže skrývať nielen lepšia zdravotná starostlivosť a podmienky, ale aj presnejšia indetifikácia skutočnej príčiny detských úmrtí. V závere „dlhého“ storočia absolútne vymizla cholera a postupne klesali aj prípady pľúcnych ochorení u dospelej populácie.

Sezónny priebeh úmrtnosti

Termín úmrtí prirodzene nie je a ani v minulosti nebol udalosťou, ktorá by sa dala napláňovať. Sezónnosť tohto fenoménu sa správala úplne inak ako napríklad pri sobášoch, ktoré si ľudia plánovali. I napriek tomu na dobu úmrtia často krátko vplývalo počasie či ďalšie vonkajšie vplyvy, ktoré sa pri dlhodobom sledovaní populácie prejavujú.

Aj v ľudovej slovesnosti z územia slovanskej kultúry sa stretávame s prísloviem tematizujúcim sezónnosť úmrtí: „*Marec, poberaj sa starec.*“ Táto ľudová múdrosť vyslovená pozorovateľmi doby vychádzala z javov, s ktorými sa stretávali, keď videli, že začiatkom jari častejšie umierali najmä starší ľudia. Táto marcová a aprílová vyššia úmrtnosť vyplývala najmä z prirodzených podmienok, ktoré na obyvateľstvo pôsobili. Vo vidieckom prostredí už v skorých jarných mesiacoch často dochádzali zásoby jedla po dlhých a silných zimách. Obyvateľstvu chýbali v potrave najmä vitamínové zložky z ovocia, ktoré sa cez zimu minulo. Jedla bolo vo všeobecnosti menej a potrebovali ho najmä živitelia rodín, teda muži v produktívnom veku. Najmenej sa dostávalo starším a ekonomicky neaktívnym obyvateľom, ktorí takto svoj život už iba dožívali. K málokrvnosti a prípadnej podvýžive sa pridávali aj žalúdočné koliky, vredy a hnačkové ochorenia. Na jar podliehali ľudia aj ochoreniam

GRAF Č. 2. SEZÓNNOŠŤ ÚMRTÍ DETÍ A DOSPELÝCH VO FARNOSTI DETVA V ROKOCH 1781–1920

Zdroj: Cirkevné matriky farnosti Detva.

chrípky, prechladnutiam či pľúcny m chorobám, ktoré si sčasti spôsobovali aj sami svojou nedbalosťou. Subjektívny pocit tepla v prvých jarných dňoch často spôsobil, že svoje kožuchy a teplé oblečenie nechali doma a vystavovali sa tak prechladnutiu. Tieto pre dnešnú dobu banálne ochorenia boli však v kombinácii s oslabeným organizmom a imunitou mnohokrát smrteľné.

Na detviansku populáciu a fenomén sezónnosti úmrtí pozeráme z dvoch uhlov pohľadu. Pozorujeme mieru detskej úmrtnosti a úmrtnosti dospelých osôb. Na Grafe č. 2 vidíme, že najviac pohrebov detí do 14 rokov sa konalo začiatkom kalendárneho roka. Najviac detí umieralo v prvých štyroch mesiacoch kalendárneho roka. Najviac pohrebov detí v prepočte na počet dní v mesiaci sa konalo vo februári. Celý rok by sme však podľa tendencií sezónnosti mohli rozdeliť na dve polovice. Silnejšia polovica roka, kedy umieralo viac detí, trvala od decembra do mája. Prepacom pomeru júnových pohrebov začala slabšia polovica roka, ktorá si vyžiadala menej detských životov, tá trvala do novembra. V silnejšej polovici roka tak umrelo 58,3 % všetkých detí.

Najvýraznejší prepád počtu pochovaných detí popisujeme v mesiaci jún. Tento prepád podielu úmrtí z mesiaca na mesiac môžeme odôvodniť istou zmenou

klimatických podmienok, ale vážnejším dôvodom boli viaceré detské epidémie, ktoré vrcholili v piatom mesiaci roka. Detská úmrtnosť klesla o ďalšie percento ešte v mesiaci júl, čím dosiahla svoje minimum. Príjem zdravej a čerstvej potravy z novej úrody mali za následok dlhodobejší pokles počtu pochovaných až do novembra. Výnimku tvorilo mierne zvyšujúce sa zastúpenie zosnulých v mesiaci august, v ktorom vo viacerých prípadoch prepukli cholerové epidémie.

V prípade, ak by sme hodnotili iba mieru skorej detskej či novorodeneckej úmrtnosti, mohla by sezónnosť úmrtí vyzerať odlišne. Úmrtia týchto detí takmer kopírujú sezónnosť narodení, a teda najviac zosnulých detí do mesiaca života by bolo v mesiacoch január a február. Túto hypotézu potvrdzuje výskum novorodeneckej úmrtnosti z oblasti Benátska, v severnom Taliansku, ktoré v skúmanom období istý čas patrilo do Rakúskej monarchie. Úmrtnosť novorodencov v 19. storočí narodených v zimných mesiacoch (november až február) vzrastala až na dvanásobné hodnoty priemerných mesačných údajov. Ak novorodenec zakúšal nízke teploty už v prvých hodinách po svojom príchode na svet, bol vystavený novej hypotermii, ktorá spôsobovala ďalšie ochorenia. Okrem prechladnutia mohlo byť dieťa napadnuté aj ochorením dýchacieho aparátu, zápalom pľúc alebo bronchitídou a príchod jeho smrti bol otázkou niekoľkých dní, nanajvýš týždňov.^[89]

Popísané tendencie boli dôsledkom dlhodobých procesov, ktoré boli ovplyvňované aj krátkymi, ale intenzívnymi javmi v podobe epidémií. Úmrtia detí často spôsobovali epidémie kiahní, kašľu a iných ochorení. Z matriky sa dozvedáme, že spomínané choroby prichádzali v rôznych častiach roka. Najfrekvencovanejšie mesiace detských úmrtí boli potvrdené aj epidémiami z rokov 1809, 1813, 1818, 1829, 1842, 1881, 1891 a 1915, kedy enormne vzrástol počet pochovaných detí v mesiacoch január až máj. Do tejto kategórie môžeme zaradiť aj epidémie čierneho kašľa a kiahní z roku 1873, ktoré na Podpoľaní zabíjali v celej prvej polovici kalendárneho roka. Rovnako v prvej polovici rokov 1791 a 1823 sa vo farnosti objavili aj iné bližšie neurčené detské epidémie. Podobne zasiahli aj vlny úmrtí počas marca až mája 1864 a 1865 spôsobené epidémiami pravých kiahní a resp. v druhom roku osýpok. V druhej polovici roku sa objavili vlny úmrtí v júni až novembri 1804, v auguste až decembri 1800 a v októbri až do konca roku 1795. Vyskytovali sa aj epidémie, ktorých priebeh trval takmer celý rok. Taká situácia nastala v mesiacoch júl 1834 až máj 1835. Obvyklá sezónnosť bola zvýšená niektorými výraznými epidémiami. Rovnako tomu bolo aj tak s cholerovou epidémiou z roku 1855, ktorá prepukla na konci júla a spôsobovala úmrtia hlavne deťom starším ako 1 rok až do začiatku októbra. Pritom sezónny priebeh cholery bol charakteristický pre zimné mesiace.

Sezónnosť úmrtí dospelého detvianskeho obyvateľstva, teda farníkov vo veku 15 rokov a starších, vyzerala vo viacerých parametroch podobne ako úmrtia detí. Pri pohľade na graf vidíme, že na detviansky cintorín boli dospelí obyvatelia

[89] G. DALLA ZUANNA – A. ROSINA, *The fatal season*, s. 248–250.

najčastejšie prinášani rovnako v úvodných štyroch mesiacoch roka. Dôvody tejto najvyššej frekvencie úmrtí sme už popísali vyššie. Kalendárny rok by sme si mohli opäť rozdeliť na dve polovice, teda tie s frekventovanejšími pohrebmi a tie s menším výskytom pohrebov. Pri úmrtnosti dospelých však hranicu mierne posúvame a polovica roka s častejšími úmrtiami začína mesiacom november a trvá do apríla. Počas týchto šiestich mesiacov umrelo približne 60 % všetkých dospelých zosnulých. Vidíme, že v tejto polovici roka je zastúpenie zosnulých ešte väčšie ako pri úmrtiach detí. Ľudové príslovie sa v detvianskej farnosti dokonale naplnilo, keďže najčastejšie dospelí ľudia umierali práve v mesiaci marec.^[90] V dubnickej farnosti v 19. storočí boli farníci najčastejšie pochovávaní tiež v prvých štyroch mesiacoch roka, avšak výrazne sa zvyšoval počet pohrebov v mesiaci august. V druhej polovici storočia výrazne stúpol počet pohrebov v septembri, čo zapríčiňovali sezónne výkyvy v prípade epidémií, najmä cholery.^[91]

Obdobie kalendárneho roka, kedy podľa matrík pochovaných badateľne umieralo štatisticky menej ľudí trvalo päť mesiacov. Išlo o mesiace jún až október, kedy výrazne klesol počet pochovávaných vo farnosti. Rozdiel medzi mesiacmi máj a jún už nebol taký značný, ako pri sezónnosti pohrebov detí. Najmenej pochovávaných vo farnosti bolo v mesiaci júl.^[92] Dostatok novej potravy sa podpísal pod nižšiu úmrtnosť až do októbra. Vyšším počtom úmrtí sa opäť vyznačoval mesiac august. Zastúpenie zosnulých zasa vzrastalo mesiacom november. Podľa výskumov z českého prostredia, ešte v 17. a 18. storočí boli úmrtia z neskorého leta, z mesiacov august a september, veľmi rozšírené. Po skorých jarných úmrtiach tvorili druhú najčastejšiu etapu sezónnosti úmrtí. Tieto úmrtia rozšírené na celom území českých krajín boli determinované najmä epidémiami moru, týfusu, kiahní a miestami aj vojnami. V 19. storočí tieto úmrtia klesali a štatisticky neboli významné.^[93]

Najkrutejšiu daň aj spomedzi dospelého obyvateľstva si vyžiadali niektoré epidémie. Tie sa však vracali síce menej často, no s o to silnejšou intenzitou. Najvýraznejší podiel na tom mali štyri veľké cholerové epidémie z rokov 1831, 1849, 1855 a 1873. Prvá, zo začiatku 30. rokov, „besnila“ od konca septembra do začiatku

[90] Marcové podiely zosnulých dosahovali vo farnosti Toszecko dokonca hodnotu 12,25 %. D. DASZKIEWICZ-ORDYŁOWSKA, *Zgony*, s. 29.

[91] Libor BERNÁT, *Obyvatelstvo dubnickej farnosti v 17.–19. storočí vo svetle matrík*. Kežmarok 2009, s. 47; 62.

[92] Výrazne nižšiu úmrtnosť počas letných mesiacov v detvianskej farnosti reflektoval miestny kostolník Jozef Szlávik vo svojom liste banskobystrickému generálnemu vikárovi Jánovi Havranovi. Popisujúc situáciu vo farnosti, sa kostolník zmieňoval o pohreboch počas letných mesiacoch: „keď je leto tak ňik ňezomre“. Detviansky kostolník písal list v júli 1900, teda v mesiaci, kedy sezónnosť úmrtnosti klesala na celoročné minimum. DA BB, Fond Spisy farských úradov 1895–1920, šk. č. 17. List Jozefa Szlávika banskobystrickému generálnemu vikárovi Jánovi Havranovi z 10. júla 1900.

[93] Ludmila FIALOVÁ, *Sezónnosť demografických událostí v českých zemích v 17. až 20. storočí*. Demografie 37, č. 1, 1995, s. 13–14.

decembra. Druhá výrazná epidémia na Podpoľaní z roku 1849 prišla už v máji a trvala do septembra. Tretia, z polovice 50. rokov, začala detvianske obyvateľstvo decimovať na konci júla a svoje posledné obeť si vzala začiatkom októbra. Najsilnejšia cholera epidémia prebehla detvianskou farnosťou v roku 1873. Rovnako ako predchádzajúca prišla uprostred leta a obyvateľstvo sužovala až do novembra. Ako vidíme, takéto intenzívne vlny úmrtí prichádzali na populáciu paradoxne v obdobiach roka, kedy zvyčajne mnoho ľudí neumieralo. Okrem cholery si množstvo životov vyžiadala aj hladomor zabíjajúci od marca 1847 do mája 1848 a ďalšia vlna úmrtí prišla v auguste a septembri o rok neskôr. Prvá polovica roka 1884 bola poznačená ďalšou silnou etapou úmrtí. Na konci skúmaného obdobia, od konca septembra do decembra 1918, si ďalšie obeť vyžiadala epidémia španielskej chrípky.

Záver

Matriky zomrelých a ich analýza kompletizujú obraz o demografickom správaní sa populácie detvianskej farnosti v rokoch 1781–1920. Ich záznamy poskytujú o detvianskej populácii obraz frekvencie úmrtí, skladbu zomrelých podľa veku, príčin smrti či ďalších špecifik. Na počty zosnulých v detvianskej farnosti vplývali najmä vlny úmrtí na choroby detí, ktoré trvale tvorili väčšinový podiel zo všetkých úmrtí. Na úmrtia dospelých populácie vplývali hlavne dôsledky neúrod ústiacich do hladomorov a nákazlivé epidémie. Vo farnosti badať demografické premeny pri sledovaní hrubej miery úmrtnosti, ktoré sa prejavili v závere 19. storočia, kedy sa miera úmrtnosti pohybovala na úrovni 30 ‰ a následne stále klesala. Pri týchto vysokých číslach len s kúskom odvahy možno hľadať stopy začiatku demografického prechodu, ktorý mal výraznejšie prehovoriť do klesajúcej intenzity úmrtnosti v nasledujúcich rokoch. Tá však záležala aj od účinného očkovania proti kiahňam, ktoré sa v Detve začalo praktizovať až v závere 19. storočia.

Detské úmrtia do 14 rokov tvorili vo farnosti polovičný až dvojtretinový podiel. Vďaka zlepšenej zdravotnej starostlivosti a hygiene sa tento podiel zmenšoval, čím sa zvyšoval priemerný vek populácie. Miera dojčenskej úmrtnosti sa pohybovala na úrovni 250 ‰, čo bola priemerná hodnota krajín strednej Európy. Úmrtnosť dojčiat a detí najväčšou mierou vplývali na celkovú úmrtnosť v populáciách Detvy, slovenského územia a ostatných krajín. Tieto hodnoty v stredo- a východoeurópskom regióne badateľne klesali až od 80. rokov 19. storočia.^[94]

Medzi príčinami detskej úmrtnosti dominovali epidemické ochorenia: pravé kiahne, čierny kašeľ či detská slabosť a šarlach. V 19. storočí sa objavilo jedno z najzákernejších ochorení. Bola ním cholera, ktorá vo viacerých vlnách postihla európsku populáciu. Najničivejšie dôsledky zanechala v detvianskej farnosti v roku 1873, kedy pochovala vyše štyri stovky farníkov. Epidémia sa vo všeobecnosti vďaka

[94] A. Wandruszka – P. Urbanitsch (ed.), *Die Habsburgermonarchie*, s. 420.

postupom lekárskej pomoci a očkovaníu vytrácali. Španielska chrípka v roku 1918 postihla najmä dospievajúce obyvateľstvo a mladých ľudí, čím zapríčinila smrť viac ako dvom stovkám Podpoľancov.

Sezónny priebeh úmrtí bol značne ovplyvňovaný klimatickými pomermi (hlavne sezónnou zmenou teplôt) a s nimi súvisiacimi zmenami životných podmienok najmä najchudobnejších vrstiev obyvateľstva. Rovnako ako detské úmrtia, tak aj pohreby dospelých sa najčastejšie konali na začiatku kalendárneho roka, v mesiacoch január až apríl. Vyššie počty úmrtí možno dávať bezprostredne do súvisu s nedostatkom čerstvých potravín a dlhou zimou, to ustávalo v mesiacoch máj a jún, keď už bolo viac slnečného svitu a tiež nová úroda. Klasickú sezónnosť často narušovali vlny epidemických ochorení, ktoré prichádzali väčšinou bez ohľadu na ročné obdobie.

Summary

The article resumes the analyze of burial church registers in the region of Podpoľanie, in central Slovakia, in the years 1781–1920. Under the term “Podpoľanie” we understand Detva’s Roman Catholic parish which is analysed on the basis of records from the parish registers. In the parish lived about 4 000 people on the end 18th century. During the all analysed period grew the number of population to over 15 000 parishioners before the First World War. During 140 years period were in Detva almost 39 000 deaths, which were the subject of our research. The article deals the crude death rate, child mortality, causes of death and seasonality of these phenomena. The analyze reveals the consequences of social factors on population changes in middle-slovak society. The demographic behavior of the population reflects endogenous and exogenous factors that stemmed in the Hungarian or all Europe.

The analyse of church registers of burial completes the picture of the demographic behavior of the population Detva’s parish in the years 1781–1920. On the number of dead in this parish affected mainly wave of child mortality, which consistently accounted for a majority share of all deaths. On the death of the adult population was affected mainly the result of crop failure estuary to famine and contagious epidemic. In the parish show demographic variables in tracking gross mortality rate, which is shown at the end of the 19th century, when the mortality rate stood at 30 ‰ and then steadily declined. At these high numbers, only with a bit of courage can find traces of demographic transition, which had significant speak to decreasing the mortality. It considered also by effective vaccination against smallpox, which began to practice at the end of the 19th century.

The relevant analysis of registration funerals brings conclusions that although only microprobe into one parish, it nevertheless brings interesting knowledge about the demographic processes of the Slovak population in the long centuries. Funeral

analysis confirms the higher mortality rates and in other many characteristics seen in the context of the concept Hajnal's Eastern European type of family. Naturally, a detailed analysis provides some interesting insights that can be discovered only a detailed study of church registry office. It is worth noting the enormous increase in funerals „black year“ 1873, the impact of the Spanish flu and rare causes of death in the form of a detailed analysis probes

**PRÍLOHA. POČTY ZOMRELÝCH PODĽA POHLAVIA VO FARNOSTI DETVA
V ROKOCH 1781–1920.**

Rok	Muži	Ženy	Bez udania pohlavia	Súčet
1781	85	81	0	166
1782	50	61	0	111
1783	62	74	0	136
1784	59	71	0	130
1785	56	58	0	114
1786	56	50	0	106
1787	135	136	0	271
1788	61	72	0	133
1789	83	69	0	152
1790	66	67	0	133
1791	114	130	0	244
1792	83	101	0	184
1793	109	87	1	197
1794	117	89	0	206
1795	154	140	0	294
1796	63	68	0	131
1797	98	80	0	178
1798	82	76	0	158
1799	81	102	0	183
1800	216	230	0	446
1801	59	73	0	132
1802	58	57	0	115
1803	70	83	0	153
1804	148	125	0	273
1805	99	96	0	195
1806	62	62	0	124
1807	87	60	0	147
1808	90	74	0	164
1809	143	169	0	312
1810	110	99	0	209
1811	92	96	0	188
1812	66	81	0	147
1813	130	149	0	279
1814	126	119	0	245
1815	70	96	0	166
1816	65	76	0	141
1817	114	114	0	228

Rok	Muži	Ženy	Bez udania pohlavia	Súčet
1818	121	101	0	222
1819	97	99	0	196
1820	61	70	2	133
1821	61	82	0	143
1822	77	81	1	159
1823	226	205	17	448
1824	67	70	0	137
1825	84	79	2	165
1826	81	75	0	156
1827	154	150	0	304
1828	116	131	0	247
1829	176	183	0	359
1830	89	100	0	189
1831	177	174	0	351
1832	86	104	0	190
1833	107	77	0	184
1834	174	169	0	343
1835	165	158	0	323
1836	102	119	0	221
1837	117	126	0	243
1838	107	85	0	192
1839	155	153	0	308
1840	81	93	0	174
1841	117	118	0	235
1842	216	213	0	429
1843	114	95	0	209
1844	97	70	0	167
1845	118	110	2	230
1846	99	99	4	202
1847	228	182	11	421
1848	167	182	3	352
1849	184	169	1	354
1850	104	110	0	214
1851	93	131	0	224
1852	122	104	0	226
1853	140	135	0	275
1854	122	107	0	229

PŘÍLOHA 1.

DOKONČENÍ

Rok	Muži	Ženy	Bez udania pohlavia	Súčet
1855	213	244	0	457
1856	123	133	0	256
1857	134	107	0	241
1858	162	136	0	298
1859	113	140	0	253
1860	79	101	0	180
1861	130	151	0	281
1862	122	123	0	245
1863	137	131	1	269
1864	204	205	1	410
1865	190	196	0	386
1866	150	139	0	289
1867	172	145	0	317
1868	201	176	0	377
1869	235	217	0	452
1870	212	200	0	412
1871	169	157	0	326
1872	176	170	0	346
1873	521	477	0	998
1874	146	142	0	288
1875	195	181	0	376
1876	191	150	0	341
1877	179	171	0	350
1878	168	206	0	374
1879	183	177	0	360
1880	239	215	0	454
1881	239	219	0	458
1882	177	144	0	321
1883	148	152	0	300
1884	222	188	0	410
1885	214	238	0	452
1886	180	183	0	363
1887	187	202	0	389

Rok	Muži	Ženy	Bez udania pohlavia	Súčet
1888	151	135	0	286
1889	141	137	0	278
1890	192	170	0	362
1891	233	218	0	451
1892	167	175	0	342
1893	173	195	0	368
1894	188	178	0	366
1895	199	171	0	370
1896	184	176	0	360
1897	166	200	0	366
1898	163	140	0	303
1899	169	163	0	332
1900	134	120	0	254
1901	179	162	0	341
1902	219	239	0	458
1903	179	156	0	335
1904	137	127	0	264
1905	196	165	0	361
1906	164	181	0	345
1907	124	151	0	275
1908	137	137	0	274
1909	165	163	0	328
1910	130	148	0	278
1911	159	172	0	331
1912	164	155	0	319
1913	161	146	0	307
1914	168	186	0	354
1915	247	285	0	532
1916	116	141	0	257
1917	128	132	0	260
1918	205	244	0	449
1919	125	108	0	233
1920	111	108	0	219

Abstract: This article focuses on infant mortality in Staňkov, a town in southwestern Bohemia, in the 19th century. Its main goal is to analyse data obtained from catholic registers of births, marriages and deaths and to explore infant mortality from different perspectives, that method of family reconstitution allows, such as whether the age of mothers affected infant mortality. Infant mortality rates from reconstructed families are also compared with other parts of population, such as illegitimate children or remaining legitimate children.

Historická demografie, 2017.41:1:73–86

Key words: Infant mortality, 19th century, Czech lands

Contact: Mgr. Lukáš Bozděch, Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Albertov 6, 128 43 Praha 2; e-mail: lukas.bozdech@gmail.com

Úvod

V polovině 18. století se lidé v českých zemích dožívali v průměru 25–28 let, zatímco na počátku 20. století to bylo už více než 40 let. Podíl živě narozených dětí, které se dožily 15 let, rostl podobným způsobem: ze 45–50 % v polovině 18. století ke dvěma třetinám koncem 19. století až k dnešním hodnotám kolem 99 %.^[1] Ještě v 19. století platilo, že křivka všeobecné úmrtnosti téměř přesně kopírovala ukazatel kojenecké úmrtnosti. Kojenci tvořili velmi podstatnou část celkového počtu zemřelých. Hladomory a epidemie, které se v té době stále ještě poměrně hojně vyskytovaly, si mnohdy vyžádaly velké množství obětí právě mezi nejmladšími dětmi^[2].

Tento příspěvek si klade za cíl podrobně se věnovat kojenecké úmrtnosti v 19. století, protože právě kojenecká úmrtnost se velmi výrazně projevovala na tehdejší demografickém vývoji. A přesto je možná trochu badatelsky opomíjena. Její analýza bývá součástí většiny tzv. farních monografií, které se, většinou metodou anonymní excerpce matrik, věnují demografickému vývoji v jedné obci či farnosti v určitém historickém období. Analýza kojenecké úmrtnosti se ale v těchto případech obvykle omezuje pouze na její celkovou míru, případně na věk zemřelých

[1] Ludmila FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, s. 175.

[2] Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965, s. 70.

kojenců nebo příčiny jejich úmrtí.^[3] Tato práce se pokouší odpovědět na podrobnější otázky týkající se kojenecké úmrtnosti, jako je např. míra kojenecké úmrtnosti podle pořadí narozených, podle věku matky či podle legitimacy dítěte.

Kojenecká úmrtnost v českých zemích v 19. století

V 19. století zůstává zachován ráz úmrtnosti z předchozích staletí, kdy nejvyšší pravděpodobnost úmrtí byla těsně po narození.^[4] Děti do 1 roku tvořily v tomto období mimořádně početnou část zemřelých a ukazatel kojenecké úmrtnosti se velmi výrazně odrážel v celkové úrovni úmrtnosti.^[5] Chlapci do 1 roku tvořili asi třetinu zemřelých mužů a dívky do 1 roku asi čtvrtinu všech zemřelých žen.^[6] České země v tomto ohledu výrazně zaostávaly za zeměmi západní či severní Evropy, které zejména koncem 19. století dosahovaly mnohem nižších hodnot.^[7]

Kvocient kojenecké úmrtnosti (počet zemřelých do 1 roku života na 1000 živě narozených) se v českých zemích po téměř celé 19. století pohyboval mezi 250 až 280 ‰, přičemž k mírnému poklesu došlo až na samotném konci století.^[8] Úroveň kojenecké úmrtnosti v jednotlivých letech byla ovlivňována mnoha faktory. Na počátku 19. století se její úroveň v některých letech podstatně zvýšila hlavně v souvislosti s napoleonskými válkami. Nepříznivě se na kojenecké úmrtnosti pochopitelně projevovaly také hladomory nebo epidemie infekčních nemocí. V první polovině 19. století však v českých zemích nedošlo k trvalejší změně v úrovni kojenecké úmrtnosti.^[9]

Velmi vysoká kojenecká úmrtnost byla zejména ve městech,^[10] hlavně v Praze, kde na přelomu 18. a 19. století stoupala až ke 400 ‰, přičemž v jednom pražském

[3] Např. Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*. In *Historická demografie* 30, 2006, s. 109–114; Vendula KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo farnosti Stařeč v 19. století*. In *Historická demografie* 35, 2011, s. 68–72; Alexandra ŠIKULOVÁ, *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století*. In *Historická demografie* 35, 2011, s. 234–237; Markéta VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj Žitenic v 19. století*. In *Historická demografie* 30, 2006, s. 171–174 a mnohé další

[4] Ludmila FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, s. 188–189.

[5] Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*. In *Historická demografie* 11, 1987, s. 141.

[6] Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. polovině 20. století*. *Demografie* 45, 2003, s. 179.

[7] Ludmila FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, s. 185.

[8] Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965, s. 338.

[9] Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. polovině 20. století*. *Demografie* 45, 2003, s. 178.

[10] Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*. In *Historická demografie* 11, 1987, s. 145.

okrsku dokonce přesahovala hodnotu 600 %.^[11] K vyšším hodnotám kojenecké úmrtnosti ve městech v porovnání s venkovem přispíval v 19. století také rychlý rozvoj průmyslu a s ním spojené stěhování velkého počtu lidí do měst za prací. Na jejich životní podmínky (ubytování, hygiena apod.) ovšem nebyl brán velký zřetel, což se projevilo mimo jiné i na vysoké kojenecké úmrtnosti jejich dětí.^[12] K horší kojenecké úmrtnosti v průmyslových oblastech v porovnání se zemědělskými také přispívala větší ekonomická aktivita vdaných žen.^[13]

Zdroje dat a metody práce

Zdrojem dat pro tuto analýzu byly matriky oddaných, narozených a zemřelých pro obec Staňkov nacházející se v dnešním okrese Domažlice.^[14] Přestože mnohé z těchto matrik evidují události ve více obcích nebo dokonce v celé staňkovské farnosti, byl předmětem zkoumání pouze samotný Staňkov. Cílem bylo zachytit sňatkové kohorty mezi léty 1800 a 1900 metodou rekonstrukce rodin.^[15] S použitím MS Excel tedy byly sestavovány tzv. rodinné listy za tyto sňatkové kohorty a následně byly do těchto rodin doplňovány narozené děti. V poslední fázi pak byly zaneseny údaje o datech úmrtí jednotlivých osob. Protože je potřeba identifikovat konkrétní osoby, je pro metodu rekonstrukce rodin potřebná jmenná excerpce matrik. V takto vzniklém vzorku jsou obsaženy všechny sňatkové kohorty z let 1800 až 1900 a děti, které se do těchto manželství narodily. Pro potřeby této analýzy bylo doplněno ještě další omezení, tedy to, že byly zpracovávány údaje o dětech narozených pouze do roku 1900, tedy nikoli o všech dětech narozených v těchto manželstvích.

Metoda rekonstrukce rodin v porovnání s anonymní excerpčí matrik umožňuje detailnější analýzu nejrůznějších aspektů populačního vývoje včetně kojenecké úmrtnosti, protože pracuje s konkrétními osobami, nikoli jen s celkovým počtem jednotlivých událostí. Její nevýhoda ovšem spočívá v tom, že takovýmto způsobem

[11] Alena ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785–1815 na základě matrik*. In Historická demografie 2, 1968, s. 50.

[12] Ludmila FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, s. 153.

[13] Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. polovině 20. století*. Demografie 45, 2003, s. 181.

[14] Státní oblastní archiv (SOA) v Plzni, *Sbírka matrik, matrika oddaných*, řk. f. ú. Staňkov, i. č. 14, 15, 27–29; SOA v Plzni, *Sbírka matrik, matrika narozených*, řk. f. ú. Staňkov, i. č. 05–08, 10, 20, 21, 38, 39; SOA v Plzni, *Sbírka matrik, matrika zemřelých*, řk. f. ú. Staňkov, i. č. 17–19, 30, 31, 36, vše dostupné online na <http://www.portafontium.eu/>.

[15] Podrobněji k metodě rekonstrukce rodin např. Eduard MAUR, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*. In Historická demografie 2, 1968, s. 72–83; Eliška ČÁŇOVÁ, *K problematice rekonstrukce rodin na základě matričních zápisů ve farnosti Broumov*. In Historická demografie 27, 2003, s. 243–249; Eliška ČÁŇOVÁ, *K problematice rekonstrukce rodin na základě matričních zápisů ve farnosti Broumov 2*. In Historická demografie 28, 2004, s. 203–207.

nelze zachytit všechny lidi, kteří tehdy v dané lokalitě žili. Mnou sestavený soubor obsahuje pouze manželské páry, jejichž sňatek byl zapsán v místní matrice oddaných a jejichž děti byly zaznamenány v matrice narozených. Nelze tak tímto způsobem sledovat např. děti narozené mimo manželství nebo rodiny, které z daného místa nepocházely. Většinou stačilo, aby z obce či farnosti nepocházela jen nevěsta, protože se sňatky obvykle konaly v místě jejího původu a v příslušné matrice byl sňatek také zapsán.

Tato omezení se mohou projevit i na výsledném vzorku, který díky tomu nemusí být „reprezentativní“. Větší zastoupení než v celé populaci v něm bezpochyby budou mít místní rodáci a naopak v něm nemohou být zahrnuti rodiny, které se do místa přistěhovaly. Je proto velmi pravděpodobné, že v takovémto vzorku bude nadhodnocen podíl spíše zámožnější části populace, která se obvykle příliš nestěhovala.^[16] Věra Kalousková ve své studii o obyvatelstvu Lochenic zjistila, že mezi sedláky či chalupníky tvořili imigranti jen minimální podíl, zatímco u jiných skupin obyvatelstva, např. tovaryšů, bylo zastoupení imigrantů mnohonásobně vyšší.^[17] Z důvodu, že analyzovaný vzorek obsahuje hlavně usedlou a zámožnější část populace, se dá očekávat, že i zjištěné výsledky budou reflektovat demografické chování spíše této části tehdejší populace. V analyzovaném vzorku také nemohou být zachyceny nelegitimně narozené děti.

Obec Staňkov v 19. století

Staňkov je obec v jihozápadních Čechách v dnešním okrese Domažlice vzdálená asi 30 km od Plzně či Klatov a 20 km od Domažlic. V blízkosti obce dříve probíhala hranice mezi českou a německou jazykovou většinou, přestože Staňkov samotný byl městem s výraznou českou převahou. Staňkov jako jedna obec byl administrativně vytvořen až těsně před 2. světovou válkou. Do té doby existovaly *Staňkov-město* na levém břehu řeky Radbuzy a *Staňkov-ves* na břehu pravém.^[18] Toto rozdělení platí dodnes, ovšem už jen v rámci téhož města (oficiálně Staňkov I a Staňkov II). V současné době patří ke Staňkovu i vsi Krchleby, Vránov a Ohůčov.^[19]

V roce 1718 měla celá staňkovská farnost sv. Jakuba Většího celkem 1335 duší, z toho však pouze 378 v obou Staňkovech.^[20] V první polovině 19. století se pak

[16] Alice VELKOVÁ, *Výzkum sociální mobility na příkladu osob narozených v letech 1791–1800 na panství Štáhlavy*. In *Historická demografie* 27, 2003, s. 181–182.

[17] Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*. In *Historická demografie* 30, 2006, s. 137.

[18] Věra STEINBACHOVÁ aj., *Staňkov 775 let*, Plzeň 2008, s. 6.

[19] *Tamtéž*, s. 21.

[20] Věra STEINBACHOVÁ, *750 let Staňkova (historie a současnost města) 1233–1983*. Staňkov 1983 s. 13.

počet obyvatel pohyboval přibližně kolem 1300.^[21] Při prvním sčítání lidu v roce 1869 bylo ve Staňkově sečteno celkem 1583 obyvatel, přičemž do roku 1900 se jejich počet zvýšil až na 3047.^[22] Počet obyvatel ve Staňkově přitom v tomto období rostl nejen přirozenou měnou, ale díky množství pracovních příležitostí přibývalo obyvatel i stěhováním.^[23]

Od počátku se oba Staňkovy od sebe poměrně výrazně lišily. Jak už názvy napovídají, Staňkov-město měl spíše řemeslný charakter, kdežto Staňkov-ves byl ryze zemědělskou oblastí. Podle Tereziánských katastrů bylo ve Staňkově-městě 7 tkalců, 3 řezníci, 2 krejčí, 3 ševci, soukeník, barvíř, koželuh, bednář, truhlář, provazník, zedník, hrnčíř, pekař, mlynář a kovář, kdežto ve Staňkově-vsi byli pouze mlynář a kovář. V roce 1836 bylo ve Staňkově-městě 111 živnostníků, z nichž nejčetnější byli ševci (21).^[24] Ševcovské řemeslo mělo ve Staňkově tradici, protože existence ševcovského cechu je doložena od roku 1695. Poměrně bouřlivým vývojem si prošli i staňkovští soukeníci. V roce 1837 bylo ve Staňkově 26 soukenických mistrů, kteří usilovali o vytvoření vlastního cechu. Ovšem v následujících letech došlo k prudkému úpadku tohoto řemesla a do roku 1840 klesl počet soukenických mistrů na 14.^[25] Zemědělství ve Staňkově nebylo příliš rozvinuté. Hodně se zde pěstoval len a z dobytka se nejvíce chovaly ovce a prasata.^[26]

Přestože Ludmila Kárníková ve svém přehledu ekonomických oblastí českých zemí v období kapitalismu řadí okres Horšovský Týn, ke kterému tehdy Staňkov náležel, mezi neúrodné neprůmyslové oblasti,^[27] v případě Staňkova samotného to příliš neplatilo. Již kolem roku 1800 se v okolí města začíná těžit černé uhlí a později také zinkové a olovené rudy.^[28] Velkým milníkem bylo v roce 1861 otevření České západní dráhy spojující Bavorsko a Plzeň, později i Prahu. Dobré dopravní spojení a dostatek surovin přispěly k tomu, že ve Staňkově ve 2. polovině 19. století začaly vznikat průmyslové podniky. V rychlém sledu na konci 60. a počátku 70. let tak byly postaveny skelná huť a továrna na lité a zrcadlové

[21] Podle Sommerova popisu Čech žilo ve Staňkově – městě v roce 1836 celkem 784 obyvatel, ve Staňkově – vsi žilo v roce 1849 v 63 chalupách 526 obyvatel. Cit. dle Věra STEINBACHOVÁ, *750 let Staňkova (historie a současnost města) 1233–1983*. Staňkov 1983, s. 19.

[22] ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD, *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2011*. Praha 2016. Dostupné online na: <https://www.czso.cz/csu/czso/historicky-lexikon-obci-1869-az-2015>

[23] Lukáš BOZDĚCH, *Vývoj obyvatelstva Staňkova v 19. století*. Praha 2012, Diplomová práce. Univerzita Karlova. Přírodovědecká fakulta, s. 17.

[24] Věra STEINBACHOVÁ aj., *Staňkov 775 let*, Plzeň 2008, s. 22–23.

[25] Věra STEINBACHOVÁ, *750 let Staňkova (historie a současnost města) 1233–1983*. Staňkov 1983, s. 13.

[26] Tamtéž, s. 19.

[27] Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965, s. 323.

[28] Věra STEINBACHOVÁ aj., *Staňkov 775 let*, Plzeň, 2008, s. 28.

sklo, několik cihlen a městský pivovar. Místní výrobky se brzy začaly vyvážet do celé Evropy.^[29]

Kojenecká úmrtnost ve Staňkově v 19. století

Staňkov měl v 19. století v porovnání s jinými prozkoumanými lokalitami horší ukazatele úmrtnosti. Průměrný věk zemřelých jen mírně překračoval hranici 20 let a až na konci 19. století se přiblížil 25 letům.^[30] Zemřeli do 1 roku tvořili značnou část všech zemřelých. Jejich podíl se obvykle pohyboval kolem 40 %, ale nebylo výjimkou, že krátkodobě přesáhl i padesátiprocentní hranici^[31].

Kojenecká úmrtnost podle období

Kojenecká úmrtnost se v 19. století pohybovala v celostátním průměru mezi 250 až 280 ‰ a až v poslední dekádě klesla pod 250 ‰. Ve Staňkově na zkoumaném vzorku můžeme pozorovat tentýž trend, ovšem vzhledem k omezené velikosti vzorku jsou výkyvy v jednotlivých dekádách větší. Nejvyšších hodnot dosahovala kojenecká úmrtnost mezi lety 1861–1870, kdy vystoupila až na 311 ‰, a naopak v poslední dekádě klesla dokonce i pod 200 ‰.

TABULKA Č. 1. KOJENECKÁ ÚMRTNOST DĚTÍ NAROZENÝCH VE STAŇKOVĚ ZE VZORKU REKONSTRUKCE RODIN, GENERACE DĚTÍ 1800–1900 NAROZENÉ ŽENÁM ZE SŇATKOVÝCH KOHORT 1800–1900

Období	Počet narozených dětí	Počet dětí zemřelých do 1 roku	Kojenecká úmrtnost (v ‰)
1800–1810	112	29	259
1811–1820	185	46	249
1821–1830	188	48	255
1831–1840	277	68	245
1841–1850	346	104	301
1851–1860	293	82	280
1861–1870	309	96	311
1871–1880	359	82	228
1881–1890	464	107	231
1891–1900	597	118	198
1800–1900	3130	780	249

[29] Věra STEINBACHOVÁ aj., *Staňkov 775 let*, Plzeň, 2008, s. 24–29.

[30] Lukáš BOZDĚCH, *Vývoj obyvatelstva Staňkova v 19. století*. Diplomová práce. Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2012, s. 26.

[31] Tamtéž, s. 25.

Kojenecká úmrtnost podle pořadí narozeného dítěte

Jednou z výhod metody rekonstrukce rodin je mj. také to, že můžeme kojeneckou úmrtnost analyzovat i podle pořadí narozeného dítěte. Ve Staňkově se kojenecká úmrtnost v závislosti na pořadí dítěte lišila poměrně výrazně. Nejnižších hodnot dosahovala u čtvrtých dětí (nepočítáme-li pořadí s velmi malým počtem pozorování), kde při průměru za celé 19. století nevystoupala ani ke 200 %. Naopak nejvyšší byla u dětí vyšších pořadí – hlavně devátých a jedenáctých. Zajímavá je o poznání vyšší kojenecká úmrtnost u dětí prvního pořadí oproti druhým či třetím. Je možné, že zde mohla sehrát roli jistá „nezkušenost“ matek s péčí o dítě.

TABULKA Č. 2. KOJENECKÁ ÚMRTNOST PODLE POŘADÍ NAROZENÉHO DÍTĚTE, STAŇKOV, GENERACE DĚTÍ 1800–1900 NAROZENÉ ŽENÁM ZE SŇATKOVÝCH KOHORT 1800–1900

	Pořadí dítěte															
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	celkem
Narození	688	580	478	383	300	224	167	122	83	50	30	16	6	2	1	3130
Zemřelí	191	130	107	74	70	57	49	35	34	13	15	3	1	1	–	780
k. ú. (%)	278	224	224	193	233	254	293	287	410	260	500	188	167	500	–	249

Jasný trend je ještě patrnější z následující tabulky agregující některá pořadí. S výjimkou prvorozených, u kterých dosahuje kojenecká úmrtnost nadprůměrné hodnoty 278 %, platí, že čím vyšší pořadí narozeného dítěte, tím vyšší úroveň kojenecké úmrtnosti. Nejvyšší kojeneckou úmrtnost tedy lze pozorovat u dětí devátého a vyššího pořadí. Rozdíl mezi kojeneckou úmrtností dětí druhého až čtvrtého pořadí a devátého a vyššího dosahuje dokonce 140 promilových bodů.

TABULKA Č. 3. KOJENECKÁ ÚMRTNOST PODLE POŘADÍ NAROZENÉHO DÍTĚTE, STAŇKOV, GENERACE DĚTÍ 1800–1900 NAROZENÝCH ŽENÁM ZE SŇATKOVÝCH KOHORT 1800–1900, AGREGOVANÉ HODNOTY

	Pořadí dítěte				
	1.	2.–4.	5.–8.	9. a další	celkem
Narození	688	1441	813	188	3130
Zemřelí	191	311	211	67	780
k. ú. (%)	278	216	260	356	249

Kojenecká úmrtnost podle věku matky

Ve starém demografickém režimu platilo, že vdané ženy rodily děti v pravidelných intervalech od sňatku až do menopauzy. Počet dětí, které vdaná žena porodila, závisel tedy hlavně na sňatkovém věku ženy a na zdravotním stavu obou manželů. Meziporodní intervaly se začínaly prodlužovat až po ženině třicítce a na jejich délku mělo také vliv to, zda předcházející dítě přežilo kojenecký věk či nikoli.^[32]

Ovšem jak lze vidět v tabulce č. 4, věk žen měl vliv nejen na délku meziporodních intervalů, ale i na kojeneckou úmrtnost jejich dětí. Ve Staňkově v 19. století můžeme pozorovat nejnižší kojeneckou úmrtnost u dětí narozených matkám ve věku 20–34 let (mezi 240 až 250 ‰). Naopak nejvíce umíralo dětí narozených matkám ve vyšším nebo naopak nejnižším věku. Kojenecká úmrtnost dětí narozených matkám mladších než 20 let a starších než 40 let přesahovala 280 ‰. U věkové skupiny 15–19 let je ovšem k dispozici pouze poměrně malý vzorek (78 dětí), takže možnost náhodné odchylky je zde větší.

TABULKA Č. 4. KOJENECKÁ ÚMRTNOST PODLE VĚKU MATKY, STAŇKOV, GENERACE DĚTÍ 1800–1900 NAROZENÉ MATKÁM ZE SŇATKOVÝCH KOHORT 1800–1900

	Věk matky							Celkem
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40+	Nezj.	
Narození	78	656	864	749	531	249	3	3130
Zemřelí	22	162	207	182	136	70	1	780
k. ú. (‰)	282	247	240	243	256	281	333	249

Podíl analyzované kojenecké úmrtnosti na kojenecké úmrtnosti celého Staňkova

Předchozí rozbor kojenecké úmrtnosti podle jednotlivých kritérií byl založen na vzorku získaném metodou rekonstrukce rodin, která však zachycuje pouze legitimně narozené děti usudých vrstev obyvatelstva. Zjištěné výsledky proto nemusejí odpovídat hodnotám za celou tehdejší populaci. Existuje vcelku oprávněná obava, že v 19. století v době zvyšující se migrace tato metoda, původně vytvořená pro analýzu v předstatistickém období, přestává mít dostatečnou vypovídací schopnost.^[33]

Vývoj obyvatelstva celého Staňkova mezi lety 1827 až 1900 za použití metody anonymní excerpce matrik byl předmětem mé diplomové práce.^[34] Srovnáním

[32] Ludmila FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, s. 167.

[33] Srvn. např. Věra HRUŠKOVÁ, *Vliv změny profese na rodinu příměstské vesnice druhé poloviny 19. století*. In *Historická demografie* 17, 1993, s. 214.

[34] Lukáš BOZDĚCH, *Vývoj obyvatelstva Staňkova v 19. století*. Diplomová práce, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2012, 66 s.

celkového počtu narozených a zemřelých do 1 roku z anonymní excerpce matrik, která zachycuje veškeré události v celé obci, s počtem těchto událostí ve vzorku z rekonstrukce rodin si lze udělat představu o tom, jak velkou část tehdejší populace rekonstruované rodiny tvořily, resp. jak velká část živě narozených dětí a zemřelých kojenců byla zachycena rekonstrukcí rodin.

TABULKA Č. 5. PODÍLY ŽIVĚ NAROZENÝCH DĚTÍ A ZEMŘELÝCH KOJENCŮ VE VZORKU REKONSTRUKCE RODIN VE STAŇKOVĚ V LETECH 1831–1900, V PROCENTECH

Období	Narození	Zemřelí
1831–1840	49,4	47,6
1841–1850	56,4	62,3
1851–1860	55,0	46,1
1861–1870	45,2	39,0
1871–1880	44,2	38,0
1881–1890	49,2	43,7
1891–1900	52,9	46,3
1831–1900	50,1	45,3

Největší podíl narozených dětí i zemřelých kojenců byl zachycen ve 40. letech 19. století, kdy se přes 56 % dětí narodilo do rekonstruovaných rodin a kojenci zemřeli v těchto rodinách tvořili více než 62 % jejich úhrnu v celé obci. Nejmenší podíl byl naopak zaznamenán mezi lety 1871 a 1880, kdy se tento podíl pohyboval pod 45 % u obou typů událostí. Poměrně nízké podíly zachycených událostí v 60. a 70. letech 19. století mohou souviset s výstavbou železnice a zakládáním mnoha průmyslových podniků, tedy s poměrně hektickým obdobím v dějinách obce. Celkově lze konstatovat, že podíl rekonstruovaných rodin na celkovém počtu jednotlivých událostí byl na konci 19. století srovnatelný s jeho první polovinou, což je období, pro které se metody rekonstrukce rodin běžně využívá.^[35] Obavy z toho, že metodu rekonstrukce rodin nelze plnohodnotně využívat i v pozdějším období, se tak neukazují být zcela oprávněné. Za sledovaných 70 let byla metodou rekonstrukce rodin zachycena přibližně polovina všech ve Staňkově narozených dětí a okolo 45 % zemřelých kojenců.

[35] Např. Ladislav DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701–1850: Historicko-demografická studie*. In: Ústecký sborník historický 1985. Ústí nad Labem 1985, s. 143–239.

Kojenecká úmrtnost jednotlivých skupin obyvatelstva ve Staňkově v letech 1831–1900

S použitím dat z anonymní excerptce matrik lze získat představu i o úrovni kojenecké úmrtnosti podle jednotlivých složek tehdejšího staňkovského obyvatelstva. Při znalosti počtu narozených dětí a zemřelých kojenců za celou obec a těchto dat za nelegitimně narozené děti lze porovnat kojeneckou úmrtnost dětí narozených v manželství a dětí narozených svobodným matkám. Vzorek rodin zpracovaných metodou rekonstrukce rodin pak lze porovnat s ostatními legitimně narozenými dětmi, abychom zjistili, zda se i tyto dvě skupiny nějak lišily. Data z anonymní excerptce však nejsou k dispozici za celé 19. století, a proto se následující srovnání týkají pouze období let 1831 až 1900.

Kojenecká úmrtnost podle legitimacy

Děti narozené mimo manželství umíraly v kojeneckém věku častěji než děti narozené do manželství. Vyšší úmrtnost těsně po narození mohla být dána nižší tělesnou odolností v souvislosti s nižší porodní hmotností. Úmrtnost delší dobu po porodu pak byla patrně dána spíše exogenními důvody, horší péčí o nelegitimně narozené děti a obvykle také horším sociálním postavením matek takto narozených dětí.^[36]

Podle předpokladů se ve Staňkově v 19. století lišila úroveň kojenecké úmrtnosti podle legitimacy narozených dětí. Děti narozené v manželství měly za období 1831–1900 kojeneckou úmrtnost 271 ‰, zatímco nelegitimně narozené dosahovaly hodnot o 50 promilových bodů vyšších. Hodnoty u nelegitimně narozených dětí v čase poměrně výrazně kolísají, což je dáno mnohdy malou početností souboru (např. mezi léty 1841 až 1850 se narodilo ve Staňkově svobodným matkám pouze 34 dětí a ve stejném období 7 nelegitimně narozených kojenců zemřelo). Překvapivě výrazně ovšem kolísají i hodnoty kojenecké úmrtnosti legitimně narozených dětí, což ovšem lze jen těžko přisuzovat velikosti vzorku. Zatímco v letech 1831 až 1840 připadalo na 1000 živě narozených dětí 239 zemřelých v kojeneckém věku, mezi lety 1861 a 1870 to už bylo 358, tedy hodnota přibližně o polovinu vyšší. Od 70. let 19. století kojenecká úmrtnost legitimně narozených dětí klesala a minima 218 ‰ dosáhla v posledním desetiletí 19. století.

Celkový rozdíl 50 promilových bodů mezi legitimně a nelegitimně narozenými dětmi zjištěný ve Staňkově byl na tehdejší dobu velmi nízký. V Ločenicích, které zkoumala v období mezi lety 1784 a 1900 Věra Kalousková, dosahovala kojenecká úmrtnost dětí narozených do manželství „jenom“ 202 ‰, zatímco děti svobodných matek měly kojeneckou úmrtnost dokonce 364 ‰, tedy hodnotu o více než

[36] Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. polovině 20. století*. Demografie 45, 2003, s. 185.

160 promilových bodů vyšší.^[37] Podobná situace panovala i v Poličce v 2. polovině 19. století, kde se kojenecká úmrtnost lišila podle legitimacy o 170 promilových bodů (legitimní 223 ‰ a nelegitimní 393 ‰).^[38]

TABULKA Č. 6. KOJENECKÁ ÚMRTNOST VE STAŇKOVĚ V LETECH 1831–1900
PODLE LEGITIMITY NAROZENÝCH DĚTÍ

Období	Manželské děti			Děti narozené mimo manželství		
	Narození	Zemřelí	k. ú. (‰)	Narození	Zemřelí	k. ú. (‰)
1831–1840	507	121	239	54	22	407
1841–1850	579	160	276	34	7	206
1851–1860	474	157	331	59	21	356
1861–1870	628	225	358	55	21	382
1871–1880	759	201	265	54	15	278
1881–1890	883	229	259	61	16	262
1891–1900	1041	227	218	88	28	318
1831–1900	4871	1320	271	405	130	321

Srovnání kojenecké úmrtnosti ve vzorku pro rekonstrukci rodin a ostatních legitimně narozených dětí

Ve Staňkově se mezi lety 1831 a 1900 narodilo celkem 5276 dětí a ve stejném období zemřelo 1450 kojenců. Z tohoto počtu bylo 405 dětí narozených mimo manželství a 130 dětí svobodných matek zemřelo v kojeneckém věku. Ze zbývajících počtu se do manželství, která bylo možno analyzovat metodou rekonstrukce rodin, narodilo 2645 dětí, z nichž 657 zemřelo před svými prvními narozeninami. Zbývajících 2226 narozených dětí a 663 zemřelých kojenců tedy muselo patřit do rodin, které z nějakého důvodu nebylo možné analyzovat metodou rekonstrukce rodin.

Důvodem, proč nelze některé rodiny tehdy žijící ve Staňkově zkoumat metodou rekonstrukce rodin, je především to, že se sňatek rodičů neodehrál v místní farnosti a není tudíž zaznamenán ve staňkovské matrice. To se týkalo nejen rodin, které se celé do obce přistěhovaly, ale i těch případů, kdy si např. muž, který ze Staňkova pocházel, bral ženu nepocházející ze staňkovské farnosti a sňatek byl tudíž zapsán do jiné matriky. V tomto „nerekonstruovaném“ zbytku populace tak

[37] Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*. In *Historická demografie* 30, 2006, s. 113.

[38] Eliška CHADIMOVÁ, *Nemanželské děti v Poličce ve druhé polovině 19. století*. In *Historická demografie* 40, 2016, s. 221.

jsou zastoupeni nejen imigranti do Staňkova, ale i rodiny, kde pouze žena nebyla místní.

Je samozřejmě pravděpodobné, že se v tomto vzorku vyskytují i ve Staňkově zemřelí kojenci, kteří se narodili jinde. Stejně tak je ovšem možné, že vzorek obsahuje i děti ve Staňkově narozené, které sice zemřely v kojeneckém věku, ale jejich úmrtí nelze zjistit, protože zemřely jinde. Na tento problém však naráží každá studie, která pracuje s daty z anonymní excerpce matrik, protože se v takovém případě nepracuje s konkrétními jedinci, ale jen s celkovými počty jednotlivých událostí.

Bylo již zmíněno, že metoda rekonstrukce rodin je spíše schopná zachytit usedlejší a zámožnější část populace, protože např. sedláci, chalupníci nebo domkáři se stěhovali minimálně.^[39] Největší míru migrace naopak vykazovali tovaryši nebo dělníci mimo zemědělství, tedy zejména chudší skupiny obyvatelstva.^[40] Je tedy poměrně pravděpodobné, že vzorek pro rekonstrukci rodin a vzorek ostatních legitimně narozených budou odrážet demografické poměry těchto skupin obyvatelstva.

TABULKA Č. 7. KOJENECKÁ ÚMRTNOST LEGITIMNĚ NAROZENÝCH DĚTÍ VE STAŇKOVĚ V LETECH 1831–1900, SROVNÁNÍ VZORKU REKONSTRUOVANÝCH RODIN A OSTATNÍCH LEGITIMNĚ NAROZENÝCH

Období	Rekonstruované rodiny			Ostatní rodiny		
	narození	zemřelí	k. ú. (‰)	narození	zemřelí	k. ú. (‰)
1831–1840	277	68	245	230	53	230
1841–1850	346	104	301	233	56	240
1851–1860	293	82	280	181	75	414
1861–1870	309	96	314	319	129	404
1871–1880	359	82	231	400	119	298
1881–1890	464	107	220	419	122	291
1891–1900	597	118	198	444	109	245
1831–1900	2645	657	248	2226	663	298

Mezi lety 1831 a 1900 dosáhla kojenecká úmrtnost v rekonstruovaných rodinách hodnoty 248 ‰, zatímco u ostatních legitimně narozených dětí to bylo 298 ‰. Přestože jsou oba dva vzorky podobně velké, nemají rekonstruované rodiny tak velké výkyvy v kojenecké úmrtnosti jako ostatní rodiny. Ve třicátých a čtyřicátých letech 19. století byla kojenecká úmrtnost obou skupin na podobné úrovni. Zlom nastal v padesátých letech, protože od této chvíle už byla kojenecká úmrtnost

[39] Alice VELKOVÁ, *Výzkum sociální mobility na příkladu osob narozených v letech 1791–1800 na panství Štáhlavy*. In *Historická demografie* 27, 2003, s. 181–182.

[40] Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Ločenice v letech 1784–1900*. In *Historická demografie* 30, 2006, s. 137.

děti v nerekonstruovaných rodinách vyšší. Potvrzuje se tedy předpoklad, že děti z usedlých rodin umíraly méně než jejich protějšci z rodin přistěhovalých.

Nejvyšších hodnot dosahovala kojenecká úmrtnost u nerekonstruovaných rodin mezi lety 1851 a 1860, kdy vystoupila až na 414 ‰. V tomto období se také obě analyzované skupiny nejvíce lišily – dokonce o 134 promilových bodů. Možností vysvětlení takto velkého vzestupu kojenecké úmrtnosti u nerekonstruovaných rodin by teoreticky mohla být migrace. Jinými slovy k tomu mohlo přispět, pokud by ve Staňkově umíraly legitimně narozené děti imigrantů, které se ovšem narodily jinde. Jejich narození by pak ve staňkovských matrikách nebylo, kdežto jejich úmrtí ano, takže by mohly zvyšovat ukazatel kojenecké úmrtnosti. Z tohoto důvodu jsem se rozhodl podrobně se věnovat intervalu zemřelých kojenců mezi lety 1851 a 1860, abych zjistil, zda k tomuto zkreslení nedošlo. Ze všech případů zemřelých kojenců ze zmíněného období však pouze 4 nebyli zapsáni ve staňkovských matrikách narozených. Je tedy pravděpodobné, že skupina legitimně narozených dětí z nerekonstruovaných rodin v této době opravdu dosahovala takto vysokých hodnot kojenecké úmrtnosti.

Závěr

Kojenecká úmrtnost dosahovala v 19. století v českých zemích velmi vysokých hodnot a ani Staňkov nebyl výjimkou. Analýza vzorku získaného metodou rekonstrukce rodin ukázala na některé zajímavé rozdíly ve struktuře kojenecké úmrtnosti. Nejnižší úroveň kojenecké úmrtnosti byla zjištěna u dětí nízkého pořadí, zatímco vyšších hodnot dosahovala u dětí vyššího pořadí, ale také u prvorozených. Nejvyšší šanci na přežití kojeneckého věku měly děti, které se narodily ženám mezi 20 a 34 lety. Mnohem horší pravděpodobnost přežití kojeneckého věku pak měly děti čtyřicetiletých a starších matek a děti nejmladších žen do 19 let. Srovnáním s celkovými počty narozených dětí a zemřelých kojenců bylo zjištěno, že tento vzorek získaný metodou rekonstrukce rodin zahrnoval přibližně 50 % všech tehdy narozených dětí a přibližně 45 % zemřelých kojenců z celkového úhrnu.

Analýza kojenecké úmrtnosti podle legitimacy prokázala, že i ve Staňkově byla vyšší kojenecká úmrtnost u nelegitimně narozených dětí v porovnání s legitimními, ale tento rozdíl nebyl zdaleka tak markantní jako v jiných studovaných lokalitách. Srovnání dvou skupin legitimně narozených dětí – tedy těch zachycených metodou rekonstrukce rodin a ostatních – naznačilo, že děti z rekonstruovaných rodin umíraly s menší pravděpodobností než děti v ostatních rodinách.

Summary

This article focuses on infant mortality in the 19th century in Bohemia. Infant mortality rates at that time were very high compared to western or northern Europe. On average, every tenth child died within the first month of its life and every

third or fourth child died before its first birthday. This level of infant mortality had not been significantly improved until the last decade of the 19th century.

This article presents the results from Staňkov, a town in southwestern Bohemia. These results are based on data obtained from catholic registers using a method of family reconstruction. The study showed, that second-, third- or fourth-born children were less likely to die in infancy than their younger siblings or first-born children. Children born to mothers aged between 20 and 34 years had lower infant mortality rates compared to children born to the youngest mothers and to women over 40 years of age,

The method of family reconstruction allows very detailed analysis of infant mortality. On the other hand only people from local parish, that lived their entire lives in the town, can be analysed using this method. These people accounted for approximately 50 % of all births and for about 45 % of deaths in infancy from 1831 to 1900. Infant mortality rates of this sample were therefore compared to other parts of population to determine, whether or not this part of population had different levels of infant mortality from the rest. Results showed, that children born out of wedlock had the highest infant mortality rates of all the groups and families, that could be analysed using a method of family reconstruction, had the lowest infant mortality rates, even compared to other children born into marriage.

POZDNÍ MATEŘSTVÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH V OBDOBÍ 1920–1937

Michaela Šimečková

Late Motherhood on the Czech Lands between 1920 and 1937

Abstract: The article refers the issue of late motherhood on the Czech lands between 1920 and 1937. It describes the changes that have occurred during the observed years as to fertility of women aged over 35, using selected demographic indicators. In the second part the focus lies on the analysis of late motherhood in medial discourse of professional and feminine/lifestyle periodicals. In the very end, the form of late motherhood is discussed.

Historická demografie, 2017:41:1:87–107

Key words: late motherhood, maternity, fertility, discourse analysis, content analysis, mixed methods research

Contact: Mgr. et Mgr. Michaela Šimečková, Katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Albertov 6, Praha 2; e-mail: michaela.simeckova@gmail.com

1. Úvod

Pozdní mateřství, mateřství žen po 35. roce života, bylo vždy ve větší či menší míře zastoupení přirozenou součástí reprodukce české populace. Výjimku v tomto ohledu nepředstavuje ani období meziválečného Československa, kdy se dokonce každé 12. dítě narodilo ženám tohoto věku. Článek přináší pohled na vývoj tohoto jevu v období existence Československa, jehož léta byla z hlediska vývoje plodnosti velmi pestrá. Příspěvek se však zabývá nejen popisem změn pozdního mateřství v letech 1920–1937 na území českých zemí z faktického pohledu demografické analýzy, ale zkoumá také reflexi a koincidenci tohoto tématu v obecném i odborném mediálním diskursu tehdejší doby.

Přístup k samotnému pojmu *mateřství* může být v rámci jednotlivých kultur a historických rámců velmi odlišný. Článek rámcově vychází z definice mateřství časovým vymezením, kdy za mateřství je chápáno období, kdy je žena matkou. Za počátek časového intervalu je považován porod dítěte, případně získání dítěte do výchovy. Problematickou stránkou tohoto vymezení je nemožnost přesně specifikovat konec období mateřství. V nejširším pohledu může být žena matkou do své smrti, v nejužším pohledu lze mateřství spojovat například s obdobím výchovy dítěte a vyživovací povinností.

Pojem *pozdní mateřství* je pak užším vymezením pojmu mateřství ve smyslu ohraničení věkového intervalu, kdy se žena stává matkou. Samotné určení, kdy

nastává „pozdní“ doba mateřství, je historicky značně odlišné, neboť je chápáno jakožto odchylka od průměrného věku vstupu do mateřství, resp. mateřství nastává v době pozdější, než je průměrný věk matek ve společnosti. Při pohledu do historie tak například v sedmdesátých letech 20. století byla na českém území za matku staršího věku považována žena starší 30 let, což je však v době dnešní považováno za věk zcela běžný dokonce pro prvorodičky.

Pro účely této práce je pozdní mateřství definováno jako mateřství žen starších nebo rovno 35 let. Věková hranice je zvolena s ohledem na současné chápání pozdního mateřství a bere v potaz závěry současné odborné literatury, zvláště pak lékařské a sociologické. Při analyzování pozdního mateřství v rámci diskursivní a obsahové analýzy v obecných periodikách je použita širší definice pozdního mateřství, která zahrnuje nejen období, kdy se žena starší nebo rovna 35 let stane matkou, ať již porodem nebo svěřením jí dítěte do výchovy, ale i samotnou dobu přípravy na mateřství žen starších nebo rovno 35 let. V tomto případě pak může jít o období těhotenství či proces adopce. Definice je v rámci analýzy rozšířena za účelem postihnouti pozdního mateřství v celé jeho šíři, neboť v obecném diskursu je téma pozdního mateřství spojováno již s obdobím těhotenství a čteně se také objevuje ve spojení s tématem adopce. Při analýze odborných periodik pojem zahrnuje období gravidity a porodu ženy starší nebo rovno 35 let, případně ojedinele o oblast rané péče v pediatrii. V rámci demografické analýzy je definice zúžena v souladu s tradičním demografickým přístupem pouze na dobu, kdy se žena starší nebo rovno 35 let stane matkou. Pozdní mateřství je zde substituováno pozdní plodností, tedy plodností žen starších nebo rovno 35 let. Při samotné komparaci výsledků je na rozdíl od definování pozdního mateřství v rámci různých druhů analýz brán zřetel.

Článek nejprve stručně shrnuje metodologický přístup ke studiu pozdního mateřství v období 1920–1937, následně se věnuje výsledkům demografické, diskursivní a obsahové analýzy, aby v závěru shrnul nejdůležitější poznatky.

2. Metodologie a datová základna

Cílem příspěvku je porovnat změny v pozdní plodnosti v období 1920–1937 s prezentací pozdního mateřství v médiích, respektive mediálním diskursu. Článek se snaží zachytit primární atributy pozdního mateřství a porovnat jeho rámce. Tato zjištění jsou následně komparována s faktickými poznatky o podobě pozdního mateřství z hlediska historických poznatků a demografických zjištění. Analýza se tak opírá o propojení a komparaci výsledků vyplývajících z užití kvalitativních i kvantitativních metod, čímž poskytuje plastický popis pozdního mateřství zahrnující subjektivní i objektivní pohled na danou problematiku. V následujících odstavcích je popsáno teoretické východisko užitých metod, způsob jejich provedení a jejich datová základna.

2. 1. Demografická analýza

Zjištění demografické analýzy^[1] s akcentací popisu procesu porodnosti a plodnosti představují referenční objektivní hledisko pozdního mateřství, ke kterému jsou vztaženy výsledky diskursivní i obsahové analýzy, jakožto subjektivní percepce proměny pozdního mateřství.

Při práci v rámci demografické analýzy je užita užší definice pozdního mateřství, které je chápáno jako období, kdy se žena starší nebo rovno 35 let stane matkou, respektive je substituováno pozdní plodností (plodností žen 35+).

Článek poskytuje informace o vývoji plodnosti žen starších 35 let v letech 1920–1937. S ohledem na datovou základnu a možné srovnání s dalším vývojem plodnosti žen po 35. roku života jsou podrobněji analyzována třiletí, ve středu jejichž intervalu se konala sčítání lidu poskytující validní data o skladbě žen podle věku a rodinného stavu: 1920–1922, 1929–1931. Pro srovnání období s následujícím vývojem byla užita léta: 1949–1951, 1960–1962, 1979–1981, 2000–2002 a 2010–2012. Za léta 1920–1937 jsou počítány úrovně úhrnné plodnosti žen starších 35 let.

Analýza se nejprve věnuje širšímu popisu úrovně plodnosti v celém reprodukčním období ženy (15–49 let). V tomto případě jsou použity ukazatele úrovně plodnosti a ukazatele časování. Ukazatele úrovně stejně jako ukazatele časování jsou dále pro ženy ve věku 35+ počítány specificky.^[2]

Za vybraná třiletá období jsou spočteny třileté průměry příslušných hodnot, např. počet narozených dětí, které jsou vztaženy k věkovým strukturám obyvatelstva z příslušných censů.

Data byla čerpána z publikací *Pohyb obyvatelstva*. Tyto publikace obsahují zpracovaná data za přirozený pohyb obyvatelstva vždy za příslušný kalendářní rok. Data pro podrobné věkové struktury žen byly brány z publikace *Věkové struktury obyvatelstva* vydané Českým statistickým úřadem^[3] pro období 1920–1937 a z výsledků *Sčítání lidu, domů a bytů* z příslušných let: 1921, 1930, 1950, 1961, 1980, 2001 a 2011. Data byla dále doplňována z databáze Českého statistického úřadu.

Ve sledovaných letech jsou údaje za narozené děti zpracovávány v pětiletých věkových skupinách matek.

Na počátku dvacátých let 20. století není ve statistice zpracována plodnost dle pořadí narozených dětí, ovšem oproti následujícím létům jsou zpracovány narození dle délky manželství rodičů a věku matčina podle pohlaví a vitality. Ve třicátých letech jsou již dostupná data za narozené dle pořadí a věku matky. Nejsou však

[1] Demografická analýza vychází z části z diplomové práce autorky Michaela VOBOŘILOVÁ, *Pozdní mateřství z demografického pohledu (na příkladu České a Slovenské republiky)*. Praha 2011. Diplomová práce. Universita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Katedra demografie a geodemografie.

[2] Redukované míry manželské a mimomanželské plodnosti dle pořadí a věku matky nebylo možno získat pro období 1920–1922.

[3] *Věkové složení obyvatelstva v letech 1920–1937 a 1945–1979*. ČSÚ, Praha 1981.

zpracována data za živě narozené děti dle legitimacy a pořadí, čerpat lze pouze z tabulky pořadí a legitimita narozeného (živě i mrtvě) dítěte v kombinaci s věkem matčiným.

2.2. Diskursivní analýza

Analýza diskursu užitá v článku vychází z pojetí diskursivní analýzy Ernesta Laclau, Chantal Mouffé a Thomase Dieze, kteří jsou pokračovatelé Foucaultova sociálně-vědního pojetí diskursu^[4]. Diskurs dle Foucaulta vzniká ze společenské diskuse a není tak produktem jednoho člověka, nýbrž je anonymním produktem celé společnosti, je sumou výpovědí. Dle Foucaulta neexistuje žádná počáteční pravda, ale vše je výsledkem diskursu dané společnosti. Diskurs určuje podmínky a pravidla pravdy, tedy ovlivňuje objekty i obsah.^[5] Ernesto Laclau a Chantal Mouffé obohatili tento koncept o myšlenku tzv. „nodal points“ (uzlových bodů). Nodal points jsou určitým centrem diskursů, jde o referenční body, ke kterým lze vztáhnout odlišné diskursy. Referenčnost bodů vyplývá z faktu, že je těmto bodům dán všemi diskursy v daný moment stejný nebo velmi podobný význam. Bez těchto referenčních bodů by nebyla možná komunikace diskursů, neboť by si nerozuměly.^[6] Díky existenci nodal points je vědec schopen pozorovat změny ve sledovaném diskursu. Při práci s tímto přístupem je však potřeba mít vždy na paměti, že významy nodal points se mohou v čase postupně lišit.^[7] Tento koncept dále obohatil Thomas Diez, který přišel s pojmem metanarace. Metanarace jsou různé koncepty, které pomáhají vyložit význam „nodal points“.^[8]

Při diskursivní analýze je v příspěvku užit právě koncept analýzy diskursu Ernesta Laclau a Chantal Mouffé, kdy za nodal points je považován pojem mateřství.

Analýza dále vychází z teorie agenda setting, za jejíž zakladatele jsou považováni sociální vědci McCombs a D. L. Shaw^[9] a Funkhouser^[10] a která se zabývá popisem tvorby veřejného mínění a vlivem masových médií na něj. Dle McComse a Shawa média výběrem témat přisuzují vyšší význam některým tématům a naopak

[4] Niels ANDERSEN, *Discourse Analytical Strategies: Understanding. Foucault, Koselleck, Laclau and Luhmann*. Bristol 2003.

[5] Michel FOUCAULT, *True and Power*. In the Essential Work of Foucault 1954–1984. London 2002.

[6] Anne PHILLIPS, *Feminism and Politics*. Oxford 1998.

[7] Tamtéž.

[8] Thomas DIEZ, *Europe as a Discursive Battleground: Discourse Analysis and European Integration*. Cooperation and Conflict 36, 2001, s. 5–38.

[9] Maxwell MCCOMBS – Donald SHAW, *The Agenda-Setting Function of Mass Media*. Public Opinion Quarterly 36, 1972, s. 176–187.

[10] Ray FUNKHOUSER. *The issues of the sixties: An exploratory study in the dynamics of public opinion*. Public Opinion Quarterly 37, 1973, s. 62–75.

význam těch, která se v médiích neobjeví, ve veřejném mínění snižují. Média tedy sice neurčují, co si lidé mají myslet, ale posunují jejich pozornost určitým směrem a pracují s touto pozorností určitým způsobem.^[11] Obecnou premisou teorie agenda-setting (neboli nastolování agendy) je schopnost masových médií nastolovat témata jak v agendě veřejnosti, tak v agendě politické. Tato hypotéza byla ověřena mnohými studiemi.^[12]

Od svých počátků byla teorie agenda-setting již rozpracována mnohými dalšími badateli. Za nejdůležitější prvek, o který byla tato teorie obohacena, je považován koncept rámcování (framing) od Goffmana, respektive druhý stupeň nastolování agendy u McCombse a teorie vypíchnutí (priming) od Scheufalle, který říká, že každý objekt, situace či problém je nahlížen skrze prizma určitého rámce, respektive rámec předurčuje určitý význam objektům.

Dle McCombse je smyslem teorie o nastolování agendy zkoumání přenosu významnosti (salience) z mediální agendy do agendy veřejné.^[13] Tradiční teorie nastolování agendy tedy pracuje s agendou objektů, u nichž sleduje jejich význam. McCombs doplňuje tyto objekty o atributy, tzn. každý objekt je specifikován vlastnostmi. McCombs hovoří o dvou stupních nastolování agendy. První stupeň nastolování agendy je tradiční pojetí teorie, tedy hledání odpovědi na otázku, která témata jsou vyzdvihována. Druhým stupněm je porozumění způsobu, jak mají lidé o daném tématu přemýšlet, jaké atributy jsou jim předkládány. Druhý stupeň je tak projevem moci společenského řádu (zde tedy opět odkaz na diskurs v pojetí Foucaulta).

Při analýze diskursů se v příspěvku vychází z premisy teorie agenda-setting, tedy z předpokladu, že na základě zobrazované skutečnosti se téma stává významné i ve veřejném mínění. Dále se při analýze využívá principu analýzy druhého stupně nastolování agendy, tedy sledování hlavních atributů, kterými je starší matka v médiích charakterizována. Přístup ke studiu pozdního mateřství je tak hybridní, neboť pracuje s předpokladem, že jednotlivé rámce upravují způsob chápání problematiky pozdního mateřství. V tomto případě tyto rámce představují rozdílný přístup odborných a laických médií.

[11] Maxwell MCCOMBS – Donald SHAW, *The Agenda-Setting Function of Mass Media*. Public Opinion Quarterly 36, 1972, s.1 76–187.

[12] Markéta ŠKODOVÁ, *Zasazení konceptu agenda-setting do uvažování o médiích*. In M. ŠKODOVÁ a kol., *Agenda-setting: teoretické přístupy*. Praha 2008, s. 11–13.

[13] Paulína TABERY, *První a druhý stupeň nastolování agendy (agenda-setting), rámcování (framing) a vypíchnutí (priming)*. In M. ŠKODOVÁ a kol. *Agenda-setting: teoretické přístupy*. Praha 2008, s. 28–39.

2.3. Obsahová analýza

Jak bylo popsáno výše, rozbor textů vychází z práce McCombse (teorie nastolování druhého stupně agendy), jejíž součástí je také sledování výskytu jevu (v tomto případě pozdního mateřství) a atributů s ním spojených.

Obsahová analýza, jakožto kvantitativní metoda, prošla za dobu svého vzniku a využívání v sociálních vědách několika etapami vývoje, a tak je vhodné krátce vymezit přístup, který je v textu použit. Definována je jako metoda systematická, objektivní, kvantitativní, reliabilní, validní a reduktivní. Jejím předmětem jsou obsahy komunikace předávané formou textu a obrázků.^[14]

Z hlediska teoretického přístupu lze rozlišit několik druhů obsahové analýzy.^[15] Konceptuální obsahová analýza je založena na sledování výskytu a znaků určitého jevu. Zaměřuje se tedy na určení existence jevu a jeho frekvenci. Relační neboli sémantická analýza je založena na hledání výskytu určitého jevu a popisu vztahů mezi nimi. Výsledkem tohoto přístupu by měla být mapa vztahů mezi sledovanými jevy. V praxi tento přístup umožňuje kategoriím přisuzovat význam např. dichotomie pozitivní/negativní apod. V rámci analýzy použité v tomto příspěvku se pro popis atributů v nastolování agendy druhého stupně vychází ze sémantické obsahové analýzy.

Obdobně jako při analýze diskursu je potřeba si nejprve definovat výběrový soubor dat, tedy zvolit taková média, u kterých je možné co nejpřesněji zachytit pozdní mateřství. Do obsahové analýzy spadají stejná média jako v analýze diskursivní.

Základem obsahové analýzy je nastavení systému kódování. Kódování probíhá ve dvou úrovních:

Na primární úrovni je základní kódovací jednotkou výskyt nejen nodal points, ale na rozdíl od diskursivní analýzy jsou v obsahové analýze považovány za základní kódovací jednotku i příspěvky v periodikách, které se obsahově přímo nevztahují k tématu pozdního mateřství, ale zobrazují či popisují ženu starší 35 let, která se má stát nebo se stala matkou, ať již porodem nebo osvojením dítěte. V tomto druhém případě zobrazení matky starší 35 let musí vždy z textu vyplývat, že žena se skutečně stala matkou až po 35. roce svého věku. Toto rozšíření se primárně týká periodik obecných. Obě varianty výskytu tematiky pozdního mateřství jsou uvažovány koincidentně. U každé základní jednotky se vyhledají atributy, které se používají pro její popis.

V rámci obsahové analýzy se pracuje s ukazatelem *podílu zobrazení*, který umožňuje srovnání četnosti zobrazení sledovaného jevu mezi analyzovanými periodiky. Podíl zobrazení v daném období je váženým průměrem podílu počtu zobrazení sledovaného jevu na počtu analyzovaných čísel v jednom periodiku v rámci jednoho roku, kde vahou je počet zkoumaných čísel.

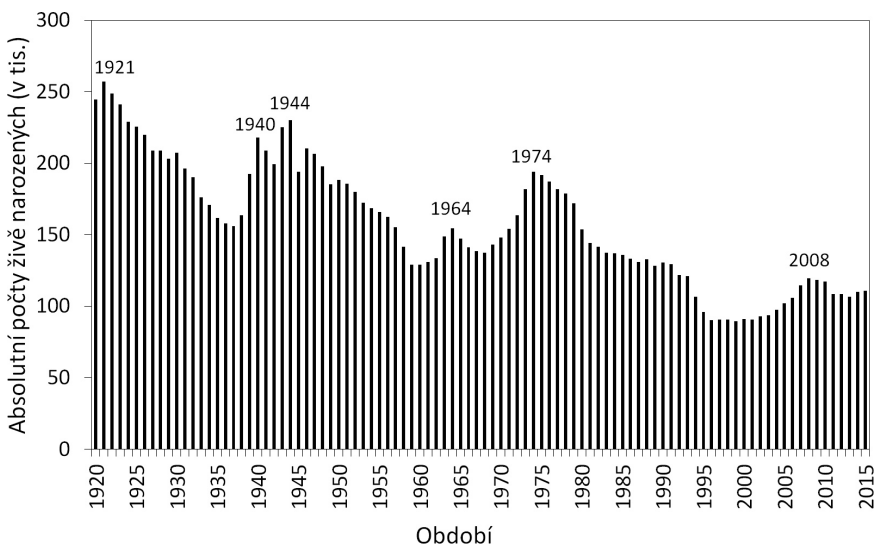
[14] Ilona DVOŘÁKOVÁ, *Obsahová analýza*. AntropoWebzin 2010, č. 2, s. 95–99.

[15] Tamtéž.

3. Specifika vývoje pozdní plodnosti v českých zemích v letech 1920–1937 v kontextu budoucích trendů

Studované období bylo z hlediska vývoje porodnosti a plodnosti v českých zemích velmi zajímavé. Zatímco poválečná léta lze charakterizovat vzestupem počtu narozených díky kompenzačnímu rození dětí po návratu mužů z války, od počátku dvacátých let dochází k pozvolnému poklesu úrovně plodnosti nejen v důsledku změn v sociální situaci rodin, ale také díky narůstajícímu podílu ekonomicky aktivních žen a postupující sekularizaci na dnešním území Česka. Vývoj porodnosti je v tomto období dále formován dokončováním první demografické revoluce, jejímž základním rysem je pokles úhrnné míry plodnosti spolu se snižováním úrovně kojenecké úmrtnosti a zvyšováním naděje na dožití. Tyto změny v reprodukčním chování se nejprve projevily ve městech a průmyslových oblastech, z nichž se postupně šířily dále na venkov. Pokles úrovně plodnosti byl následně ještě více prohlouben v období velké hospodářské krize, která na českém území vyvrcholila v letech 1933–34. Prudký pokles plodnosti byl zapříčiněn především úmyslným omezováním počtu dětí v rodinách, které se ocitly v sociálně tíživé situaci.^[16]

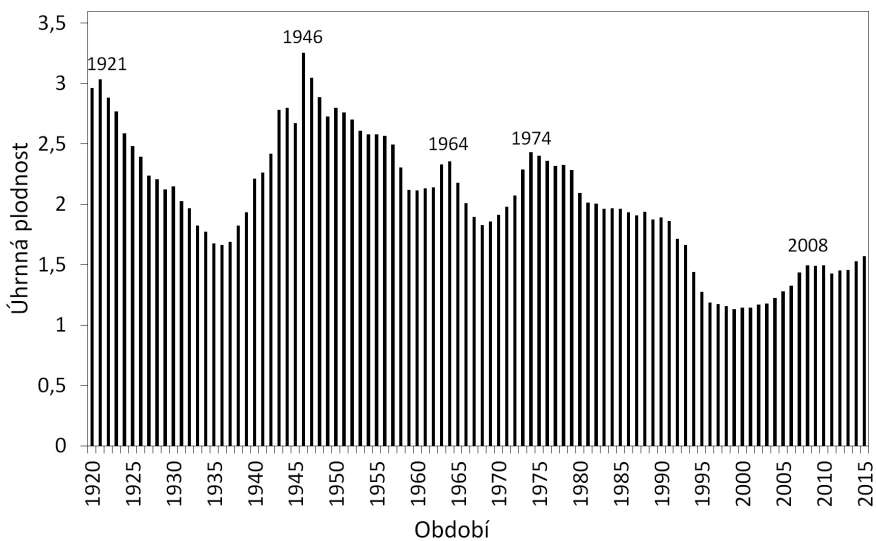
GRAF Č. 1. ABSOLUTNÍ POČTY ŽIVĚ NAROZENÝCH DĚTÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH V LETECH 1920–2015

Zdroj: Čs. statistika, Pohyb obyvatelstva, vlastní výpočet

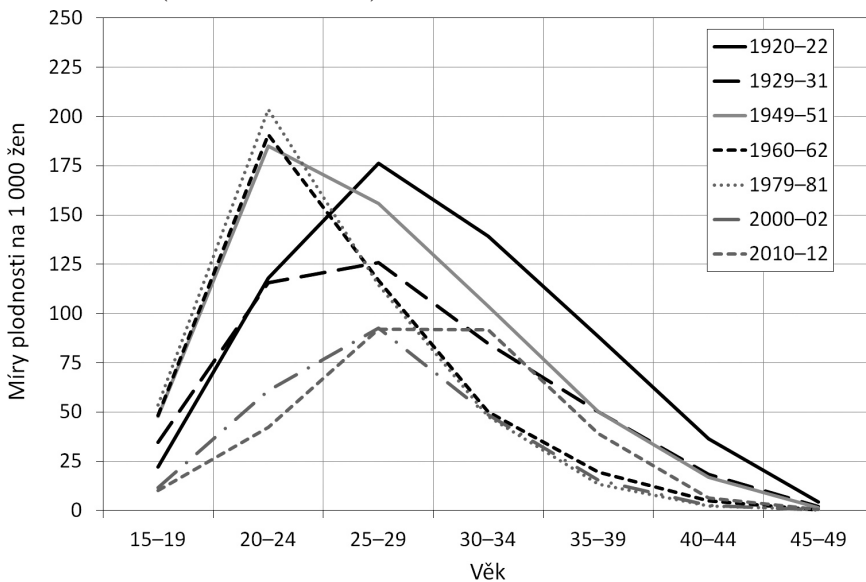
[16] Milan KUČERA. *Populace České republiky 1918–1991*. Praha 1994, s. 23–25.

GRAF Č. 2. ÚHRNNÁ PLODNOST V ČESKÝCH ZEMÍCH V LETECH 1920–2015

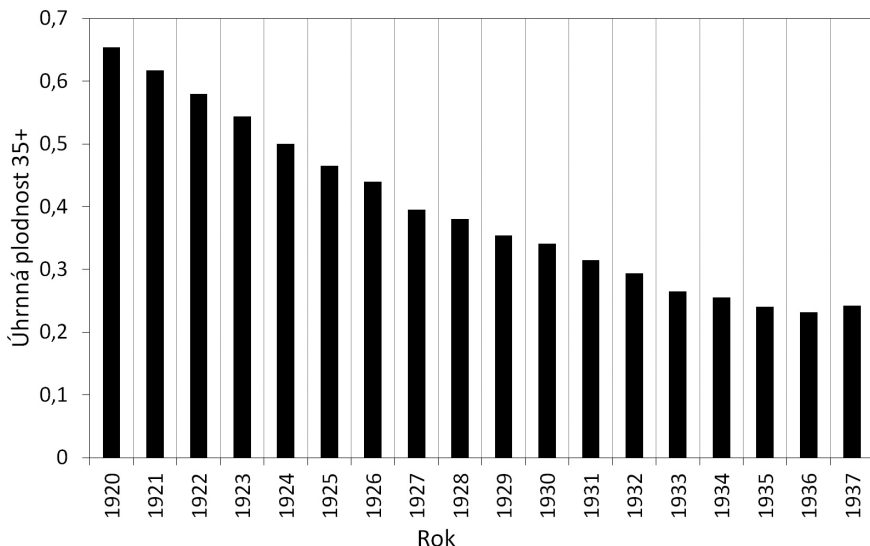
Zdroj: Čs. statistika, Pohyb obyvatelstva, vlastní výpočet

GRAF Č. 3. SPECIFICKÉ MÍRY PLODNOSTI DLE VĚKU ŽENY V ČESKÝCH ZEMÍCH PO ROCE 1920 (TŘÍLETÉ PRŮMĚRY)

Zdroj: Čs. statistika, Pohyb obyvatelstva, vlastní výpočet

GRAF Č. 4. ÚHRNNÁ PLODNOST ŽEN VE VĚKU 35+ V ČESKÝCH ZEMÍCH V LETECH 1920–1937

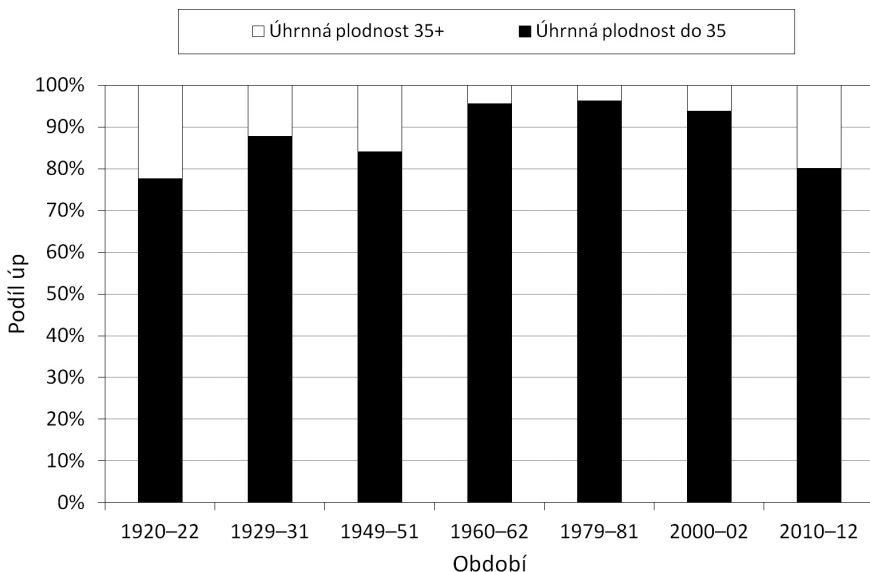

Zdroj: Čs. statistika, Pohyb obyvatelstva, Zprávy a rozbory, vlastní výpočet

Ve sledovaném období 1920–1937 došlo k výraznému poklesu počtu narozených dětí téměř o 89 000 (graf č. 1) a také k poklesu úhrnné plodnosti (graf č. 2). Ačkoli nejvyšší hladina plodnosti byla v obdobích 1920–22 a 1929–31 ve věkové skupině 25–29 let, snížila se mezi lety váha plodnosti pro ženy starší 25 let, výrazněji pak pro ženy starší 30 let (graf č. 3). Z hlediska časování plodnosti tak postupně došlo k poklesu průměrného věku matky při narození dítěte. Při srovnání s pozdějším vývojem je však počet narozených dětí i přes výrazný pokles přelomu dvacátých a třicátých let vysoký.

Přestože porody žen starších 35 let nebyly většinovým jevem, narodilo se tak v průměru každé 12. dítě. Analýza pozdní plodnosti ukazuje výrazný pokles počtu narozených dětí mezi obdobími 1920–1922 a 1929–1931 v rozdílu 23 tisíc. Celkový pokles počtu narozených dětí, který započal od dvacátých let a prohloubil se v letech třicátých, se v pozdní plodnosti projevil pouze mírným poklesem podílu dětí narozených ženám starším 35 let (graf č. 5), výrazně se však projevil v poklesu úhrnné plodnosti žen (graf č. 4). Váha plodnosti žen starších 35 let mezi lety 1920–1922 a 1929–31 poklesla, v celkovém vývoji pozdní plodnosti ovšem dosahují léta 1920–1922 srovnatelné úrovně se současností (graf č. 5). Přes započatý pokles úrovně úhrnné plodnosti ve vyšších věkových kategoriích žen však v porovnání

GRAF Č. 5. PODÍL ÚHRNNÉ PLODNOSTI ŽEN VE VĚKU 35+ V ČESKÝCH ZEMÍCH PO ROCE 1920 Z ÚHRNNÉ PLODNOSTI CELKEM (TŘÍLETÉ PRŮMĚRY)

Zdroj: Čs. statistika, Pohyb obyvatelstva, vlastní výpočet

s vývojem po druhé světové válce dosahuje v průměru úhrnná plodnost žen^[17] po 35. věku ženy nejvyšších hodnot.

Charakteristickým rysem meziválečného období ovšem oproti pozdějším létům bylo vysoké zastoupení dětí narozených ve čtvrtém a vyšším pořadí (tabulka č. 1). Postupné prosazování rodin s nižším počtem dětí (dvoudětné rodiny) vedlo ke snižování podílu dětí narozených ve vyšších pořadích. Z hlediska pozdní plodnosti byla váha dětí narozených ve vyšších věkových skupinách přirozeně markantnější. Podíl dětí třetího a vyššího pořadí narozených ženám po 35. roku života tvořil téměř 80 % živě narozených dětí.

Zajímavý je i pohled na vývoj bezdětnosti, který poskytuje tabulka č. 2. Podíl vdaných žen, které neměly po 35. roce žádné dítě, je v letech 1930 v porovnání s dalším vývojem nejvyšší a přesahuje 13 %. Generační analýza plodnosti odhalila, že ženy, jejichž věk nejvyšší plodnosti spadal do válečného období, nedosáhly ani díky kompenzační poválečné plodnosti takového počtu narozených dětí jako ženy, jež první světová válka zastihla z hlediska reprodukčního věku pozitivněji,^[18]

[17] Úhrnná plodnost žen 35+ je dílčí úhrnnou plodností, respektive pouze částí přesně definované úhrnné plodnosti.

[18] Milan KUČERA, *Populace České republiky 1918–1991*. Praha 1994.

což bylo jednou z příčin vyššího zastoupení bezdětných. V následujících letech (v období socialismu) dochází k výraznému poklesu podílu bezdětných žen ve vyšších věkových skupinách, trend se obrací až v současnosti, přičemž dochází k opětovnému pozvolnému nárůstu podílu bezdětných žen, tentokrát však bezdětné zůstávají častěji nevdané ženy.

TABULKA Č. 1. ÚHRNNÁ PLODNOST ŽEN VE VĚKU 35+ DLE BIOLOGICKÉHO POŘADÍ NAROZENÉHO DÍTĚTE V ČESKÝCH ZEMÍCH PO ROCE 1920 (TŘÍLETÉ PRŮMĚRY)

Pořadí dítěte	1929–1931	1949–1951	1960–1962	1979–1981	2000–2002	2010–2012
1.	0,032	0,038	0,016	0,011	0,013	0,071
2.	0,048	0,073	0,027	0,022	0,027	0,143
3.	0,057	0,091	0,027	0,027	0,029	0,081
4.+	0,227	0,198	0,052	0,022	0,020	0,036

Zdroj: Čs. statistika, Pohyb obyvatelstva, vlastní výpočet

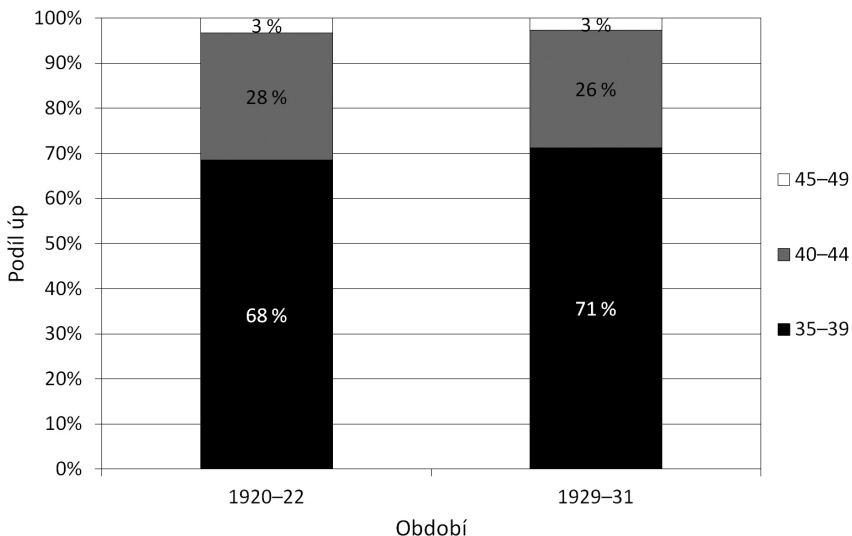
TABULKA Č. 2. PODÍL BEZDĚTNÝCH ŽEN DLE VĚKU A RODINNÉHO STAVU V ČESKÝCH ZEMÍCH V LETECH 1930–2011 (V %)

Věková skupina	1930	1961	1980	2001	2011
ženy celkem					
35–39	.	12,1	6,0	5,6	11,0
40–44	.	12,8	5,7	4,6	7,2
45–49	.	15,2	6,4	4,4	6,3
vdané ženy					
35–39	14,1	7,1	2,9	2,3	4,0
40–44	13,5	8,0	3,2	2,1	3,2
45–49	13,0	10,1	4,0	2,3	3,2

Zdroj: Sčítání lidu, domů a bytů

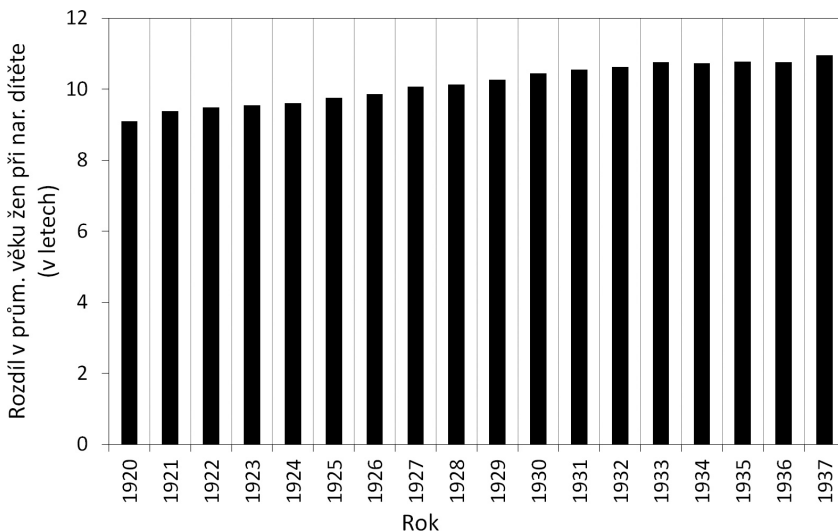
Průměrný věk žen při narození dítěte v pozdním mateřství byl v obou sledovaných obdobích 1920–22 a 1929–31 srovnatelný, mírně přesahující 39. rok ženy (tabulka č. 3). Z hlediska časování pozdní plodnosti bylo vysoké zastoupení nejvyšších věkových skupin 40–44 a 45–49 let (graf č. 6). Časování pozdní plodnosti do nejvyšších věkových skupin potvrzuje také vysoký průměrný věk při narození dítěte v pozdním mateřství. Diference (graf č. 7) mezi průměrným věkem matky při narození dítěte a průměrným věkem matky 35+ mezi oběma obdobími vzrostla, což poukazuje na ústup v četnosti žen rodičích ve vyšším věku, který se obdobně projevil i v poklesu úhrnné plodnosti žen starších 35 let.

GRAF Č. 6. PODÍL VĚKOVÝCH SKUPIN NA ÚHRNNÉ PLODNOSTI ŽEN VE VĚKU 35+ V ČESKÝCH ZEMÍCH V LETECH 1920–1922 A 1929–1931 (TŘÍLETÉ PRŮMĚRY)

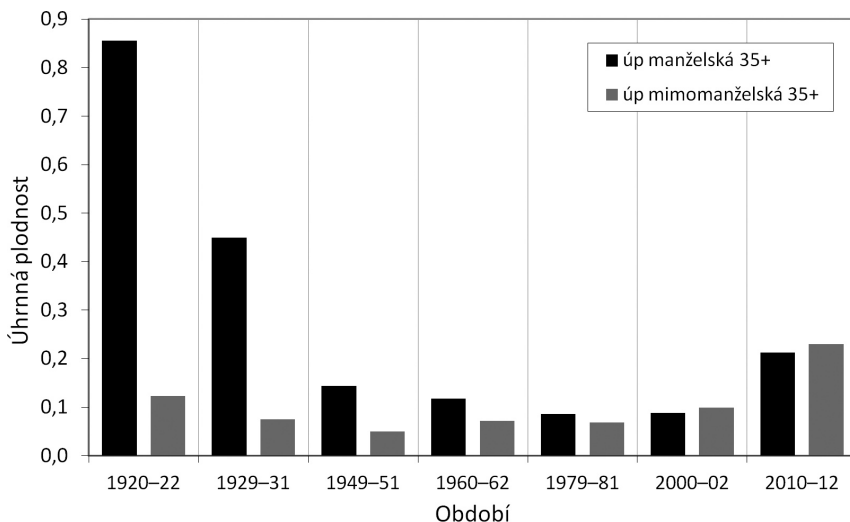
Zdroj: Čs. statistika, Pohyb obyvatelstva, vlastní výpočet

GRAF Č. 7. ROZDÍL MEZI PRŮMĚRNÝM VĚKEM PŘI NAROZENÍ DÍTĚTE ŽENY 35+ A PRŮMĚRNÝM VĚKEM ŽENY PŘI NAROZENÍ DÍTĚTE V ČESKÝCH ZEMÍCH V LETECH 1920–1937

Zdroj: Čs. statistika, Pohyb obyvatelstva, vlastní výpočet

GRAF Č. 8. ÚHRNNÁ PLODNOST ŽEN VE VĚKU 35+ PODLE RODINNÉHO STAVU V ČESKÝCH ZEMÍCH PO ROCE 1920 (TŘÍLETÉ PRŮMĚRY)

Zdroj: Čs. statistika, Pohyb obyvatelstva, vlastní výpočet

TABULKA Č. 3. PŘEHLED ZÁKLADNÍCH UKAZATELŮ POZDNÍ PLODNOSTI V ČESKÝCH ZEMÍCH V LETECH 1920-22 A 1929-31 (TŘÍLETÉ PRŮMĚRY)

Ukazatel	1920-22	1929-31
úhrnná plodnost 35+	0,64	0,35
podíl úhrnné plodnosti 35+	22 %	12 %
průměrný věk matky 35+	39,24	39,07
úhrnná manželská plodnost 35+	0,86	0,45
průměrný věk vdané matky 35+	39,30	38,38
úhrnná mimomanželská plodnost 35+	0,12	0,08

Zdroj: Čs. statistika, Pohyb obyvatelstva, vlastní výpočet

Pokud jde o poměr počtu dětí narozených v manželství a mimo manželství ženám starším 35 let, byl vývoj mezi lety (1920-22 a 1929-31) stabilní s významnou převahou dětí narozených v manželství (graf č. 8). Mezi lety však výrazně poklesl jak počet dětí narozených v manželství, tak úhrnná manželská plodnost. Změny v mimomanželské porodnosti a plodnosti takových rozdílů nedosáhly. Proces omezování plodnosti se tedy projevoval dle očekávání výrazněji v manželské plodnosti, kde se narodila i většina dětí.

4. Diskurs pozdního mateřství v letech 1920–1937

Při analyzování pozdního mateřství v rámci diskursivní a obsahové analýzy v obecných periodikách je použita širší definice pozdního mateřství, která zahrnuje nejen období, kdy se žena starší nebo rovna 35 let stane matkou, ať již porodem nebo svěřením jí dítěte do výchovy, ale i samotnou dobu přípravy na mateřství žen 35 let a starších. Zahrnuto je období těhotenství či proces adopce. Při analýze odborných periodik je z definice vyjmuta oblast adopce, ale definice obsahuje období gravidity a porodu ženy 35 a více let, případně ojedinele o oblast rané péče v pediatrii.

Jedním z klíčových kroků diskursivní a obsahové analýzy je specifikace textů, které představují hlasy vycházející z diskursu a které vhodně zastupují klíčová média v procesu nastolování agendy druhého stupně. Zvolená periodika byla vybrána tak, aby postihovala relevantní typy diskursů a rámců. Pro zařazení periodika do výzkumu bylo třeba dodržet několik premis. Především to byla pravidelnost vydávání – periodikum ve studovaném období vycházelo. Dále to byla potřeba dostatečné frekvence výskytu sledovaného jevu; v tomto případě bylo zařazení periodika do výzkumu založeno na předpokladu, že se v daném periodiku bude jev vyskytovat častěji, než v jiných periodících.

Analyzované dokumenty lze rozdělit na obecné a odborné. Obecné dokumenty v práci reprezentují ženské a lifestyle časopisy. Tyto obsahují lifestyle témata či splňují náplň ženských časopisů a očekává se tak u nich vyšší výskyt sledovaného tématu. Odborná periodika jsou zastoupena gynekologickým časopisem, u něhož se taktéž předpokládá zařazení tématu pozdního mateřství.

Hlavním kritériem pro výběr vhodného tištěného média reprezentující obecně je čtenost, resp. výše tištěného nákladu. Data o výši nákladu byla získána z historických analýz^[19] (tabulka č. 4). Pro analýzu byla zvolena periodika *Eva* a *Hvězda československých paní a dívek*. Jako reprezentant odborného periodika byl zvolen časopis *Rozhledy v chirurgii a gynaekologii*.

Periodika jsou analyzována pouze ve vybraných časových intervalech, která odpovídají časovým intervalům podrobnější demografické analýzy tak, aby bylo možné srovnání objektivního pohledu na pozdní mateřství s pohledem subjektivním reprezentovaným daným diskursem. Časopisy *Eva* a *Rozhledy v chirurgii a gynaekologii* byly analyzovány v celém rozsahu ročníků 1929, 1930 a 1931, časopis *Hvězda československých paní a dívek* v ročnících 1929, 1930 a 1932, neboť ročník 1931 nebyl v Národní knihovně k dispozici.

[19] Kateřina JONÁŠOVÁ, *Česká ženská žurnalistika sklonku dvacátých let jako příspěvek k modernizaci životního stylu*. In Hana HAVELKOVÁ – Mirek VODRÁŽKA (eds.), *Žena a muž v médiích*. Nadace Gender studies Praha 1998, s. 13–14; Barbora OSVALDOVÁ, *Česká média a feminismus*. Praha 2004, Libri/Slon; Marie BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen v Čechách*. Slon/Libri, Praha 2005. Práce zabývající se zdroji dat a postavením žen jsou většinou psané prizmatem feminismu. I přesto jsou relevantním zdrojem informací o významnosti periodik v ženském světě dané doby.

TABULKA Č. 4. TYP, VÝŠE NÁKLADU A DOBA EXISTENCE ANALYZOVANÝCH PERIODIK V LETECH 1920–1937

Název periodika	Typ	Existence	Náklad
Eva	Čtrnáctideník	1928–1943	10–18 000
Hvězda československých paní a dívek	Týdeník	1925–1945	400–900 000
Rozhledy v chirurgii a gynaekologii	Měsíčník	1922–1935	.

Poznámky: Náklad – míněno tištěný náklad

Zdroj: Národní knihovna ČR; Kateřina JONÁŠOVÁ, *Česká ženská žurnalistika sklonku dvacátých let jako příspěvek k modernizaci životního stylu*. In Hana HAVELKOVÁ – Mirek VODRÁŽKA (eds.), *Žena a muž v médiích*. Praha 1998, s. 13–14; Barbora OSVALDOVÁ, *Česká média a feminismus*. Praha 2004; Marie BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen v Čechách*. Praha 2005.

Časopis Eva: časopis moderní ženy byl čtrnáctideník, který vycházel v tištěném nákladu 10–18 000 výtisků. Časopis Eva byl poprvé vydán v roce 1928 v Melantrichově nakladatelství. Časopis byl určen ženám pracujícím, obvykle z vyšší společenské vrstvy. Tematicky měl široký záběr. Část časopisu se věnovala původní literární tvorbě (povídky, fejetony, básně), další část (jedna čtvrtina) periodika reflektovala poslední módní trendy. Poslední část se věnovala recenzím nově publikovaných knih a posledním kulturním událostem (divadla, výstavy). Časopis sice vycházel v menším počtu 10–18 000 výtisků, jeho čtenost se však dá jen těžko odhadnout, neboť byl distribuován nejen předplatitelkám, ale také do módních salónů a kadeřnictví.^[20] Ve své době patřil k nejkvalitnějším ženským časopisům. Naposledy byl časopis vydán v roce 1943. Do analýzy byly zařazeny ročníky 1929, 1930 a 1931.

Časopis Hvězda československých paní a dívek byl týdeník, který vycházel v tištěném nákladu 400–900 000 výtisků. Časopis orientovaný především na širokou ženskou veřejnost začalo vydávat nakladatelství Melantrich v roce 1925. Magazín patřil k nejčtenějším časopisům tehdejší doby především díky méně náročným tématům. Zaměřoval se na praktické rady ženám v jejich každodenních problémech. V dobách největší oblíbenosti vycházel v nákladu až 900 000 výtisků. V roce 1945 byl vydán naposledy.^[21] Do analýzy byly zařazeny ročníky 1929, 1930 a 1932, neboť ročník 1931 se v Národní knihovně nezachoval.

Než budou prezentovány výsledky analýzy, je nutné popsat, jakým způsobem jsou do diskursivní analýzy identifikovány časopisecké příspěvky, jež se vztahují k tématu pozdního mateřství. Pozdní mateřství (popř. matka starší nebo rovna

[20] Naděžda MASTNÁ, *Revue Eva 1928–1932: literatura a výtvarné umění v dobové reprezentativní revue, reflexe proměn životního stylu*. Brno. Diplomová práce 2011. Masarykova universita, Filosofická fakulta, Ústav hudební vědy.

[21] Jakub KONČELÍK, *Dějiny českých médií 20. století*. Praha 2010.

35 let) je v tomto případě spolu s dalšími ekvivalenty považována za nodal point,^[22] neboli klíčové slovo, pro oblast obecných periodik. V rámci odborného periodika jsou za nodal point považována slova: gravidita či porod žen starších 35 let, výskyt lékařského problému či léčba žen starších 35 let, statistika žen 35 let apod.

V rámci analýzy bylo celkem ze zkoumaných periodik zanalyzováno 218 čísel časopisů ženských/lifestylových i odborných, a z těch byl nodal point identifikován v 15 případech. Souhrnné informace o analýze shrnuje tabulka č. 5.

TABULKA Č. 5. PŘEHLED ANALYZOVANÝCH ČÍSEL A ČLÁNKŮ V DISKURSVNÍ ANALÝZE OBSAHUJÍCÍCH TÉMA POZDNÍHO MATEŘSTVÍ V LETECH 1929–1932

Typ periodika	Analýza		Identifikované nodal points	
	Počet analyzovaných čísel	Podíl	Počet článků s identifikací nodal points	podíl
Ženské a lifestylové časopisy	182	83 %	8	53 %
Odborná periodika	36	17 %	7	47 %
Celkem	218	100 %	15	100 %

Zdroj: Vlastní zpracování

Při analýze periodik jsou sledovány následující údaje: Název periodika; Změření periodika (obecné/odborné); Datum vydání periodika, ročník a číslo; Název příspěvku; Typ příspěvku; „Nodal point“ – klíčové slovo, ke kterému se bude vztahovat metanarace; Hlavní metanarace – v jakém kontextu je problém popisován; Rating – význam vztahu ke sledovanému tématu (škála 1–3, kde jedna značí nevyšší důležitost); Diskurs – zasazení „nodal point“ do širšího rámce; Vztah k hlavnímu tématu – v případě, že „nodal point“ není hlavním tématem článku, ale přesto se o něm hovoří. Získané údaje jsou sumarizovány do souhrnných tabulek, z nichž vychází následná analýza.

Při diskursivní analýze je potřeba mít na paměti jistá omezení výzkumu. Především vybraná periodika nemohou být považována za reprezentanty diskursu v celé šíři, reprezentují pouze určitý úhel pohledu vedený rámcem dané skupiny, v tomto případě tvůrců a čtenářek ženských časopisů a odborného gynekologického časopisu.

V rámci obsahové analýzy bylo celkem ze zkoumaných periodik zanalyzováno 218 čísel časopisů ženských/lifestylových i odborných, nodal point byl identifikován v 17 případech (tabulka č. 5).

Do analýzy jsou zařazeny příspěvky obsahující jedno z následujících: příspěvek obsahoval nodal point nebo příspěvek obsahoval zobrazení či popis ženy starší 35 let, která se má stát nebo se stala matkou, ať již porodem nebo osvojením dítěte.

[22] Nodal points (uzlové body) jsou určitým centrem diskursů, jde o referenční body, ke kterým lze vztáhnout odlišné diskursy.

Při analýze periodik tak byly sledovány následující údaje: Název periodika, Zaměření periodika (obecné/odborné), Datum vydání periodika, Ročník a číslo periodika, strany článku, Název příspěvku, Typ příspěvku (v rámci analýzy se jednalo o tři typy: Článek – nejširší označení žurnalistického útvaru, který se používá v případě neurčitosti psaného textu,^[23] Komentář čtenáře – Navazuje na zprávu, obsahuje stanovisko autora k probíranému tématu,^[24] Fotografie), Typ atributů (Substantivní – popis matky/mateřství z faktické stránky, Afektivní – popis matky/mateřství určitým tónem (pozitivní/negativní/neutrální), Pořadí dítěte, Geografický původ matky starší 35 let (Zahraničí, ČR). Pouze u odborných článků byla sledována Lékařská specializace (gynekologie, porodnictví, reprodukční medicína, pediatrie).

4.1. Pozdní mateřství v diskursu obecných médií

V obsahové a diskursivní analýze byly zkoumány společenské časopisy *Eva* (1929–1931) a *Hvězda československých paní a dívek* (1929, 1930, 1932). Do obsahové analýzy vstoupilo každé číslo ze sledovaného období, přitom byly sledovány všechny rubriky vyjma komerčních částí, stran týkajících se módy, střihů a šití.

Charakteristickým rysem mateřství v širším pojetí, žen všeho věku, je v období meziválečného Československa ideál ženy v domácnosti, která dokonale naplňuje roli manželky, matky a hospodyně v jedné osobě. Akcentována je tedy „tradiční“ úloha ženy řídící domácnost, jejímž hlavním úkolem je být silnou oporou pro pracujícího muže. Postupné emancipační snahy, především vstup žen na pracovní trh, se promítají i do diskursu mateřství. V rámci ideálu prezentovaném v ženských a lifestyleových časopisech je tak zaměstnanost žen tolerována pouze před vstupem do manželství, u žen z nízkých sociálních vrstev je práce přípustná i v manželství.

TABULKA Č. 6. PODÍL ZOBRAZENÍ POZDNÍHO MATEŘSTVÍ VE SLEDOVANÝCH PERIODIKÁCH 1929–1932

Periodikum	Analyzované roky	Počet čísel	Podíl zobrazení
Hvězda československých paní a dívek	1929, 1930, 1932	157	8,6%
Eva	1929–1931	77	1,3%
Rozhledy v chirurgii a gynaekologii	1929–1931	36	19,4%

Zdroj: Vlastní zpracování

Jak ukázala obsahová analýza, téma pozdního mateřství i jeho zobrazení je v letech 1929–1932 sporadické a značně marginalizované. Řídkost zmínek o sledovaném jevu, jehož výskyt neodpovídá jeho četnosti v realitě, lze explikovat

[23] Jaroslav BARTOŠEK. 2002. *Základy žurnalistiky*. Zlín 2002.

[24] Tamtéž.

dvěma způsoby. Za prvé, nízký výskyt sledovaných nodal points může napovídat o diskursu normality pozdního mateřství, respektive vnímání pozdního mateřství jako přirozené součásti života žen. Autoři periodik tak nenastolují téma pozdního mateřství pro jeho neatraktivitu u čtenářstva. Za druhé, pozdní mateřství není spojováno s mateřskými problémy a nevědomostí (jak si počínat v domácnosti, ve výchově dětí apod.) jako je tomu u matek mladších, jimž se periodika z hlediska mateřství věnují především.

Pohled na konkrétní analyzovaná periodika ukazuje, že sledovaný jev se v časopisu *Eva* vyskytuje zcela ojediněle, což dokládá nízký dosažený podíl zobrazení necelých 1,3 % (tabulka č. 6). Vysvětlení lze hledat z velké míry v zaměření periodika, neboť časopis se orientuje především na kulturní rozhled a módu. Samotné oblasti mateřství, výchovy a vedení domácnosti není věnována zvláštní pozornost. Jeho příspěvky tak do diskursivní i obsahované analýzy téměř nezasahují.

Vhodnější se tak pro analýzu pozdního mateřství ukázalo periodikum *Hvězda československých paní a dívek*. Pozdní mateřství však i zde dosahuje nízkého podílu zobrazení necelých 9 %. Z hlediska forem příspěvků, ve kterých byl identifikován nodal points, se jedná především o krátké články a názory/dopisy čtenářek. Takto nízký výskyt ve spojení se stručnými formami příspěvků obsahujících nodal points značně limituje možnosti diskursivní analýzy.

OBRÁZEK Č. 1. ZOBRAZENÍ MATKY STARŠÍ 35 LET 1917–1937

Zdroj: *Hvězda československých paní a dívek*, 1932 (č. 33).

I přes fakt nízkého výskytu sledovaného jevu však lze konstatovat, že téma pozdního mateřství se opakovaně objevuje v období oslav dne matek. Často je z hlediska formy příspěvku obsahem otisknutých názorů čtenářek, případně je součástí článků zabývajících se mateřstvím obecně (jak být správnou matkou). Články se podobně jako dopisy čtenářek snaží v první řadě poradit mladým, čerstvě vdaným ženám s vedením domácnosti a těhotenstvím. V tomto kontextu je pozdní mateřství nejčastěji reflektováno jako referenční ideál, respektive pozitivní opozitum k mateřství žen mladší.

Diskurs pozdního mateřství stojí na bazálním předpokladu, že starší matka je vdanou ženou s vyšším počtem dětí, která má mnohaleté zkušenosti s vedením do-

mácnosti, manželstvím, těhotenstvím a výchovou dětí. Pokud časopisecké příspěvky přímo neobsahují informace srovnávající mladší oproti starší matce, což je ve

větším množství případů, jsou uvedeny ujištěním, že platí především pro mladší čtenářskou obec (např. „co starostí zažijí [nastávající maminky] zvláště ty mladé daleko od maminek vzdálené“ *Hvězda* 1929, č. 34).

Spíše než popisné (substantivní) atributy pozdního mateřství se v periodikách období Československa objevují ve spojení s matkou vyššího věku afektivně za-
barvené charakteristiky. Pozdní mateřství je asociováno převážně s pozitivními atributy zkušenosti a schopnosti. Za negativní atributy lze zmínit tendenci ke stereotypnímu myšlení, tedy příliš tradiční zastávání úlohy ženy ve společnosti i ve vztazích a sklon k pověřivosti, která je zmiňována výhradně v oblasti zdraví („Lékař by se vysmál, kdybychom mu přišly s těmi povídkami a nezlomnými pověrami našeho lidu o lecjakém tom „zhlédnutí se“ [spatří něco ohavného] těhotných žen...“ *Hvězda* 1932, č. 48). Ve sledovaných letech se také objevuje koncept regulace počtu dětí v závislosti na sociální úrovni rodiny („Proto nelze se diviti, že mnohá mladá manželství, vidí-li strádání v takových rodinách [chudých], varují se toho, aby přírůstkem zvyšovala svoji tíživou situaci.“ *Hvězda* 1932, č. 31).

4.2. Odborná média

Odborná média v tomto období prezentuje časopis *Rozhledy v chirurgii a gynaekologii*, jenž byl v rámci obsahové a diskursivní analýzy sledován v letech 1929–1931. Do obsahové analýzy vstoupila všechna čísla ze sledovaného období, analyzováno jich bylo celkem 36, jev se vyskytl v sedmi příspěvcích. Tématika pozdního mateřství se objevovala mezi odbornými příspěvky častěji než v periodikách obecných z tohoto období, což dokládá také podíl zobrazení 19 % (tabulka č. 6). Častější zastoupení tématu lze pravděpodobně vysvětlit v realitě obvyklým výskytem těhotenství a porodů žen starších 35 let, na které musí lékařská věda reagovat. Z medicínského pohledu pak s sebou přináší těhotenství žen po 35. roku značná rizika a obtížné případy, kterým je nutné věnovat vyšší pozornost a je jim tak v odborném diskursu poskytnut prostor.

TABULKA Č. 7. CHARAKTERISTIKA ODBORNÝCH PŘÍSPĚVKŮ V LETECH 1929–1931

Typ příspěvku (počet/celkem)		Specializace (počet/celkem)		Parita průměr*
kazuistika	odborný článek	gyn/por	raná pediatrie	
5/7	2/7	5/7	2/7	2,6

*U dvou sledovaných příspěvků parita neuvedena.

Zdroj: Vlastní zpracování

Z hlediska formy příspěvků tvořily největší část kazuistiky (tabulka č. 7), které se zabývaly abnormalitou, těžko objasnitelnými případy, či nejasnou příčinou smrti pacientek, popřípadě dítěte (např. *Lues a biovulvární dvojčata. Odúmrtí jednoho plodu. Rozhledy 1929; O haemorrhagii nadledvinky u novorozence. Rozhledy 1929;*

Ruptura dvojrohé dělohy při obratu. Rozhledy, 1929). Ve většině popisovaných případů se ve shodě s reálnou podobou pozdního mateřství jednalo o těhotenství či porody vyšší parity, většinou o dítě třetího pořadí. Opakovaným tématem bylo mimoděložní těhotenství, které však do diskursu pozdního mateřství proniklo jako obecně široce diskutovaný poválečný gynekologický problém.

Odborný diskurs zobrazuje pozdní mateřství jako běžnou součást gynekologie a porodnictví, není spojováno s negativními afektivními atributy. Převažujícím typem je substantivní (afektivně nezabarvený) atribut, což není v odborných periodikách překvapením. Lze konstatovat, že v rámci lékařství je pozdní mateřství spojováno především s problémy těžko objasnitelných, nebo nevysvětlitelných jevů (například „O základních příčinách krvácení do nadledvinek novorozenců víme jen velmi málo...“ Rozhledy, 1929). Odborný diskurs se tak výrazně odlišuje od pozdějších let, které díky vývoji medicíny postupně přestává s těhotenstvím a porody žen starších 35 let spojovat neobjasnitelné případy, ale spíše vyzdvihuje nepříznivé statistiky pro průběh těhotenství i samotný porod. V pozadí všech odborných rozvah je v období 1929–1931 artikulováno riziko vyššího výskytu doposud lékařskou vědou neprobádaných případů.

5. Závěr

Článek představil změny, které probíhaly ve vývoji pozdního mateřství v českých zemích v období 1920–1937, a to jak z pohledu faktických projevů, které reprezentovala demografická analýza, tak z pohledu percepce tohoto tématu na stránkách ženských a odborných časopisů tehdejší doby.

Jak ukázala analýza, diskurz pozdního mateřství prezentovaný časopisy *Eva* a *Hvězda československých paní a dívek* je ve sledovaných letech 1929–1932 konstituován v souladu s širším pojetím mateřství žen všeho věku. Akcentuje se především péče o domácnost, děti a manžela, naopak se upozaduje pracovní život ženy. Matky starší 35 let jsou prezentovány jako ženy s bohatými zkušenostmi, které na rozdíl od žen mladších, především čerstvě vdaných a prvorodiček, nepotřebují sbírat a hledat rady v oblasti domácnosti a péče o děti. Diskurs pozdního mateřství období 1920–1937 tak v sobě obsahuje principy samozřejmosti a přirozenosti mateřství vyššího věku, lze jej označit za diskurs normality. Srovnání s reálnou podobou pozdního mateřství neodhaluje významné rozdíly, matka vyššího věku je prezentována jako žena vdaná s více dětmi. Zajímavé je, že diskurs obsahuje i od dvacátých let se projevující tendence účelného omezování počtu dětí a odklad mateřství zvláště u sociálně ohrožených rodin.

Podobně lze i odborný diskurs pozdního mateřství v období Československa vnímat zcela ve shodě s reálnou podobou pozdního mateřství. Pozdní mateřství sice není časté, ale je s ním v medicínské praxi počítáno. V souladu s reálnou podobou byla prezentovaná i parita narozených dětí. Forma příspěvků (kazuistiky) i jejich

obsah však naznačuje vyšší výskyt abnormálních, těžko objasnitelných případů, se kterými si tehdejší medicína neuměla poradit.

Ačkoli se nejednalo o častý jev, bylo pozdní mateřství v období meziválečného Československa přirozenou součástí mateřství žen. Jeho zobrazení bylo zcela v souladu s jeho faktickými projevy v plodnosti a vyzdvihovalo především vyobrazení ženy, která po letech v manželství měla již dostatečné a bohaté zkušenosti s výchovou dětí a vedením domácnosti. Pozoruhodný je fakt, že ačkoli docházelo ve vývoji celkové plodnosti k postupnému snižování její úrovně i odkladu mateřství do vyšších věkových kategorií žen, v pozdní plodnosti se tento trend projevil snižováním úrovně a přesunem realizace pozdní plodnosti blíže k mladším věkovým kategoriím, blíže k 35. roku života ženy. Pozdní plodnost v období 1920–1937 tak nabývala zcela opačného trendu, než jaký můžeme pozorovat v současnosti.

Summary

The article resumes the analysis of late motherhood on the Czech lands between 1920 and 1937. Late motherhood is defined as motherhood of women older than or equal to 35 years. The paper describes the changes of late motherhood as to women's fertility and the reflection of late motherhood in the media discourse and finally compares both views. For this purpose mixed methods research was used, combining demographic analysis, discourse analysis and content analysis.

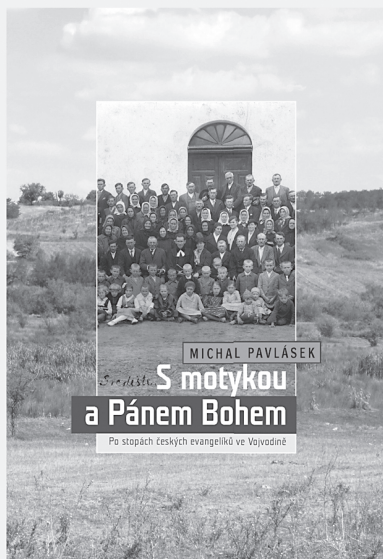
In interwar Czechoslovakia, late motherhood was a natural part of motherhood, on average, every twelfth child was born to a woman aged 35 years and older. Typically, these were married women with a higher number of children.

The discourse of late motherhood went in line with the broader concept of motherhood (of women of all ages): it was focussed around the consequences for women's ability taken care of the household, the children and the husband when adopting the role of a working woman. The discourse of late motherhood can be looked upon as a discourse of normality. Mothers aged 35 and older were presented as women with vast experience. They were put in opposition to younger women, especially newly married women and primipara, which needed to seek advice. The professional discourse shows that late motherhood was a natural part of gynaecology. The form of papers (case studies) and their content suggest a higher incidence of cases viewed as abnormal or difficult to clarify.

Based on the results of the comparison, it can be stated that the actual manifestations of late maternity are in accordance with the media discourse. Late motherhood was a natural part of motherhood in Czechoslovakia between 1920 and 1937.

S motykou a Pánem Bohem. Po stopách českých evangelíků ve Vojvodině

Michal Pavlášek

Ambicí knihy je vykreslit obraz pestrých osudů krajanské komunity, která svoji existenci spojila s místem zvaným Veliké Srediště, obcí ležící nedaleko města Vršac v jižním Banátu v dnešním Srbsku. Její vznik, stejně jako existence dalšího českého osídlení na Balkáně, je výslednicí rozsáhlého migračního procesu, který pro jihovýchodní Evropu znamenal značné proměny struktury populace v rovině sociální, hospodářské, etnické i náboženské. Kniha se pokouší o odkrytí opony hodnocení světa skupiny reformovaných evangelíků původem z hanáckého Slovácka (okolí Klobouk u Brna). Ti se v polovině 19. století rozhodli opustit svou domovinu a po více než měsíci putování se usadili pod nejvyšší horou Vojvodiny – Kudričkim vrchem. Vesnice, dosud obydlená Srby, Rumuny, Maďary, Němci a Čechy římskokatolického vyznání, se jim stala novým domovem, multietnickým světem par excellence, s nímž spojili své další naděje a vyhlídky.

Není příběhů, když není lidí, kteří by je předávali ve svých vyprávěních. Z tohoto důvodu monografie zpracovává zaznamenané rozhovory autora s jednou z nejstarších (a zároveň posledních) osob patřících mezi generační potomky moravských kolonistů Banátu do uceleného vzpomínkového příběhu, který zachycuje existenci krajanského společenství z Velikého Srediště. To bylo dosud českému čtenáři oproti jiným neznámé a skryté. Kniha je tak z ústřední části příběhem komunity vylíčeným ústí jedné z akterek lokálního světa Središťanů – Josefy Klepáčkové. Rozeznívá se tudíž hlas „malého člověka“, jehož prostřednictvím se čtenář seznámí s podobnostvím světa jedné nepoznané kapitoly z kulturních dějin tradice české reformační víry v prostoru za hranicemi českého státu.

Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., 2015

ISBN 978-80-87112-91-5

Cena s DPH 250 Kč

Objednávky vyřizuje Š. Toncrová: stoncrova@email.cz
a B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz

RECENZE

Antoinette Fauve-Chamoux – Ioan Bolovan – Sølvi Sogner (edd.),

A Global History of Historical Demography. Half a Century of Interdisciplinarity, Peter Lang, Bern 2016, 683 s., ISBN 978–3–0343–1420–6 br.

Představená kniha je ohlédnutím za padesátiletými dějinami historické demografie, jejíž „křestní řeč“ pronesl v roce 1960 na XI. světovém kongresu mezinárodního komitétu historických věd (ICHS/CISH) ve Stockholmu Louis Henry. Půlstoletí vývoje přineslo řadu metodologických, metodických, technologických i názorových proměn této vědní disciplíny, která se již v době svého vzniku profilovala jako výrazně interdisciplinární a nadnárodní. V rozsáhlé úvodní studii publikace Antoinette Fauve-Chamoux zdůraznila právě toto překračování oborových i administrativních hranic a stále se prohlubující spolupráci badatelů různých zemí. Podtrhla především přínos mezinárodních projektů, jež umožňují setkávání a společné publikační aktivity vědců zkoumajících nejrůznější aspekty populačního a sociálního vývoje společnosti.

Antologie v 37 krátkých kapitolách přibližuje směřování většiny evropských a nejvýznamnějších světových historiografií v oboru historické demografie přibližně od doby jejího prosazení v dané zemi. Každá z nich obsahuje abecední soupis relevantních studií a stručné anglické a francouzské resumé. Bohužel asi nevyhnutelným osudem podobně koncipovaných, redakčně náročných publikací je určitá ztráta aktuálnosti již v okamžiku vydání. Většina příspěvků končí krátce po roce 2010, o novějších pracích byly připojeny pouze zmínky.

Editorům se podařilo udržet srovnatelný stránkový rozsah i strukturu jednotlivých statí, jejichž obsah a podrobnost se však samozřejmě výrazně liší s ohledem na tradice a výsledky historikodemografického bádání v dané zemi. Není v možnostech tohoto textu sumarizovat obsah všech kapitol, které představují zajímavý vhled do badatelských témat zastoupených v jednotlivých národních historiografiích včetně těch, které jsou českému čtenáři běžně jazykově nedostupné. Není třeba připomínat obrovské množství dosažených poznatků v zemích, jež jsou kolébkami bádání o dějinách obyvatelstva, do určité míry však může překvapit kvantita a metodologická neotřelost příspěvků k populačnímu a sociálnímu vývoji, jež vznikají v severských zemích včetně Islandu nebo v některých státech bývalého východního bloku.

Autory pojednání o české historické demografii jsou Ludmila Fialová a Eduard Maur. Jejich text částečně vychází ze staršího Maurova příspěvku publikovaného v *Acta Universitatis Carolinae* v roce 2010 (Rodina a domácnost v 16.–20. století). Načrtli nejvýznamnější tendence českého bádání na poli dějin obyvatelstva v širším

slova smyslu zhruba od šedesátých let 20. století a připomněli nejvýznamnější monografie i časopisecké studie k tomuto tématu.

Zajímavé je srovnání se situací u našich nejbližších sousedů. Pavol Tišliar a Ján Golian si posteskli, že na rozdíl od většiny evropských zemí se na Slovensku demografický vývoj těšil největší badatelské pozornosti v meziválečném období, za mimořádně podceňovanou kapitolu výzkumu označili dějiny rodiny. Poukázali i na organizační problémy slovenské historické demografie, která v současné době nemá prakticky žádnou vlastní institucionální a publikační platformu. Naproti tomu Czary Kuklo konstatoval kontinuální rozvoj oboru v Polsku, které již v šedesátých letech navázalo spolupráci se zahraničím a v roce 1964 při zdejší akademii věd vznikl komitét pro demografické vědy vybavený vlastním časopisem *Przeszłość Demograficzna Polski*. Kuklo připomněl největší badatelské osobnosti polské historické demografie, především Andrzeje Wyczańskiego a Nikolaje Szoltyška, a své vlastní práce. Od devadesátých let se spolupráce se zahraničím ještě rozšířila a rozběhly se nové výzkumy, například mezinárodní projekt věnovaný čeledi a systematické studium postavení žen, jež reflektovali i čeští historikové.

Peter Teibenbacher a Gudrun Exner připomněli dlouhou tradici bádání o obyvatelstvu v Rakousku, která vyvrcholila aktivitami Wilhelma Winklera v poválečném období (obnovení Institutu für Statistik při vídeňské univerzitě, založení Österreichische Statistische Gesellschaft v roce 1951). V roce 1976 při rakouské akademii věd vznikl specializovaný Institut für Demographie, historická demografie však žádné vlastní institucionální zázemí nemá. Přesto v uplynulých desetiletích vznikla řada podnětných prací k různým tématům (problematika Hajnalovy linie, migrace, epidemiologie, zmíněn je i česko-rakouský projekt z přelomu tisíciletí zaštitěný Markusem Cermanem). Chybějící platforma však i zde zůstává palčivým problémem, který brání rozvoji skutečně ambiciózních, metodologicky i technicky náročných projektů po vzoru badatelských center známých ze západní a severní Evropy. Podle autorů v současné době otázky dějin obyvatelstva v Rakousku zaměstnávají asi 10–15 badatelů, kteří zůstávají doslova „osamělými bojovníky“ bez významnější možnosti spolupráce.

Kritický byl i Rolf Gehrmann, který shrnul vývoj v Německu. Připomněl začátky historické demografie v padesátých letech v Bochumi pod taktovkou Wolfganga Köllmanna, následnou inspiraci francouzskou školou, vliv prací Švýcara Arthura E. Imhofa a Američana Johna Knodela a příklon k moderním, mikrohistoricky pojatým studiím. Druhá polovina sedmdesátých a osmdesátá léta byla obdobím boomu historicko-demografických studií v Německu, po roce 1990 však přišel útlum způsobený odchodem zakladatelských osobností z oboru. V roce 1994 se podařilo založit dodnes fungující Arbeitskreis für Historische Demographie. Po určitou dobu historickodemografické bádání zaštiťoval také Max Planck Institut, v jehož rámci se však nepodařilo vybudovat trvalé oddělení pro tento typ výzkumů. I německá historiografie se proto v současné době „spokojuje“ převážně s lokálně zaměřenými studiemi jednotlivých badatelů.

Kniha nabízí zajímavý a inspirativní vhled do dějin historické demografie jakožto jednoho z mála oborů historické vědy, který umožňuje a předpokládá mezinárodní srovnávání dosažených poznatků. Dokládá také neustálý (byť nerovnoměrný) dynamický vývoj této disciplíny v Evropě i ve světě. Důkazem vitality historické demografie jako oboru jsou nejen nové výsledky, ale i přetrvávající potřeba metodologických a koncepčních diskuzí. Publikace i její jednotlivé kapitoly jsou k dostání také v podobě e-knihy distribuované na webových stránkách nakladatelství.

Markéta Skořepová

Pavol Tišliar, Slavomír Čéplö (eds.).

Studies in the Population of Slovakia II. Kraków, Towarzystwo Słowaków w Polsce Zarząd Główny, 2014, 146 p. ISBN 978-83-7490-755-2. Pavol Tišliar (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 3.* Bratislava, Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2014, 187 s. ISBN 978-80-971715-0-6.

Nedostatečný výzkum různých aspektů života slovenské populace a neuspokojivý přehled o vznikajících pracích demografického charakteru na Slovensku vedl k vydávání sborníku s názvem *Populačné štúdie Slovenska*. Sborník se věnuje širokému okruhu otázek spojených s populačním vývojem Slovenska s těžištěm v první polovině 20. století. Příspěvky v prvních třech svazcích vyšly jako výstupy řešení projektů podporovaných Vedeckou grantovou agenturou (VEGA) Ministerstva školství Slovenské republiky s názvy *Populačná politika a populačný vývoj na území Slovenska v rokoch 1938–1945* (první svazek) a *Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050* (druhý a třetí svazek). První svazek je věnován populaci Slovenska, populační politice a postavení žen ve společnosti a domácnosti v letech 1939–1945 (blíže o sborníku ve zprávě Miriam Mikušové, která vyšla v *Historické demografii* 38). Druhý svazek se zabývá otázkami sčítání lidu po vzniku Československé republiky, migrační a národnostní politikou Slovenska v první polovině 20. století a ekonomickou aktivitou žen analyzovanou pomocí dat ze sčítání. Třetí svazek tematicky navazuje na svazek první a věnuje se otázkám propagace mateřství a společenského statusu žen v období první Slovenské republiky, struktuře židovských rodin na základě dat ze sčítání lidu v roce 1930 a náboženské struktuře Slovenska v letech 1919–2011.

Studies in the Population of Slovakia II. vyšel, jak název napovídá, v anglickém jazyce (souhrn příspěvků je ve slovenštině). Autorem všech pěti článků je Pavol Tišliar, který byl zároveň jedním z editorů tohoto svazku. První příspěvek s názvem *Úvod do problematiky sčítání obyvateľstva na Slovensku v letech 1919 a 1921* se věnuje přípravě, průběhu, výsledkům a přínosům slovenského cenzu v roce 1919. Následně jsou jeho výsledky porovnány s prvním celostátním sčítáním lidu

v Československé republice, které proběhlo v roce 1921. Primárním účelem sčítání v roce 1919 bylo zjištění etnického složení Slovenska a jeho regionů po vytvoření ČSR. Sčítání prošlo řadou menších či větších problémů spojených s mezinárodní situací a vnitropolitickými konflikty, které měly vliv na jeho výsledky. I přesto je toto sčítání chápáno jako významný předěl v historii československé populační statistiky především kvůli zavedení konceptu svobodné volby národnosti. Sčítání lidu 1921 se nechalo cenzem z roku 1919 inspirovat, ovšem díky tomu, že bylo organizováno Státním úřadem statistickým, dosáhlo vyšší kvality a přesnosti než předešlé předběžné sčítání konané pouze na Slovensku.

Obsahem druhého příspěvku s názvem *K počátkům organizování vystěhovalectví z Československé republiky* je analýza příčin, průběhu a organizování emigrace ze Slovenska, která sílila především ve 20. letech 20. století. Migrační politika ČSR této doby připomínala pozice neomalthusianismu, neboť chápala vystěhovalectví jako nevyhnutelný ventil sociálního napětí, které na Slovensku vyvolalo především agrární přelidnění a které vyústilo v rostoucí nezaměstnanost. Vzniklá situace přinutila tisíce lidí k hledání ekonomických příležitostí mimo ČSR. Velký přesun lidí vyvolal obavy (především cílových zemí) z hrozby šíření infekčních chorob. Tyto obavy se staly spouštěcím mechanismem pro určitou formu organizování emigračního proudu. U Kyjova byla zřízena speciální zdravotnická kontrolní stanice, která vyšetřovala emigranty a vydávala osvědčení o jejich zdravotním stavu, jež napomáhala lehčímu vstupu do cílových zemí. Zároveň u Prahy vznikla vystěhovalcká stanice, kde byly emigranti shromažďováni před opuštěním ČSR.

Problematikou zaměstnanosti žen na Slovensku v meziválečném období založenou na datech ze sčítání lidu 1921 a 1930 se zabývá třetí příspěvek Pavola Tišliara. Slovensko se mezi světovými válkami výrazněji neindustrializovalo a obyvatelstvo tak bylo existenčně závislé především na primárním sektoru. Ekonomická aktivita tak v této době připadala především na mužskou část populace a větší zaměstnávání žen začínalo pouze pozvolna. Přesto začínaly ženy více pracovat a byla tak postupně opouštěna tradičně chápaná role ženy jako hospodyně. Ekonomická aktivita žen se pak začala přímo odrážet v demografických procesech, především v poklesu plodnosti, zvláště u žen zaměstnaných na úřadech. Takových žen však nebylo mnoho a agrární charakter Slovenska, který s sebou nesl i přes zaměstnanost žen početnější potomstvo, vedl ke zpomalení průběhu demografické revoluce. Rok 1939 však spolu se změnou vedení slovenské republiky přinesl návrat ke konzervativnímu pohledu na ženu jako matku a hospodyně a zaměstnanost žen tak opět klesla.

Analýzu dosud jen částečně publikovaných výsledků slovenského sčítání lidu z roku 1940 představuje čtvrtý příspěvek druhého svazku. Sčítání se uskutečnilo pouze na území tehdejšího Slovenska, tj. bez území odstoupených Maďarsku a Německu. Důvodem pro konání tohoto cenzu byl nedostatek informací o zaměstnanosti a nepřesnosti v počtu židovského obyvatelstva. Zvláštností této řádně plánované statistické akce byl vliv oficiální statistické politiky, která směřovala

k rasové netoleranci a nařídila povinnost konkrétním skupinám obyvatelstva hlásit se k předem dané národnosti (Židé, Romové). Kromě základních údajů o počtu obyvatelstva, domů a bytů a přehledech o náboženském a národnostním složení obyvatelstva, nebyla většina údajů nikdy publikována.

Poslední příspěvek, *Statistická praxe a národnostní politika Slovenské republiky 1939–1945*, je zaměřen na chápání etnicity a vývoje etnické politiky na Slovensku během 2. světové války. Pozornost je věnována především rozdílům v legislativním postavení největších etnických minorit Slovenska ve 30. letech. Národnostní skladba tehdejší Slovenské republiky byla zformována předchozím vývojem, kdy se jednotlivá etnika od sebe odlišovala především svými sídelními poměry, ale také důsledkem nových společensko-politických faktorů (územní změny na konci 30. let, segregace vybraných skupin obyvatelstva ad.). Národnostní politika byla přátelská vůči v té době nejpočetnější a politicky nejsilnější německé menšině, jakožto vhodnému prostředníku ve vztahu Slovenska k německé Třetí říši. Politika vůči maďarské menšině byla tzv. reciproční, postavení Maďarů na Slovensku záviselo na možnosti rozvoje slovenské menšiny v Maďarsku. O ostatní menšiny, z těch významněji zastoupených šlo již jen o Čechy a Rusíny, se politika nezajímala. Jak naznačoval již předešlý příspěvek, statistická praxe válečného Slovenska vnímala národnost odlišně než meziválečné sčítání lidu. V roce 1940 byla národnost podmíněná znalostí jazyka a pro židovské a romské obyvatelstvo existovala povinnost se hlásit k židovské a romské národnosti.

Třetí svazek *Populačné štúdie Slovenska 3* obsahuje tři příspěvky psané slovensky, v angličtině je pouze krátká anotace a klíčová slova. Každý příspěvek obsahuje, stejně jako v předcházejících svazcích, ucelený seznam pramenů a literatury.

První příspěvek s názvem *Sčítání obyvatelstva v roce 1930 – analýza forem a struktur židovské rodiny v Dolním Kubíně* napsala Ivica Bumová. Cílem příspěvku je lepší poznání a pochopení způsobu života židovských rodin ve 30. letech 20. století pomocí analýzy rodinných forem a struktur židovské populace před holocaustem založené na datech ze sčítání lidu. Sčítání je pro studium problematiky židovské komunity, vzhledem k chybějícím židovským matrikám, jedinečným a nenahraditelným pramenem. Příspěvek je pomyslně rozdělen na dvě části, jedna se zabývá průměrným počtem dětí na jednu rodinu, druhá sňatkovým věkem snoubenců. Autorka přitom předpokládala, že v Dolním Kubíně budou převažovat nukleární rodiny s 1–3 dětmi a pouze tradičněji založené rodiny budou mít 5 a více dětí. Analýza ukázala, že mezi Židy docházelo k postupnému uvolňování tradičního způsobu života – nejvíce dětí měly rodiny z nejstarší generace Židů, u nejmladší kohorty pak převažovaly jednodětné rodiny. Dalším autorčíným předpokladem byl vyšší sňatkový věk snoubenců z liberálnějších židovských rodin. Tato domněnka se autorce nepotvrdila, vyšší sňatkový věk byl zaznamenán i u tradičních židovských rodin. Autorka však zdůrazňuje, že příspěvek nelze považovat za reprezentativní analýzu a přejímat výsledky pro jiné židovské obce podobného charakteru, a že je třeba dalších analýz a porovnání jejich výsledků.

Eva Škorvanková ve svém příspěvku *Propagace mateřství v období první Slovenské republiky (1939–1945)* ukázala jakým způsobem a v jakém kontextu politický režim slovenského státu propagoval mateřství. Hlavní vliv v této oblasti měla Hlinkova slovenská lidová strana (HSLS), tedy konzervativní pravicová strana se silným křesťanským zaměřením, která vycházela z tradičního vnímání postavení ženy ve společnosti a v rodině a snažila se tento model realizovat v praxi. Cílem rodinné politiky první Slovenské republiky bylo upevnění rodiny prostřednictvím oslabení role vdaných žen jako pracovní síly, omezování vysokoškolského studia žen, podpory sňatečnosti a porodnosti. Autorka v úvodu připomíná, že tradiční postavení ženy ve společnosti se na Slovensku výrazným způsobem změnilo po vzniku Československa, kdy ženy získaly volební právo, aktivní účast na politickém životě a byly odstraněny formální překážky žen v přístupu ke vzdělání a zaměstnání. I přesto zůstala ve slovenském politickém i společenském diskurzu silně zakořeněna představa „přirozeného“ poslání žen. První návrhy na podporu porodnosti se na Slovensku objevily již během období autonomie. K propagaci rodiny a matky byl stanoven Den matek a od roku 1940 navíc Den slovenské rodiny. Manželství bylo propagováno, naopak rozluky a rozvody byly odsuzovány. Nepřijatelná byla také umělá přerušování těhotenství a jakékoliv antikoncepční prostředky. Naopak vyzdvihovaly byly mnohodětné chudé rolnické rodiny jako ideální příklad obětavosti, skromnosti a přijímání božího požehnání. Ženám byl vymezen prostor pouze v rámci ženských spolků a ženského odboru HSLS. Cílem bylo ženy vytěsnit z veřejného sektoru, jako ideál ženy byla představována starostlivá a obětavá matka a dobrá hospodyňka, která se stará o blaho svojí rodiny a spokojenost manžela.

Poslední příspěvek třetího svazku autorů Branislava Šprocha a Pavola Tišliara nese název *Demogeografický profil náboženského vyznání obyvatelstva Slovenska za posledních 100 let*. Struktura obyvatelstva podle náboženství je dlouhodobě se formující znak podmíněný komplexem vzájemně propojených vnějších a vnitřních faktorů. Cílem článku je popsat vývoj náboženské struktury Slovenska ve 20. století v porovnání s daty ze tří posledních sčítání lidu (1991, 2001 a 2011). Navíc se autoři věnují základním sociodemografickým charakteristikám (národnost, věkově-pohlavní struktura, rodinný stav, plodnost žen, vzdělanostní struktura ad.) osob hlásících se k nejpočetněji zastoupeným církvím (římsko- a řeckokatolická církev, evangelická církev, reformovaná křesťanská církev, pravoslavná církev, Svědci Jehovovi) a osob bez vyznání. Religiozita na Slovensku v porovnání s 1. polovinou 20. století poklesla, nicméně i přesto je Slovenská republika v evropském kontextu řazena mezi poměrně silně nábožensky orientované společnosti. Z hlediska pohlavní struktury je v současných sčítáních lidu u osob bez vyznání a osob, které své náboženské vyznání neuvědomily, zaznamenána převaha mužů. Obě evangelická náboženství vykazují převahu starších osob, naopak věkově mladší se jeví osoby bez vyznání a osoby, které náboženské vyznání ve sčítání neuvědomily. Pohlavně-věková struktura osob podle náboženského vyznání má pak svůj odraz ve složení věřících podle rodinného stavu, vzdělání a ekonomické aktivity. Nejvyšší plodnost

byla zaznamenána u žen hlásících se k pravoslavné, ke katolické a řecko-katolické církvi naopak nejnižší plodnost byla zjištěna u žen s evangelickým vyznáním a bez vyznání.

Barbora Kuprová

Markéta Skořepová

Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti. Panství Nový Rychnov (1785–1855), Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, České Budějovice 2016, 432 s. ISBN 978–80–7394–591–6.

Problematika neúplných rodin bývá často spojována až s tzv. moderní společností. Nicméně předčasný rozpad rodiny byl běžnou součástí společnosti již v minulosti. Dříve však nehrála roli rozvodovost, ale vysoká úmrtnost osob v reprodukčním věku. Přestože problematiku sirotků představil Peter Laslett již v 70. letech 20. století, především v českých zemích zůstává množství otázek spojených s osiřením a ovdověním stále nezodpovězených. Práce věnované této problematice jsou u nás spíše ojedinělé. Úmrtí jednoho z rodičů přitom v minulosti zásadně ovlivňovala nejen životy jednotlivců, ale i podobu rodinných struktur.

Markéta Skořepová se v publikaci *Ovdovění a osiření ve venkovské společnosti* snaží tyto mezery v české historiografii doplnit a hledá odpovědi na některé otázky, které v souvislosti s ovdověním a osiřením vyvstávají. Základními otázkami jsou: jakým způsobem se změnilo společenské postavení osiřelých dětí (jako osiřelé dítě je přitom chápána osoba mladší 20 let, která přišla o otce a/ nebo matku) a jejich pozůstalých rodičů a jakým způsobem ovlivňovala smrt osoby v produktivním věku (tj. zhruba do 50–60 let) život pozůstalých členů rodiny na venkově na přelomu 18. a 19. století?

Autorka se musela pustit do studia poměrně úctyhodného množství pramenů. Základním pramenem se staly církevní matriky. Cílem práce bylo zkoumat situaci rodiny a rodinných příslušníků po jejím rozpadu. K tomu je ovšem zapotřebí znát, kdy rodina vznikla a jak se rozrůstala. V prvé řadě byla tedy na data excerpovaná z církevních matrik a doplněná o informace ze svatebních protokolů aplikována metoda rekonstrukce rodin. Při metodě rekonstrukce rodin autorka postupovala poněkud netradičně. Základem se jí totiž nestala databáze sňatků, nýbrž databáze zemřelých. Tento postup není zcela obvyklý, nicméně vzhledem k tématu knihy je zcela odůvodnitelný. Autorce jde především o zachycení rodiny v době jejího rozpadu a o co největší vzorek neúplných rodin. K analýze struktury rodin a domácností v 19. století byly využity velikonoční zpovědní seznamy. Na otázky související s převodem nemovitostí pomohly odpovědět gruntovní/ pozemkové knihy, kšafy či svatební smlouvy. Zajímavé informace o životních podmínkách sirotků přinesly také písemnosti sirotčí pokladny z 1. poloviny 19. století.

Publikace je rozdělena do sedmi oddílů, z nichž první předkládá rozsáhlý přehled především evropské historiografické literatury věnující se rodičům, dětem a specificky pak problematice neúplných rodin. Autorka tak ukazuje svůj široký přehled v tematické zahraniční literatuře. Další kapitola je věnována *Obrazu ovdovění a osiřené*; přístup soudobé společnosti k ovdovělým osobám a sirotkům je totiž jednou z hlavních otázek při studiu neúplných rodin. Významná část tohoto oddílu je věnována pohledu právních norem, dále pak obrazu vdovců, vdov a sirotek v soudobých pramenech a literatuře.

Následuje kapitola věnována pramenům, metodám práce a dějinám panství Nový Rychnov a jeho demografické a sociální struktury. Jak název práce napovídá, panství Nový Rychnov bylo venkovskou oblastí, která se rozkládala na Českomoravské vrchovině mezi Pelhřimovem a Jihlavou. Vzhledem k ne příliš úrodné půdě se zde již ve středověku nacházela poměrně široká část obyvatelstva, která se kromě zemědělství věnovala domácí textilní výrobě, především zpracování lnu. Studie se ale omezila jen na centrální části panství, na městečko Nový Rychnov a osm nejbližších vesnic. Na přelomu 18. a 19. století zde žilo podle soudobé literatury přibližně 2 500 obyvatel.

Další kapitoly jsou již věnovány jednotlivým otázkám spojeným s ovdověním nebo osiřením. První oddíl obsahuje „klasický historickodemografický“ pohled na vdovy, vdovce a sirotky na Novorychnovsku. Představena je zde průměrná délka prvního manželství ovdovělých mužů a žen, jejich průměrný věk při ovdovění a délka vdovství v případech, že došlo k jejich novému sňatku. Dále počty sirotek, jejich věk při úmrtí rodiče, podíl z celkového počtu narozených dětí, počty sirotek připadajících na rodiny podle sociálního postavení hlavy rodiny ad. V oddílu nazvaném *Strategie neúplných rodin* je pozornost věnována postavení vdovců a vdov v druhém roce vdovství, sňatkům ovdovělých osob (nejen jejich věku, ale na příklad i věku a pohlaví jejich nejstarších/ nejmladších dětí), vztahům nevlastních rodičů, dětí a sourozenců (řešení otázky příbuzenského vztahu držitele usedlosti, dědice usedlosti a sirotek apod.), problematice předávání venkovských usedlostí, samostatnému hospodaření vdovců a vdov (délka hospodaření a způsob jeho ukončení). Následuje kapitola *Životní podmínky osiřelých rodin*. Autorka se zde věnuje čelední službě osiřelých dětí jako určité formě jejich zaopatření a poručníkům sirotek (především jejich ne/příbuzenskému vztahu ke svěřeným dětem). Zvláště je sledována problematika úplných sirotek (věk při úmrtí druhého rodiče, jejich počet na jednu rodinu ad). Dále jsou zde analyzovány prameny vrchnostenské kanceláře, které evidovaly pohyb a zaměstnání nezletilých sirotek a prostřednictvím rychtářů dohlížely také na jejich výchovu a majetek uložený v sirotčích pokladnách. Poslední kapitola analyzuje vyhlídky sirotek, tj. především výši jejich dědických podílů a sňatky (zejména jejich věku při sňatku ve srovnání se sňatkovým věkem neosiřelých dětí).

V kapitolách, jejichž obsah byl nastíněn v předešlém odstavci, jsou výsledky zjištěné pro celou zkoumanou oblast doplňovány o vhodně vybrané příklady osudů

konkrétních rodin či jednotlivých osob a závěry tak dostávají pro čtenáře reálnější obraz.

Autorce se v rámci práce podařilo zpochybnit některé skutečnosti, které jsou s problematikou vdovství a osiření často spojovány. Na příklad pohled na vdovce a vdovy jako staré osoby, které vyhledávají mladší partnery, či pohled na nevlastní rodiče, především matky, jako osoby, které mívají velmi napjatý vztah s osiřelými dětmi svého partnera. Ve skutečnosti však na Novorychnovsku další sňatek uzavíraly ve větší míře osoby, které ovdověly v mladším věku a zejména vdovy vybíraly mezi stejně nebo velmi podobně starými partnery. Soužití s macechou či otčímem bylo naprosto obvyklé a výzkum na panství Nový Rychnov ukázal, že osiřelé děti neopouštěly své původní rodiny ve větší míře než děti neosiřelé. Zajímavé jsou také výsledky analýzy budoucích vyhlídek osiřelých dětí na sňatek. Nezdá se, že by se dalo jednoznačně tvrdit, že osiření zásadním způsobem komplikovalo dětem budoucnost, alespoň co se týče postavení na sňatkovém trhu. Pro děti, které osiřely jako velmi malé, se na sňatkovém trhu v souvislosti s úmrtím rodiče v podstatě nic nezměnilo. Změna nebyla zaznamenána ani v případech, kdy šlo o osiření dívky ve věku 15–19 let, v případě osiření stejně starých chlapců se sňatkový věk dokonce snížil.

Publikace je zpracována přehledně, čtivou a příjemnou formou. Jako jediný výraznější nedostatek knihy se čtenáři jeví neprovázanost tabulek, které jsou součástí jednotlivých kapitol, s textem v těchto oddílech. Autorka odkazuje na tabulky a grafy v přílohách, na tabulky v textu však neodkazuje a tak se čtenář musí sám zorientovat, která tabulka obsahuje data, která jsou v textu popisována.

Markétě Skořepové se podařilo zajímavým způsobem zpracovat poměrně velké množství otázek souvisejících s vdovství a osiřením a zprostředkovat zájemcům o historii rodiny nejen poznatky, které mohou být vzhledem k šíři potřebné pramenné základny pro některé lokality hůře přístupné, ale také široký seznam související literatury. Publikace tak přináší jeden z prvních komplexních pohledů na sirotky, vdovce a vdovy v české venkovské společnosti raného novověku.

Barbora Kuprová

Historická demografie

2017/41 [1]

Příspěvek ke studiu přirozené změny obyvatelstva Čech v 16. a první polovině 17. století	
LUDMILA FIALOVÁ – EDUARD MAUR	1
Vývoj úmrtnosti vo farnosti Detva v rokoch 1781–1920	
JÁN GOLIAN	39
Kojenecká úmrtnost ve Staňkově v 19. století	
LUKÁŠ BOZDĚCH	73
Pozdní mateřství v českých zemích v období 1920–1937	
MICHAELA ŠIMEČKOVÁ	87
Recenze	109